

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

कृष्ण धरावासीका उपन्यासको सीमान्तीय अध्ययन प्रस्तुत शोधको मूल विषय हो । धरावासी उपन्यासकारका साथै कथाकार, कवि, निबन्धकार तथा समालोचक पनि हुन् । उनका हालसम्म *शरणार्थी* (२०५६), *आधाबाटो* (२०५९), *राधा* (२०६२), *तपाईं* (२०६३), *ढुँडाल* (२०६५), *पाण्डुलिपि* (२०६९), *गेस्टापो* (२०६९), *ग्रेट फल्स* (२०७२) र *तल्लो बाटो* (२०७४) गरी नौवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । उनका उपन्यासमा नेपाली समाजमा विद्यमान वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय र प्रवास तथा आफ्नै देशमा पनि जीवन धान्न गाह्रो परेका सीमान्त पात्रहरूको मनोवैज्ञानिक समस्या प्रस्तुत गरिएको छ । उनले आफ्ना उपन्यासहरूमा आफू बाँचेका युगको कतै आफै पात्र बनेर त कतै विभिन्न पात्रका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् । धरावासीका उपन्यासहरूबारे नारीवाद, शरीर राजनीति लगायत विभिन्न सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गरिएको पाइए तापनि सीमान्तीयतासम्बन्धी सिद्धान्तका आधारमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरिएको छैन । त्यसैले सीमान्तीय अध्ययनको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा उनका उपन्यासहरूको अध्ययन गर्नु उपयुक्त रहेको छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयता हो । इटालेली चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्सी (सन् १८९१-१९३८) सीमान्तीयतासम्बन्धी सिद्धान्तका प्रतिपादक हुन् । समाज वा राष्ट्रमा जुनजाति, वर्ग वा सम्प्रदायहरू पछि परेका वा पारिएका हुन्छन् त्यस किसिमको एकल संस्कृतिले ग्रस्त समाजमा अन्य जाति वा वर्गहरू सीमान्तकृत अवस्थामा रहेका हुन्छन् । यसरी शक्तिशाली वर्ग सधैं प्रभुत्वशाली वर्गमा पर्छन् भने अल्पसङ्ख्यक जाति या वर्ग सीमान्तीय वर्गमा पर्छन् । प्रभुत्वशाली वर्ग केन्द्रमा भएकै आधारमा आफू अनुकूल नीति-नियम र निर्णयका कारण सर्वहारा वर्ग या उपेक्षित वर्गलाई आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक आदि रूपले किनारामा पार्छन् । यस दृष्टिले किनारामा परेको र शक्तिहीन वर्ग नै सीमान्त वर्गका रूपमा चिनिन्छ र तिनै सीमान्तका बारेमा गरिने अध्ययन नै सीमान्तीय अध्ययन हो । सीमान्तीय दृष्टिकोणबाट कृष्ण धरावासीका उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा उनका सबै उपन्यासहरूमध्ये मूलतः *शरणार्थी*, *आधाबाटो* र *राधा* गरी जम्मा तीनवटा औपन्यासिक कृतिहरूको मात्र अध्ययन

गरिएको छ । यी उपन्यासहरू विषयगत विविधता र सीमान्तीयताका दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण हुनाले यिनै औपन्यासिक कृतिहरूमा निहित सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाका, सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अवस्था साथै उनीहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका आधारमा मात्र कृष्ण धरावासीका उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीय अध्ययनको सन्दर्भमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, सीमान्तीकरणको प्रक्रिया तथा उनीहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या हो । यसै मूल समस्यामा केन्द्रित भई निर्धारण गरिएका सम्बन्धित शोधप्रश्नहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- (क) कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ ?
- (ख) कृष्ण धरावासीको उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अवस्था केकस्तो रहेको छ ?
- (ग) कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अभिव्यक्ति केकसरी गरिएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा कृष्ण धरावासीका उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत शोधको मूल उद्देश्य रहेको छ । यसर्थ प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- (क) कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण गर्नु ।
- (ख) कृष्ण धरावासीको उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको विवेचना गर्नु ।
- (ग) कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको समीक्षा गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

आधुनिक नेपाली साहित्यमा कृष्ण धरावासीको विशिष्ट योगदान रहेको छ । उनले कविता, कथा, निबन्ध, नियात्रा, उपन्यास लगायत विविध विधामा कलम चलाए पनि उनलाई चर्चाको शिखरमा भने उपन्यास लेखनले पुऱ्याएको देखिन्छ । उनले आफूले देखेका र भोगेका सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक स्रोतहरूलाई आफ्ना उपन्यासको विषयवस्तु बनाएका छन् । धरावासीले समाजका यथार्थ घटनाहरूलाई सीमान्त समुदायको पीडाका रूपमा कतै पात्रका माध्यमले त कतै आफै पात्र बनी उपन्यासमा चित्रण गरेका छन् । धरावासीका उपन्यासहरूबारे विभिन्न दृष्टिकोणबाट पत्रपत्रिका, पुस्तक, शोधपत्र तथा शोधप्रबन्धमा अध्ययन भए तापनि उनका उपन्यासमा सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययन भएको पाइँदैन । प्रस्तुत अध्ययनमा उनका उपन्यासहरूको अध्ययन गरिनेहुँदा धरावासीसँग सम्बन्धित र सीमान्तीयताका सिद्धान्तसँग सम्बन्धित पुस्तकाकार कृतिहरू, पत्रपत्रिकाका लेखहरू, अनलाइनका सामग्रीहरू, शोधपत्रहरू, शोधप्रबन्धहरू लगाएतका सामग्रीहरूको व्यवस्थित अध्ययन गरी तिनको कालक्रमिक रूपमा पूर्वकार्यको समीक्षालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

मदनमणि दीक्षित (२०५९) ले 'शरणार्थी : मानवीय सहानुभूतिले ओतप्रोत' शीर्षकको लेखमा दीक्षितले शरणार्थी उपन्यासको सबैभन्दा ठूलो उपलब्धिका रूपमा नेपाली समाजका निम्न आर्थिक स्तरमा रहेका समुदायका मानिसहरूमा रहेको उच्च मानवीय मूल्य र तिनको अभ्यास तथा जय-पराजयलाई यथार्थ रूपमा प्रकट गर्नु हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले यस लेखमा सोझा र गरिब नेपालीले नेपालबाहिर र नेपालभित्र भोग्नुपरेका पीडाहरू, रैथाने जनता, स्थानीय प्रशासन र तिनका दमनकारी संयन्त्रले उत्पीडनमूलक कानून बनाई शरणार्थीहरूमाथि अन्याय गरेको चित्रण गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले धरावासीका उपन्यासमा वर्गीय चिन्तनसम्बन्धी विषय र व्यवस्था दुवैको अध्ययन गर्न यथेष्ट सहयोग गरेको छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनका लागि दीक्षितको यो लेख उपयोगी रहेको छ ।

विष्णुकुमार भट्टराई (२०६०) ले 'नेपाली उपन्यासको सय वर्ष आधाबाटोमा आइपुग्दा' शीर्षकको लेखमा धरावासीको *आधाबाटो* उपन्यासमा नारी जातिलाई उच्च सम्मान प्रदान गरिएको साथै कृति नै आमामय भएको उल्लेख गरेका छन् । भट्टराईले यस लेखमा धरावासीकी आमालाई एउटी विशाल हृदय भएकी दृढ निश्चयी, जुभारु र कर्तव्यनिष्ठ नारीका रूपमा प्रस्तुत गर्दै अन्य नारी पात्रहरूलाई पनि उच्च सम्मान दिइएको

हुँदा यो नारीवादी लेखन भएको चर्चा गरेका छन् । प्रस्तुत लेखले धरावासीकी आमा सीमान्तकृत पात्र भएकै कारण समाजमा सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो दायित्वहरू पूरा गर्ने क्रममा विभिन्न आरोप तथा अपमानहरू सहनु परे पनि त्यसबाट आफू कति पनि विचलित नभई अगाडि बढेको हुँदा उनमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । भट्टराईको यो लेख सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन गरिएको नभए पनि यस लेखले धरावासीका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

दान खालिङ (२०६७) ले 'हिमालयका सन्तानको कथा' शीर्षकको लेखमा नेपालीहरूको दयनीय अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै नेपालीहरूको दशा जहाँ पनि उस्तै रहेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । साथै उनले सङ्घर्षशील, बहादुर र परिश्रमी मानिएका नेपालीहरूले कहीं पुगेर पनि सुख पाउन सकेका छैनन् र विश्वभरि छरिएका नेपालीहरू जहाँ पनि असहाय भएर बाँच्न बाध्य छन् भन्ने कुराको चर्चा गरेका छन् । खालिङले यी सोझा नेपाली जाति एकोहोरो मिहिनेत र परिश्रम गर्छन् तर फल भने खान पाउँदैन भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले धरावासीलाई संवेदनशील लेखक हुन् भन्दै धरावासीको *शरणार्थी* उपन्यास राजनीतिको उपज होइन जातीय एवम् राष्ट्रिय अनुभवको उपज हो भनेका छन् । वर्गीय र जातीय सीमान्त पात्रहरूको अवस्थाका बारेमा गरिएको यस अध्ययनले धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको उपस्थितिको सङ्केत गरेको प्रस्ट हुन्छ । यसरी खालिङको यस विश्लेषणबाट धरावासीका उपन्यासको समग्र सीमान्तीय पक्षको अध्ययन गर्न आवश्यक अवधारणात्मक आधार प्राप्त भएको छ ।

अभि सुवेदी (२०६८) ले 'सबाल्टर्न इतिहास र बोली' शीर्षकको लेखमा सबाल्टर्न जनहरू र उत्पीडित वा सीमान्तीयकृत वर्गको अध्ययन गर्ने मानिसहरूले सबाल्टर्नलाई वर्ग, जनजाति, दलित तथा भौगोलिक रूपमा उपेक्षित वर्ग, समुदाय आदि सबैको पर्यायको रूपमा लिने कुराको चर्चा गरेका छन् । साथै उनले सबाल्टर्नको अध्ययन गर्नेले विशिष्ट उपेक्षित इतिहासका खण्डहरूलाई अध्ययन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । सुवेदीको यस लेखले धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग मिलेको छ ।

तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) ले *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* नामक पुस्तकमा सबाल्टर्नसम्बन्धी अवधारणा, सैद्धान्तिक मान्यता र सबाल्टर्न सम्बन्धी प्रायोगिक पक्षको समेत चर्चा गरेका छन् । उनले सबाल्टर्नसम्बन्धी सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गर्दै साहित्यमा

सबाल्टर्न कसरी बोल्छ भन्ने कुराको व्याख्या गरेका छन् । उपन्यास, कविता, नाटक, लोकसाहित्य आदि विधाहरूमा उनले सबाल्टर्नको खोज एवम् अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । यस पूर्वकार्यले कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग मिलेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६८) को *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति* नामक पुस्तकमा समाजका मानिसलाई उसको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक र जाति, धर्म, लिङ्ग तथा वर्ग आदिका आधारमा विभक्त गरी सामाजिक व्यवस्थाको खण्डित रूपलाई प्रस्तुत गरिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी यसमा साहित्यसिर्जनाका माध्यमबाट प्रभुत्वशाली सत्तासम्बद्ध केन्द्रीकृत र एकात्मवादी राज्यव्यवस्थाको अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै त्यसका विरुद्धमा सशक्त प्रतिरोध गरी निम्नवर्गीय सामाजिक पहिचान र प्रतिनिधित्व कायम गर्नुपर्ने विद्यमान जटिल अवस्थाप्रतिको चिन्तनलाई समेत अभिव्यक्त गरिएको छ । समग्रमा सुवेदीको प्रस्तुत अध्ययन सीमान्त वर्गीय समुदायको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षसम्बद्ध अध्ययन भए तापनि यसले त्यस समुदायको समग्र सीमान्तीय अवस्थालाई भने समेट्न सकेको छैन । यति हुँदाहुँदै पनि उनको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधका सन्दर्भमा सीमान्तीय अध्ययनसम्बन्धी सैद्धान्तिक तथा अवधारणात्मक आधार निर्माणका लागि यथेष्ट सहयोग पुगेको छ ।

अम्बिका अर्याल (२०६९) ले 'कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा नारीवाद' शीर्षकको अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा नारीवादले जुनसुकै क्षेत्रबाट भए पनि शोषण, दमन, थिचोमिचो सहँदै आएका नारीहरूको पक्षमा वकालत गर्नेहुनाले नारीमुक्ति आन्दोलनका पर्यायका रूपमा समेत नारीवादलाई लिन सकिने बताएकीछिन् । उनले धरावासीका उपन्यासमा पनि विभिन्न नारी पात्रहरूप्रति पितृसत्ताले गरेको नियन्त्रण र त्यसबाट मुक्तिका लागि नारीले गरेको सङ्घर्षलाई स्थान दिइएको भनी चर्चा गरेकीछिन् । अर्यालको यस शोधप्रबन्धले कृष्ण धरावासीका उपन्यासहरूमा नारीपात्रहरूले समाजमा भोग्नुपरेका लैङ्गिक विभेद र त्यसले समाजमा पार्ने प्रभावका बारेमा चर्चा गरेकोहुँदा उनको यस शोधप्रबन्धले प्रस्तुत अध्ययनमा धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको विश्लेषण गर्न आवश्यक सहयोग पुगेको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०६९) ले *नेपाली उपन्यासको इतिहास* नामक समालोचनात्मक पुस्तकमा धरावासीलाई प्रयोगवादी उपन्यासकारका रूपमा लिँदै उनका केही उपन्यासको चर्चा

गरेका छन् । यस क्रममा उनले *शरणार्थी* (२०५६), *आधा बाटो* (२०५९) र *राधा* (२०६२) उपन्यासलाई प्रयोगशील औपन्यासिक कृतिका रूपमा लिएका छन् । उनले धरावासीका उपन्यासमा निम्नवर्गीय समुदायको उपस्थिति गराउँदै त्यस समुदायको आर्थिक, सामाजिक तथा धार्मिक आदि कृत्रिम कारणले उत्पन्न कष्टकर जीवनभोगाइको यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी उनले आर्थिक, धार्मिक तथा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक दृष्टिले उत्पीडित समुदाय तथा पात्रसम्बद्ध परिस्थितिको चित्रण गर्दै त्यसप्रतिको विद्रोहभाव समेत व्यक्त गरेको सन्दर्भलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । उनको यस अध्ययनबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक रूपमा उत्पीडित वर्ग तथा समुदायको जीवनभोगाइ र त्यसका विरुद्धको प्रतिरोधी अवस्थासम्बन्धी अध्ययन गर्न आवश्यक सहयोग प्राप्त भएको छ ।

मोहनराज शर्मा (२०७०) ले 'अवरजन अध्ययन र साहित्य' शीर्षकको लेखमा अवरजनलाई जनाउने अन्य शब्दका रूपमा सीमान्तकृत शब्दलाई पनि उल्लेख गरेका छन् । उनले अवरजनका लागि आम-जनता, तल्लो वर्ग, भुइँमान्छे, सामान्यजन आदि शब्दको प्रयोग गरेका छन् । नेपालका सन्दर्भमा ग्रामीण गरिबहरू, दलितहरू, असाक्षरहरू, द्वन्द्व पीडितहरू अवरजन हुन् भन्दै बेलाबखत विदेशी दबावका कारण पुरै देश पनि अवरजन स्थितिमा पुग्ने देखिन्छ भनी साहित्यमा पात्र, चरित्र वा सहभागी अवरजनका रूपमा देखापर्छन् भनी चर्चा गरेका छन् । यस पूर्वकार्यले कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०७०) ले 'कृतिविश्लेषणमा सांस्कृतिक समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधार' शीर्षकको लेखमा किनारीकृत एवम् उपेक्षितहरूका निम्न संस्कृतिलाई स्वीकार गर्दै संस्कृतिलाई केन्द्रमा राखेर गरिने समालोचना नै सांस्कृतिक समालोचना भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी उनले सांस्कृतिक समालोचना साहित्यको सांस्कृतिक अध्ययनको महत्त्वपूर्ण अन्तर्विषयक पद्धति भएकाले कृतिलाई बहुसांस्कृतिक कोणबाट पठनीय बनाउनु र त्यसका आधारहरू प्रदान गर्नु सांस्कृतिक समालोचनाको विशेषता भएको चर्चा गरेका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनअर्न्तगत नै सीमान्तीयता पर्ने हुनाले गौतमको यस पूर्वकार्यले कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

रजनी ढकाल (२०७०) ले 'सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता' शीर्षको लेखमा लैङ्गिकता महिला र पुरुषलाई समाजले निर्धारण गरेका क्रियाकलाप र भूमिकाका आधारमा

बनेको संस्कृति भएकाले मानिसले नै निर्माण गरेका नियम र अनुशासनले समाजमा पछाडि परेका आधा आकाशको अग्रगमन र समाज विकासको अवधारणात्मक चिन्तनअनुसार लैङ्गिक अध्ययनको अवधारणा बनेको विचार व्यक्त गरेकी छिन् । त्यसैगरी उनले पितृसत्ताद्वारा दबाइएका महिलाहरूको अवस्थामा सुधार गरी तिनलाई पुरुषसमान सामाजिक सहभागिताको अवस्थामा पुऱ्याएर समाज विकासको लक्ष्यमा केन्द्रित गर्ने मानवतावादी सोचमा यो अवधारणा रहेको चर्चा गरेकी छिन् । उनको यस लेखले धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययनका सन्दर्भमा लैङ्गिक सीमान्त समुदायको पहिचान गर्न सहयोग गरेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) को *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र* नामक पुस्तकमा मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनको पीठिका छ र भविष्यवादी जीवनदृष्टि तथा सौन्दर्यबोधको वर्गसापेक्ष प्रकृतिलाई आधार बनाएर कृतिको सौन्दर्य मूल्यको मीमांसा गरिएको छ । त्यसैगरी यसमा समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अध्ययन र उत्तरमार्क्सवादलाई मार्क्सवादी कोणबाट हेरिएको छ । साथै यसमा उनले ग्राम्चीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताको पनि चर्चा गरेका छन् । पाण्डेयको यस अध्ययनबाट धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग मिलेको छ ।

ऋषिराज बराल (२०७३) ले *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन* नामक पुस्तकमा नेपाली समाजमा छिटोछिटो घटनाहरू घटेका र ती घटनासन्दर्भहरू नयाँनयाँ हुने कुरा बताएका छन् । तर, ती घटनाहरूले समाजमा खासै प्रभाव पार्न नसकेको हुँदा नेपाली समाज अर्धसामन्ती र अर्धऔपनिवेशिक अवस्थामा नै रहेको कुरा पनि व्यक्त गरेका छन् । उनले सबाल्टर्नसम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा सबाल्टर्न भनेको समाज, समाज विकासको ऐतिहासिकता, उत्पीडित वर्ग र उसको मुक्तिका बारेमा अध्ययन, विश्लेषण र संश्लेषण गर्ने अर्थसित जोडिएको सन्दर्भ हो भनेका छन् । बरालले सबाल्टर्न अध्ययन एक कोरा सिद्धान्त मात्र नभई व्यवहारसित गाँसिएको प्रश्न पनि हो भन्दै यसका अवधारणाहरू बुझ्न आवश्यक रहेको मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत पूर्वकार्यबाट धरावासीका उपन्यासको सीमान्तीय अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

निनु चापागाई (२०७३) ले *पूर्ववाद र सडदेली विचार* नामक पुस्तकमा सबाल्टर्नसम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा सबाल्टर्नको अध्ययन र पृष्ठभूमि, इतिहासको सम्बन्ध, राष्ट्रवाद, किसान विद्रोहलाई हेर्ने दृष्टिकोण, यसका मोडहरू, ग्राम्सीकै नाममा ग्राम्सीकै विरोध, मार्क्सवादको विरोध, भिन्नताको राजनीति, सबाल्टर्न र प्रतिरोध आदिको चर्चा गरेका

छन् । चापागाईंले किनारामा पारिएका जनताको कुरा गरेर जनतालाई नै किनारामा पार्नेहरूका हितमा विकास हुँदै आइरहेको सबाल्टर्न अध्ययनबारे वैचारिक विमर्श हुनु आवश्यक ठान्दै सोभ्रो र प्रस्ट रूपमा जनताका विपक्षमा देखिने विचारभन्दा जनताको कुरा गरेजस्तो गरेर जनताकै हितविरुद्ध जाने विचार बढी खतरनाक हुनेहुँदा सबाल्टर्न अध्ययनको आजको अवस्था यस्तै विचारभित्र पर्दछ भनेका छन् । यस पूर्वकार्यबाट धरावासीका उपन्यासको सीमान्तीय अध्ययन गर्नका लागि सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

रामप्रसाद खनाल (२०७५) ले “कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा शरीर राजनीति” शीर्षकको अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा समाजमा लिङ्गकै कारण पुरुष र स्त्रीले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका, समाजले तिनलाई हेर्ने दृष्टिकोण र समाजमा मान्छेले आफ्नो शरीरमाथि स्वेच्छापूर्वक या बाध्यात्मक रूपमा प्रयोग गरेको कुरालाई धरावासीले सफल रूपमा अभिव्यक्त गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । खनालले यस शोधप्रबन्धमा समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण, पुरुषले नारीलाई गर्ने अन्याय, अत्याचार आदि लैङ्गिक विभेदको चर्चा गरेका हुनाले यो पूर्वकार्य कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययनका लागि उपयोगी रहेको छ ।

रमेशप्रसाद भट्टराई (२०७७ - क) को *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ* नामक पुस्तकमा नेपाली समाजको वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय विमर्शको निर्माण भएको सन्दर्भबाट नेपाली समाजको अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा उनले सांस्कृतिक अध्ययनको पाश्चात्य परम्पराको चर्चा गर्दै बेलायती सम्प्रदायको दोस्रो चरणमा वर्गका साथै लैङ्गिक, जातीय र इतिहास अध्ययनले गति लिएको र यसमा ग्राम्सी, आल्थुसर र फ्रान्सेली दार्शनिक मिसेल फुकोका चिन्तनको प्रभाव रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सांस्कृतिक अध्ययन पाश्चात्य पद्धतिमा आधारित भए तापनि नेपाली समाजको इतिहासका सन्दर्भबाट यसका सांस्कृतिक पक्षको खोजी गर्ने क्रममा केन्द्रीय पक्ष मार्क्सवादी रहेको भनाइ भट्टराईको छ । यस सन्दर्भमा पात्रहरूको वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय अवस्था तथा सम्बन्ध पहिचान गर्न सहयोग पुग्ने हुँदा भट्टराईको यो पूर्वकार्य धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयता अध्ययन गर्नका लागि उपयोगी रहेको छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूको समीक्षा गर्दा केही पूर्वकार्यहरू धरावासीका औपन्यासिक प्रवृत्ति र विश्लेषणसँग सम्बन्धित छन् भने केही पूर्वकार्यहरू सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक अध्ययन तथा सिद्धान्तसँग सम्बन्धित रहेका छन् । यस सन्दर्भमा मदनमणि दीक्षितको

‘शरणार्थी : मानवीय सहानुभूतिले ओतप्रोत’, विष्णुकुमार भट्टराईको ‘नेपाली उपन्यासमा सय वर्ष आधाबाटोमा आइपुग्दा’, सञ्जीव उप्रेतीको ‘कृष्णको लीलामय राधा’, दान खालिङको ‘हिमालयको सन्तानको कथा’, अम्बिका अर्यालको ‘कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा नारीवाद’ र रामप्रसाद खनालको ‘कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा शरीर राजनीति’ जस्ता पूर्वकार्यहरू धरावासीका औपन्यासिक प्रवृत्ति र उनका उपन्यासको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेका छन् । त्यसैगरी तारालाल श्रेष्ठको *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, राजेन्द्र सुवेदीको *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*, अभि सुवेदीको ‘सबाल्टर्न इतिहास र शैली’, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को *नेपाली उपन्यासको इतिहास*, मोहनराज शर्माको ‘अवरजन अध्ययन र साहित्य’, लक्ष्मणप्रसाद गौतमको ‘कृतिविश्लेषणमा सांस्कृतिक समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधार’, रजनी ढकालको ‘सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता’, ताराकान्त पाण्डेयको *माक्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ऋषिराज बरालको *माक्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*, निनु चापागाईको *पूर्ववाद र सइदेली विचार* र रमेशप्रसाद भट्टराईको *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ* जस्ता पूर्वकार्यहरू सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित रहेका छन् । यी दुवै खालका सामग्रीहरूबाट प्रस्तुत अध्ययनका लागि आवश्यक सहयोग पुगेको छ ।

समग्रमा हेर्दा कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताका सिद्धान्तलाई आधार मानेर अध्ययन गरिएको पाइँदैन । धरावासीका उपन्यासहरूलाई अध्ययन गरी समालोचक तथा विद्वान्हरूले आ-आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । यी केही पूर्वकार्य धरावासीका औपन्यासिक प्रवृत्ति वा विशेषताहरूसँग सम्बन्धित छन् भने केही उनका उपन्यासको विश्लेषणसँग सम्बन्धित छन् । साथै केही पूर्वकार्यहरू सांस्कृतिक अध्ययन र सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक अध्ययनसँग सम्बन्धित छन् । त्यसैले यी पूर्वकार्यहरूको समीक्षाबाट धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा अध्ययनको अभाव रहेको स्पष्ट हुन्छ । यही अभाव पूर्तिका लागि उल्लेखित पूर्वकार्यहरूलाई आधार मानी धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ शोधको औचित्य र महत्त्व

कृष्ण धरावासी समाजमा घटेका घटनाहरू र आफ्नै जीवन भोगाइलाई उपन्यासका रूपमा उतार्ने उपन्यासकार हुन् । उनका उपन्यासहरूमा नेपाली समाजले भोग्नु परेका वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेदहरू स्पष्ट रूपमा पाइन्छन् । माथिका पूर्वकार्यहरूको समीक्षाबाट धरावासीका उपन्यासहरूमा सीमान्तीयता सम्बन्धी अध्ययन भएको पाइँदैन ।

अतः सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत पर्ने सीमान्तीय अध्ययनका आधारमा कृष्ण धरावासीका उपन्यासहरूमा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त समुदायको अध्ययन यस शोधमा गरिएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्यको महत्त्व रहेको छ । यस शोधप्रबन्धमा निर्धारण गरिएका धोध्य प्रश्नहरू आफैमा प्रज्ञिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण रहेको हुँदा यसले नेपाली साहित्यको अनुसन्धानको क्षेत्रमा मौलिक ज्ञानको प्रतिपादन गर्दै यस अवधारणप्रति चासो राख्ने व्यक्ति तथा संघसस्थाहरूका लागि सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दुवै दृष्टिले उपयोगी हुने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

१.६ सीमाङ्कन

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा रहेका सीमान्त समुदायको खोजी र विश्लेषणमा मात्र यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । उनका हालसम्म *शरणार्थी* (२०५६), *आधाबाटो* (२०५९), *राधा* (२०६२), *तपाईं* (२०६३), *टुँडाल* (२०६५), *पाण्डुलिपि* (२०६९), *गेस्टापो* (२०६९), *ग्रेट फल्स* (२०७२) र *तल्लो बाटो* (२०७४) गरी प्रकाशित नौवटा औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये सीमान्तीयताका दृष्टिले बढी महत्त्वपूर्ण रहेका *शरणार्थी*, *आधाबाटो* र *राधा* उपन्यासलाई छनोट गरिएको छ । यी उपन्यासहरूमा रहेको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक पात्रहरूलाई मूल केन्द्र बनाई अध्ययन गरिएको छ । सीमान्तीयता अध्ययन अन्तर्गतका सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, वर्गीय र लैङ्गिक सीमान्तीयताको स्थिति, शक्तिसंग सीमान्त वर्गको सम्बन्ध, सीमान्त वर्गप्रति गैरसीमान्त वर्गको दृष्टिकोण, सीमान्तीकरण प्रक्रिया, नारीप्रतिको पुरुषको दृष्टिकोण, लेखकीय दृष्टिकोण र सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना जस्ता सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कृतिको अध्ययन गर्न सकिने भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा धरावासीका विश्लेष्य उपन्यासमा प्रयुक्त सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था, सीमान्तीकरण प्रक्रिया तथा तिनको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको आधारमा मात्र केन्द्रित रहेर धरावासीका उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीको सङ्कलन र अध्ययनका लागि प्रयोग गरिने सामग्री विश्लेषणका विधिहरू यस प्रकार रहेका छन् :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा निहित सीमान्तीयताको अध्ययन गर्ने क्रममा आवश्यक सामग्री प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन

साहित्यिक शोधसँग सम्बन्धित भएकाले सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । यसमा धरावासीका उपन्यासहरू प्राथमिक र मूल सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी उनका उपन्यासमा र शोध समस्यासँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वान् एवम् शोधार्थीहरूबाट गरिएका समालोचना, टीकाटिप्पणी, अनुसन्धानमूलक लेख तथा शोधपत्रजस्ता पूर्वकार्यलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । उनका नौओटा औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये शोधको सीमाङ्कनमा उल्लेख भएअनुसार सीमान्त पात्रहरूका दृष्टिले बढी महत्त्वपूर्ण रहेका *शरणार्थी*, *आधाबाटो* र *राधा* उपन्यासलाई सोदेश्य नमुना छनोट पद्धति अवलम्बन गरी ती उपन्यासहरूमा रहेका वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्त पात्रहरूलाई मूल केन्द्र बनाई अध्ययन गरिएको छ । धरावासी र उनका उपन्यासका बारेमा विद्वान्, विज्ञ तथा शोधार्थीहरूबाट गरिएका अनुसन्धानमूलक लेख रचनालाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

प्रस्तुत शोधमा उठाइएका शोध्य समस्याको प्राज्ञिक समाधानका लागि सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयतासम्बन्धी अध्ययन हो । यससम्बन्धी चर्चाको उठान मार्सेली चिन्तनबाट भएको हो । शासक र शासित वर्गका बीच दमनमा आधारित सम्बन्धबारे व्याख्या कार्ल मार्क्स, प्लेखानोभ, जर्ज लुकाच आदिले गरे पनि इटालेली नवमार्क्सवादी एन्टोनियो ग्राम्चीलाई समसामयिक सन्दर्भमा यसको उन्नायक र सबाल्टर्न या अवरजनसम्बन्धी वैचारिक धारणाको पर्याय नै मानिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१६) । त्यस्तै सामाजिक सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने क्रममा समाजमा साहित्यको भूमिका खोज्दै चिन्तकहरूले विभिन्न सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन् । यस क्रममा शर्माले सीमान्तीय अध्ययनका सन्दर्भमा सत्ताको प्रभुत्वभन्दा बाहिर प्रभुत्वमुनि थिचिएको वर्गको रूपमा यस समुदायलाई परिचित गराएका छन् ।

सीमान्तीय अध्ययनका सम्बन्धमा इटालेली मार्क्सवादी चिन्तक एन्टोनियो ग्राम्चीले आफ्नो पुस्तक *सेलेक्सन फ्रम दि प्रिजन नोटबुक्स* मा पहिलो पटक सीमान्तीय वर्ग र त्यस वर्गका सारभूत विशेषताका बारेमा व्याख्यात्मक टिप्पणी गरेका छन् । यस क्रममा उनले इटालेली समाज र त्यस समाजसम्बद्ध इतिहास लेखनमा देखापरेका उच्च वर्गीय अवस्थाको वर्णन गर्ने सिलसिलामा यसलाई राज्यको मूलधारबाट पछि पारिएका वर्ग तथा समुदायका रूपमा उल्लेख गरेका छन् (ग्राम्ची, सन् १९७१/१९९२, पृ. ५२) । यसरी उनले तत्कालीन

इटालेली राज्यव्यवस्थाअनुकूलको इतिहासलेखन परम्परालाई सामान्य समुदाय विपरीतको प्रक्रियाका रूपमा लिँदै त्यस्तो इतिहासलेखनले उनीहरूको हित गर्न नसक्ने भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । यसका साथै उनले इतिहासलेखनको यस किसिमको उल्टो परम्परालाई अस्वीकार गर्दै इतिहास माथिबाट होइन तलबाट लेखिनुपर्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरे । पछि उनको सीमान्तीय अध्ययनसम्बन्धी यही अवधारणालाई सैद्धान्तिकीकरण गर्ने काम रणजित गुहा लगायतका भारतीय सबाल्टर्न अध्ययन समूहबाट भएको पाइन्छ ।

इतिहासका पानाबाट पाखा पारिएका सीमान्त वर्गका मानिसको आफ्नै इतिहास लेख्ने उद्देश्यले सबाल्टर्न अध्ययनको अभियान चलेको पाइन्छ । यस क्रममा दक्षिण एसियाली सबाल्टर्नको इतिहास लेखनबाट यो अभियान सुरु भएको हो । यसरी नै ल्याटिन अमेरिकी तथा अफ्रिकी मुलुकहरूमा पनि यसको प्रयोग भएको पाइन्छ । समाजको व्यवस्थित अध्ययनका लागि साहित्यको पनि अध्ययन गर्नुपर्छ भन्दै विस्तारै कविता र आख्यानमा सांस्कृतिक सीमान्तीयताको कुरो बहसका रूपमा देखापरेको पाइन्छ । साहित्यमा पनि उपन्यासका सन्दर्भमा सबाल्टर्न या सीमान्तीकृत अर्थका सम्भावना प्रशस्त रहेका छन् । नेपाली भाषा साहित्यमा सबाल्टर्न या सीमान्तीयताको अर्थ दमित, दलित, अधीनस्थ, अशक्त, मातहतको, दबिएको, निर्धो, शासित, आवाजविहीन, वर्गीय हिसाबले श्रमिक, आर्थिक हिसाबले गरिब अनि किनारीकृत वा पाखा पारिएको, सुविधा वञ्चित वर्ग समुदाय, जाति, लिङ्ग, भूगोल, क्षेत्रविशेष, राष्ट्रविशेष प्रसङ्गहरूसँग सम्बन्धित छ (शर्मा, २०७०, पृ.३१५) । इटालियन चिन्तक ग्राम्चीले सर्वहाराका अर्थमा यसको प्रयोग गरे तापनि साहित्यलाई सबाल्टर्नका कोणबाट हेर्ने काम भारतीय चिन्तक गायत्री चक्रवर्तीले गरे । यसको विकासमा मुख्यतः रणजित गुहा, दिपेश चक्रवर्ती, ज्ञानेन्द्र पाण्डे, पार्थ चटर्जी, सुदिप्त कविराज, सरोजिनी साहू जस्ता भारतीय विद्वान्हरूको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

साहित्यमा सबाल्टर्न अध्ययनबारे चर्चा गर्दा समाजमा विद्यमान कला र साहित्यको बहुआयामिक क्षेत्र, विधा र सीमाको पनि अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । सबाल्टर्न अध्ययन बहुआयामिक भएपछि यसको सम्बन्ध सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिकलगायत सबै क्षेत्रसँग जोडिएको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २६) । सबाल्टर्न आफै बोल्न सक्छ या सक्दैन, सबाल्टर्नका लागि को कसरी बोल्छन् भन्ने जस्ता विवादहरू साहित्यमा पनि प्रभावकारी बन्न सक्छन् । गैर सबाल्टर्नहरू साँच्चै सबाल्टर्नका लागि बोलिरहेका छन् या आफ्नै अनुकूल बोली आएका छन् भन्ने विवाद साहित्यको अध्ययनमा पनि लागु हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ.

२८) । यसरी उपेक्षित वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्वलाई मूल मान्यताका रूपमा लिई निर्माण गरिएको सबाल्टर्न सिद्धान्तले पूँजीपति वर्गको विपक्षमा उभिई सर्वहारा वर्गको पक्षमा रहेको पाइन्छ । सङ्कलित सामग्रीहरूलाई पाश्चात्य समालोचतना परम्परामा विकसित सांस्कृतिक अध्ययन अर्न्तगत सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत शोधमा सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा शोध्य समस्याअनुसार यसप्रकार रहेको छ :

१. शोधप्रश्न (क) मा उल्लिखित कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नसँग सम्बन्धित सामग्री विश्लेषण गर्ने क्रममा नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका धरावासीका तीनवटा उपन्यासमा निहित घटनाक्रम, पात्र, परिवेश, भाषाशैली आदिलाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्न निम्नलिखित बुँदाहरूलाई आधार बनाइएको छ :

- (अ) वर्गीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था
- (आ) जातीय सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था
- (इ) लैङ्गिक सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था

२. शोधप्रश्न (ख) मा उल्लिखित कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नसँग सम्बन्धित सामग्री विश्लेषण गर्ने क्रममा नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका धरावासीका तीनवटा उपन्यासमा निहित घटनासन्दर्भ, पात्र र स्थानिक, कालिक एवम् पारिस्थितिक परिवेशलाई विश्लेषण गर्न सीमान्तीय सिद्धान्तका केन्द्रीयतामा निम्नलिखित बुँदाहरूलाई आधार बनाइएको छ :

- (अ) वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको सीमान्तीकरणको प्रक्रिया
- (आ) जातीय रूपमा सीमान्त समुदायको सीमान्तीकरणको प्रक्रिया
- (इ) लैङ्गिक रूपमा सीमान्त समुदायको सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

३. शोधप्रश्न (ग) मा उल्लिखित कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना केकसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने प्रश्नसँग सम्बन्धित सामग्री विश्लेषण गर्दा नमुना छनोटद्वारा चयन गरिएका धरावासीका तीनवटा उपन्यासमा निहित प्रतिरोधी चेतनाका पक्षहरूको विश्लेषण निम्नलिखित बुँदाहरूका आधारमा गरिएको छ :

- (अ) वर्गीय सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना
- (आ) जातीय सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना
- (इ) लैङ्गिक सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको संरचनात्मक ढाँचालाई सुसङ्गठित र व्यवस्थित बनाउन निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ । साथै तिनलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकमा समेत सङ्गठित गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

तेस्रो परिच्छेद : कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रिया

चौथो परिच्छेद : कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

पाचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

२.१ विषयप्रवेश

कृष्ण धरावासीका प्रकाशित नौवटा उपन्यासहरूमध्ये सीमान्तीयताका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेका *शरणार्थी*, *आधाबाटो* र *राधा* गरी जम्मा तीनवटा उपन्यासलाई प्रस्तुत अध्ययनका लागि छनोट गरिएको छ । यस दृष्टिले छनोट गरिएका उपन्यासहरूमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिएको छ । धरावासीले समाजमा घटेका यथार्थ घटनाहरूलाई विभिन्न पात्रका माध्यमबाट त कतै आफैँ पात्र बनेर उपन्यासमा उतारेका छन् । समाजमा रहेका तल्लो वर्गका समुदायलाई माथिल्लो वर्गका समुदायले गर्ने घातप्रतिघात, दमन, शोषण, अन्याय, अत्याचार जस्ता विभेदजन्य विषयलाई उनले प्रभावकारी रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासहरूमा प्रायः पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाहरू सामाजिक रूपमै पुरुषको शोषण र दमन सहन बाध्यजस्तो देखे तापनि अन्त्यमा महिला पात्रहरूलाई सफल देखाउनु वा नारीवादी लेखन उनको प्रमुख विशेषता हो । धरावासीका उपन्यासमा पात्रहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपबाट दमित र अपहेलित भई सीमान्तीय अवस्थामा बाँचिरहेका हुन्छन् । समाजमा सीमान्तीय वा तल्लो दर्जामा बाँचन बाध्य पारिएका व्यक्ति, समाज, वर्ग, जाति, लिङ्ग आदिको प्रतिनिधिमूलक प्रयोग उनका उपन्यासमा पाइन्छ । यस परिच्छेदमा उनका उपन्यासमा प्रयुक्त सीमान्त पात्रहरूले केकस्तो सङ्घर्षात्मक अभ्यासका माध्यमबाट आफ्नो सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था कायम गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ सीमान्तीय अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी सिद्धान्त

सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत पर्ने एउटा नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयता अङ्ग्रेजी 'सबाल्टर्न' शब्दको नेपाली रूप हो । इटालेली भाषामा यसलाई 'सबाल्टर्नो' भनिन्छ । पश्चिमी चिन्तनमा यसको प्रयोग साह्रै शताब्दीतिरबाटै भए पनि यसको विशिष्ट प्रयोग इटालियन चिन्तक अन्तोनिओ ग्राम्ची (सन् १८९१ - १९३८) ले गरेका हुन् । जेलमा

छँदा ग्राम्चीले जेलको कठोर सेन्सरसिपबाट जोगिन साङ्केतिक पदावलीको प्रयोग गर्दै निम्न उत्पीडित र निमुखावर्गको चर्चाको सन्दर्भमा सबाल्टर्न पदावलीको प्रयोग गरेका हुन् (बराल, २०७३, पृ. १७२) । हाल इतिहासलगायत साहित्यिक तथा सांस्कृतिक अध्ययनसँग सम्बन्धित सबाल्टर्न पदावली इटालेली भाषाको र ग्राम्चीको जेलजीवनको कृति *प्रिजन नोटबुक* (सन् १९७३) मा प्रयोग गरेका छन् । उनको मृत्युपश्चात् प्रकाशित यो पुस्तक सबाल्टर्न अध्ययनका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कृतिका रूपमा रहेको छ ।

सीमान्तीय अध्ययन वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि रूपमा पिछडिएका वर्ग तथा समुदायको अध्ययन हो । यसभित्र प्रभुत्वशाली सत्ता समुदायका अधीनस्थ वर्ग सामाजिक सहभागिता र प्राप्तिका प्रक्रियामा उत्पीडन र किनारीकृत अवस्थामा रहेको हुन्छ । यसरी सीमान्त वर्ग तथा समुदाय सामाजिक रूपमा केकसरी यस्तो उत्पीडन र किनारामा पारिएको हुन्छ र त्यसको प्रक्रिया के हो ? त्यसका विरुद्धमा त्यस्तो वर्ग तथा समुदायले शक्ति सङ्घर्षको केकस्तो प्रक्रिया आत्मसात् गरी प्रतिरोधको अवस्थामा उत्रिएको हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन नै सीमान्तीय अध्ययन हो । यसअन्तर्गत वर्गीय अध्ययनका सन्दर्भमा अन्तोनियो ग्राम्ची (सन् १९७१/१९९२) ले भनेका छन् :

वर्ग एउटा समाज मात्र होइन तर बौद्धिक र दमितहरूको ठूलो समूहका बिचको सामाजिक मुद्दा हो, जहाँ दमित वर्ग प्रभुत्वशालीहरूको अधीनस्थ जीवन बाँचिरहेको हुन्छ र यसका लागि बौद्धिकहरूले उनीहरूको उत्थान तथा सामाजिक न्याय र समान सहभागिताका लागि प्रतिनिधित्व गरिदिएका हुन्छन् (पृ. १७) ।

ग्राम्चीको उक्त सन्दर्भलाई हेर्दा वर्ग प्रभुत्वशालीहरूको अधीनस्थ र उत्पीडित समुदाय हो । त्यसैगरी वर्ग सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानविहीन समुदाय पनि हो । यस सन्दर्भमा सामाजिक सहभागिता र न्यायका विषयमा उनीहरू आफै बोल्न र प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् । यसका लागि जैविक बुद्धिजीवी वर्गले उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व गरिदिनु पर्दछ । यसका साथै प्रभुत्वशाली वर्गका अधीनस्थ सीमान्त समुदाय आफूमाथिको उत्पीडन र अन्यायलाई स्वीकार गर्न बाध्य हुन्छ र त्यसरी स्वीकार गर्न उनीहरूलाई बाध्यसमेत पारिएको हुन्छ । यस्तो बाध्यात्मक अवस्थालाई पछि उनीहरू स्वाभाविकजस्तै ठानी त्यसलाई सहजै स्वीकार गर्ने अवस्थामा समेत पुगेका हुन्छन् । तर, यसलाई त्यस समाजका बौद्धिकहरूले भने बुझेका हुन्छन् र उनीहरूले त्यस किसिमको सामाजिक अन्याय र उत्पीडनको अवस्थालाई परिवर्तन गर्ने दृष्टिले उत्पीडित वर्गलाई चेतनशील बनाउने काम

गर्दछन् । यसरी जैविक बुद्धिजीवीहरूको प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट खास उत्पीडित वर्गमा एक किसिमको चेतना जागृत हुन्छ र प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको अन्यायप्रति प्रतिरोधका माध्यमबाट सामाजिक न्याय स्थापनाका लागि शक्तिसङ्घर्ष गर्दछन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

सीमान्तीयताको अध्ययन दक्षिण एसियाको इतिहासमा गैह्र-विशिष्ट वर्गको भूमिकाको खोजी गर्ने दक्षिण-एसियाली इतिहासकारहरूको समूहको माध्यमबाट यो उत्तरऔपनिवेशिक अध्ययनमा प्रवेश गरेको हो । समाजको माथिल्लो वर्ग वा विशिष्ट वर्गको सट्टा समाजको तल्लो तह वा जगमा रहेका जनसमुदायलाई केन्द्रित गरेर इतिहासको अवलोकन गर्नु यसको आधारभूत दृष्टि हो (चापागाईं, २०७३, पृ. ६१) । अष्ट्रेलियामा बसोबास गर्दै आएका भारतीय मूलका इतिहासकार रणजित गुहाको नेतृत्वमा सीमान्तीयता अध्ययन समूहको स्थापना भएको हो । उनी प्रमुख संस्थापक नेता र *सबाल्टर्न स्टडिज भोलुमका ६* अड्कसम्मका प्रधान सम्पादकसमेत हुन् । पार्थ चटर्जी र ज्ञानेन्द्र पाण्डेले सातौं भोलुमदेखि सम्पादनको काम सम्हाले भने दीपेश चक्रवर्ती, सुदीप्त कविराज, सुमित सरकार, सरोजीनी साहु, गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक यसमा संलग्न चिन्तकहरू हुन् ।

रणजित गुहा र स्पिभाकको सक्रियता र सम्पादनमा सन् १९८७ मा *सेलेक्टेड सबाल्टर्न स्टडिजको* प्रकाशन गरियो जसको सम्पादकीय टिप्पणी गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले लेखेकी छिन् भने प्रस्तावना एडवर्ड सइदले लेखेका हुन् । स्पिभाकले सीमान्तीय अध्ययनलाई सहयोग गर्ने उत्सुकताका साथै केही आलोचना पनि गरेकी छिन् । यस सन्दर्भमा उनले 'क्यान सबाल्टर्न टक ?' शीर्षकको लेखमा सीमान्तीय अध्येताहरूले व्यक्त गर्दै आएको विचारको विपरीत किनारीकृत वा सीमान्तीकृतहरू बोल्न नसक्ने र यदि उनीहरू बोल्छन् या तर्क गर्न सक्छन् भने ती सीमान्तीय नहुने विचार व्यक्त गरेकी छिन् (चापागाईं, २०७३, पृ. ७४) । उनको यस विचारबाट सीमान्त समुदाय शासक वा हैकम चलाउन सक्ने समुदाय नभई विभिन्न किसिमले पाखा पारिएको समुदाय हो जो सदा प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्थ हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

'सीमान्त' शब्दले सत्ताको प्रभुत्वभन्दा बाहिर, प्रभुत्वमुनि थिचिएको, सर्वहारा र हरेक हिसाबले तल्लो दर्जाका वर्ग वा समुदायलाई जनाउँछ । ग्राम्चीका परिभाषामा सीमान्त समुदाय भनेको गैह्रशासकीय, अहैकमवादी समुदाय हो जो सधैं अधीनस्थ र पराधीन हुन्छ र सत्ताले उनीहरूलाई आफ्नो हितमा प्रयोग पनि गर्छ भनिएको छ । यस अर्थमा सीमान्तले जातजाति, वर्ग, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग, पेशा, क्षेत्र, भूगोल आदि हरेक दृष्टिले शोषित, दमित,

उत्पीडित वर्गलाई मात्र जनाउँदैन, अधीनस्थताका आधारमा जनता, आमसमाज, र अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा सिङ्गो देश पनि सीमान्त बन्न सक्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १४) । यसरी जतिसुकै योगदान भए पनि सीमान्तको आफ्नो इतिहास हुँदैन । सम्भ्रान्त वर्गले सीमान्तको इतिहास निर्माण गर्न पनि दिँदैनन् । त्यसैले इतिहासविहीन सीमान्तहरूको उत्थानको लागि सीमान्तीय अध्ययनको थालनी गरेको दावी सीमान्तवादीहरूको रहेको छ ।

साहित्य र इतिहासमा घनिष्ट सम्बन्ध हुने हुँदा सीमान्तीयताको प्रयोग साहित्यको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै प्रभावकारी हुन्छ । साहित्यमा सीमान्तीय प्रयोग बढी उपयोगी हुने हुँदा कृतिको सीमान्तीय अध्ययन बढी उपयोगी देखिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१९) । साहित्यमा सीमान्तीय प्रयोग पात्र वा सहभागीका रूपमा गरिन्छ । कुनै कुनै कृतिमा सीमान्तीय पात्र प्रमुख भएर आउँछन् भने अधिकांश कृतिमा गौण भएर पनि आउने गर्छ । कृतिमा पात्रको उपस्थिति, दर्जा, चारित्रिक अभिलक्षण, कार्यव्यापार, चेतनाको प्रतिनिधित्व, सामर्थ्य वा सम्भाव्यता, भाषा आदिको प्रक्रियाबाट सीमान्तीय अध्ययन गरिन्छ । साहित्यले समाजका हरेक क्षेत्रसँग सम्बन्ध राख्ने हुँदा साहित्यकारहरूलाई मनहरूबिच उर्लिने भावना र मनोविज्ञानलाई समेत समेटेर सामाजिक चेतनाको विकास गर्ने सेतुसँग जोडेर हेर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ४२) । प्रतीकात्मक रूपमा भए पनि साहित्यले शासकलाई खबरदारी गरिरहेकै हुन्छ । दलित साहित्य, प्रगतिवादी साहित्य, जनसाहित्य, लोकसाहित्य, हास्यव्यङ्ग्य, गाइजात्रा, तीज, कार्तुन, नाटक आदि कलात्मक क्रियाकलापहरूबाट सीमान्त पात्रहरू बढी स्वतन्त्र भएर बोल्न सक्छन् जसले गर्दा सीमान्तीय अध्ययनलाई बढी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

समाजमा रहेका व्यक्ति, समुदाय, वर्ग, राष्ट्र आदिले कुनै पनि कार्यमा उपस्थिति वा सहभागिता जनाउनुलाई सामान्य अर्थमा प्रतिनिधित्व भनिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनका सन्दर्भमा प्रतिनिधित्व एक प्रकारको सङ्केतपरक अभ्यासहरूको प्रतिनिधित्व र त्यसको बोध हो यसले अर्थको प्रस्तुतीकरण कसरी भएको छ भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछ (भट्टराई, २०७०, पृ. ३३६) । साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी, पाठ, सामाजिक प्रक्रिया, सङ्कथन, विचारधारा आदिका आधारमा गरिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययनअन्तर्गत पर्ने सीमान्तीय अध्ययनको एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा प्रतिनिधित्व हो । साहित्यमा कुनै वर्ग, जाति, लिङ्ग तथा राष्ट्रियताको उपस्थिति कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी प्रतिनिधित्वले गर्दछ । प्रतिनिधित्वसम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले के सीमान्त पनि बोल्न सक्छन् र भन्ने प्रश्न

उठाएकी छिन् । उनले सीमान्तहरू आफै बोल्न सक्दैनन् यदि बोले पनि उनीहरूको स्वर ज्यादै मसिनो हुने हुँदा नसुनिएर आफै दबिन्छ या सत्ताको प्रभुत्वका माध्यमबाट नसुनोस् भनेर दबाइन्छ । बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनु पर्ने हुँदा आफ्नो प्रतिनिधित्व आफै नभई बौद्धिक वर्गले गरिदिनुपर्छ भन्ने मान्यता उनको छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१८) । उनको यस मान्यताबाट यो बह्न सकिन्छ कि नेपाली समाजमा हुने विभिन्न परिवर्तनका नाममा भएका राजनीतिक क्रान्तिहरू, ट्रेड युनियन संघ तथा विभिन्न लेखक संघ आदि सबै सीमान्त समुदायका नाममा बौद्धिक वर्गले गर्ने राजनीति हुन् ।

सीमान्तीय अध्ययनमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आदि विषयको अध्ययन गरिन्छ । सामाजिक रूपमा पिछ्छडिएका वर्ग तथा समुदाय नै मूलतः सीमान्त वर्ग हुन् र यी वर्ग तथा समुदायको सामाजिक सहभागिता र त्यस सन्दर्भमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था कस्तो छ ? त्यसका लागि उनीहरूले आत्मसात् गरेको सङ्घर्षको प्रक्रिया के हो ? भन्ने विविध विषयको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । यसरी सीमान्तीयका सन्दर्भमा जातीय र लैङ्गिक आधार जस्तै वर्ग पनि प्रमुख आधार वा पक्ष हो र यो खासगरी आर्थिक हैसियतमा आधारित हुन्छ र यो पहिचानसँग पनि जोडिएको हुन्छ । पहिचानको अवधारणाले सांस्कृतिक अध्ययनको क्षेत्रमा केन्द्रीय प्रवर्गको भूमिका निर्वाह गर्दै आएको हुन्छ । कुनै वर्ग, जात, जाति, लिङ्ग, राष्ट्र आदिको पहिचान निर्धारणमा उसले गर्ने कामको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ (चैतन्य, २०७०, पृ. १५५) । चैतन्यको यस सन्दर्भलाई हेर्दा सीमान्तीय अध्ययनका विभिन्न पक्षमध्ये पहिचान पनि एक हो र यो मूलतः आर्थिक हैसियतमा आधारित हुन्छ ।

समाजमा सम्भ्रान्त वर्ग र त्यसका अधीनस्थ निम्न आर्थिक हैसियत भएका वर्ग तथा समुदायको सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको सन्दर्भ यसको मूल विषय हो । समाजमा वर्गीय अवस्थाको निर्धारण कसरी हुन्छ ? यससम्बन्धी सीमान्तीकरणको प्रक्रिया के हो र त्यसबाट मुक्तिका लागि गरिने सङ्घर्षको प्रतिरोधी प्रक्रिया के हो भन्ने यिनै विषयको खोजी यसमा गरिन्छ । यसरी यिनै मूल विषयहरू साहित्यमा केकसरी अभिव्यक्त भएका छन् र तिनले केकसरी सामाजिक रूपमा वर्ग र तिनको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेका छन् भन्ने कुराको अध्ययन यसमा गरिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनका सन्दर्भमा पनि यिनै मूल विषयमा केन्द्रित भएर वर्गीय विश्लेषणको दृष्टिकोण निर्माण गरी विषयवस्तुको व्याख्या गरिएको छ ।

सीमान्तीय अध्ययनका सन्दर्भमा सीमान्तीय पात्रहरूले सबै क्षेत्रमा आफ्नो प्रतिनिधित्व जनाउन सकेका हुँदैनन् र उनीहरू त्यस अवस्था र पहुँचमा पनि हुँदैनन् । तर पनि उनीहरूकै उपस्थिति र सहभागितामा समाजको श्रम, भाषा र कला तथा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि क्षेत्र अगाडि बढेको हुन्छ । त्यसैगरी साहित्यमा पनि कुनै न कुनै रूपमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व कायम भएको हुन्छ । उनीहरूको यही प्रतिनिधित्वका आधारमा कृतिभित्र अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक भूमिकाको खोजी प्रस्तुत अध्ययनमा गरिएको छ । सीमान्तीय अध्ययनको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष पहिचान पनि हो । सीमान्त समुदायले समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्वका माध्यमबाट कुनै न कुनै रूपमा पहिचान कायम गरेका हुन्छन् । कृतिमा सीमान्त पात्रहरू कतै बलियो रूपमा त कतै कमजोर रूपमा उपस्थित भएका हुन्छन् । सीमान्तीयताको पहिचानले सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक, लैङ्गिक, पेशा आदि हरेक हिसाबले तल पारिएका वर्ग तथा समूहलाई जनाएको हुन्छ ।

वर्ग भनेको प्रभुत्वशाली समुदायका अधीनस्थ र उनीहरूबाटै आर्थिक आधारमा निर्माण गरिएको अहैकमवादी समुदाय हो । ग्राम्चीका अनुसार सीमान्तीयता भन्नाले गैह्रशासकीय, अहैकमवादी समुदाय वा वर्गलाई जनाउँछ जो सधैं पराधीन र अधीनस्थ हुन्छन् र शासकले आफ्नो इच्छानुसार प्रयोग गर्छन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १६) । यसरी समयक्रमसँगै सीमान्तहरूमा शासकहरूप्रति प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुँदै गएको हो । यिनै वर्ग, जाति, लिङ्ग, छुवाछुत, जनजाति आदिसँग सम्बद्ध विषयले मूलधारमा स्थान पाएपछि सीमान्त समुदायको पक्षमा अध्ययन, बहस र चर्चाको थालनी भएको हो । कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गराइएका वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त पात्रहरूलाई कुन रूपमा पहिचान गरिएको छ भन्ने कुराको खोजी यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

२.३ शरणार्थी उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

शरणार्थी उपन्यास कृष्ण धरावासीको पहिलो उपन्यास हो । २०५६ सालमा प्रकाशित भएको यस उपन्यासले नेपालीहरूले नेपालमा मात्र नभई नेपालबाहिर भोग्नु परेका विभिन्न कष्टकर अवस्थाको चित्रण गरेको छ । उपन्यासको शीर्षक शरणार्थी नै सीमान्तीय रहेको छ । सामान्य अर्थमा अरूको शरण चाहने वा आफ्नो अस्तित्व गुमेकाहरूलाई शरणार्थी भनिन्छ । मूलतः युद्ध, प्राकृतिक विपत्ति वा विभिन्न कारणले आफ्नो देश तथा जन्मभूमि छोड्न बाध्य भएका र अर्को देश तथा अन्यत्र शरण लिन चाहने व्यक्तिलाई शरणार्थी भनिन्छ । शरणार्थी

उपन्यासमा भुटानका प्रथम राजा उगेन वाङचुकले भारतका विभिन्न स्थानमा छरिएर रहेका नेपाली मूलका मानिसलाई भिकाएर दक्षिणी भुटानका अनकन्टार र निर्जन ठाउँलाई खेतीयोग्य र बस्नयोग्य बनाएको कुरा इतिहासमा उल्लेख गरिएको छ (पृ. ६१) । रामशाहका पालामा पनि पचास गोर्खाली परिवारलाई भुटान पठाएको र पछि क्रमशः नेपालीहरू भुटान गएको देखिन्छ । यसरी भुटान गएका नेपाली मूलका मानिसलाई त्यहाँ लोत्सोम्पा भनिन्थ्यो । परिश्रमी, मिहिनेती र इमान्दार नेपाली मूलका लोत्सोम्पा जातिहरूले त्यहाँ प्रगति गर्दै गएको देखेपछि, त्यहाँका अन्य जाति सार्चोप र ड्वालाङ जातिले विदेशीको संज्ञा दिँदै खेद्न थालेको सन्दर्भबाट भारतको मौन समर्थनले भुटानलाई लोत्सोम्पा जातिलाई त्यहाँबाट लखेट्न थप बल प्राप्त भएको स्पष्ट हुन्छ ।

भारतको बाटो हुँदै करिब दुई/तिनसय वर्षअघिदेखि नेपालीहरू बर्मा गए तापनि सन् १९३९ देखि १९४५ सम्म चलेको दोस्रो विश्वयुद्धमा अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती भएका नेपालीहरू आधिकारिक रूपमा बर्मा पुगेको देखिन्छ (पृ. ६४) । यस क्रममा अङ्ग्रेजले जापानी र जर्मनी सेनासँग लड्नका लागि धेरै नेपालीहरूलाई आफ्नो सेनामा भर्ती गरी बर्मा पुऱ्याएको देखिन्छ । अङ्ग्रेजका उपनिवेशमा रहेको बर्मा दोस्रो विश्वयुद्धपश्चात् सन् १९४८ मा स्वतन्त्र भएपछि कति नेपाली गोर्खा त्यहीँको राष्ट्रिय सेनामा समावेश भए भने कतिपय भारतकै मणिपुर, मेघालय, नागल्याण्ड, मिजोर आदि ठाउँहरूमा बसे । यसरी समयक्रमसँगै सन् १९६२ मा बर्माका सैनिक शासन लागू भएर बर्माको भावर गर्मीमा पसिना र रगत बगाएर जङ्गललाई उर्वरभूमि बनाएका, बर्मालाई उपनिवेशबाट स्वतन्त्र बनाएका सोभ्रा नेपालीले खेदिनु परेको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै शरणार्थी उपन्यासमा धराबासीले बर्मा तथा भूटानबाट खेदिएका नेपालीहरूको चित्रण गरेका छन् । भूटान तथा बर्माबाट लखेटिएका, भारतले बस्न नदिएर धपाएका र नेपालले नेपाली भनेर नमानेका भ्रापाका विभिन्न शरणार्थी शिविरहरूमा बसेका व्यक्तिहरूको जीवन भोगाइको यथार्थ वर्णन गरेका छन् । बर्मा, भूटान र नेपालभित्र शरणार्थीहरूले भोग्नुपरेका पीडाहरू, उनीहरूका जीवनमा आएका उतारचढावहरू आदिलाई यस उपन्यासको विषयवस्तु बनाइएको छ । धराबासीले यस उपन्यासमा पूर्वप्रकाशित आख्यानका पात्रहरू, यसै उपन्यासका लागि उभ्याइएका पात्रहरू र उपन्यासका कथावस्तुलाई मद्दत पुऱ्याउन आएका वास्तविक पात्रहरू गरी तीन किसिमका पात्रहरू समावेश गरेका छन् ।

शरणार्थी उपन्यासमा बर्माका सैनिकहरू, भूटानका सार्चोप र ड्वालाङ जातिहरू, नेपाल सरकार र नेपालीहरू पर्मानन्द मालिक, सुयोगवीर सुवेदार, चन्द्रप्रकाश आदिले

प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने बर्माबाट भाग्न बाध्य भएका सुवेदार, शिवजित राईको परिवार, नेपाली मूलका भुटानी लोत्सोम्पा जाति, पुर्खाको भूमि नेपाल भएर पनि नेपाली हुँ भन्न नपाएकाहरू, धानचोरको भुटो मुद्दा लागेका रामप्रसाद खनाल र उनको परिवार, बलात्कारमा परेका चेलीहरू लगाएतका पात्रहरूले सीमान्तीकृत वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यस उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पात्रभन्दा सीमान्तीय पात्रहरू अधिक रहेका छन् । उनीहरू सधैंभरि मृत्युको डर बोकी महिनौ लगाएर भिरपाखा, खोलानाला हुँदै भोकभोकै हिँडेर बर्माबाट रिक्तो हात नेपाल पसेका शरणार्थीहरूको कारुणिक चित्रण गरेका छन् । यही यात्राको क्रममा कतिले आमाबुबा गुमाए, कतिले प्रेमी प्रेमिका गुमाए, कतिले इज्जत गुमाए र कतिले सन्तान गुमाए तर पनि उनीहरूले नेपाल पस्नासाथ शान्तिको सास फेर्छन् । नेपालमा पनि उनीहरूले सोचेको जस्तो शान्ति महसुस गर्न पाउँदैनन् । उनीहरूको दिनचर्या कष्टकर र पीडादायी नै हुन्छ । राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा उनीहरू पि्लिएका हुन्छन् ।

उपन्यासको प्रारम्भमा बर्माबाट खेदिएका रामप्रसाद खनालको परिवारले नेपाली भूमिमा पाइला टेक्न पाएकोमा हर्षित हुन्छन् । उनीहरूले अब कतै भाग्न नपर्ने र कसैले खेद्न नसक्ने आफ्नो पुर्खाको भूमिमा पाइला टेकेकोमा गर्व महसुस गर्छन् । समयक्रमसँगै उनीहरूको परिवारले सुरुको समयमा उन्नति प्रगति गर्छन् तर अन्त्यमा परिवार नै तहसनहस हुन्छन् । उपन्यासको मध्य भागमा नौ कक्षा पढ्दै गर्दा बर्मा छाड्न बाध्य भएकी जयमाया बुबा आमा गुमाएर टुहुरी हुन्छिन् भने प्रेमी जयबहादुरसँगको साथ पनि दिगो हुँदैन । बर्था, धर्म भुजेल, न्यासुर कान्छो, आइते दमाई, हरि खनालजस्ता पात्रहरूको दुरावस्थाले वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त पात्रहरूको पहिचान स्पष्ट हुन्छ । उनीहरूले आफ्नो हकहित र अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउँदा उनीहरूका आवाज दबाइन्छ । पर्मानन्द मालिकजस्ता केही सीमित व्यक्तिका हातमा कानून रहेकाले उनीहरूको आदेशलाई नै सबैले मान्नुपर्ने र रामप्रसादजस्तालाई भुटा मुद्दाको कारण जेल पर्नुपर्ने तितो यथार्थ रहेको छ । यसरी हरि खनालको साथी अथवा ज्वाइँ पदमको मृत्युसँगै उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

पदमको मृत्युपश्चात् हरि खनालले आफू ज्युँदो भएर पनि आफ्नी स्वास्नी विधवा भएकोमा हेर्न नसक्ने अभिव्यक्ति लेखक तथा म पात्रलाई दिएको छ । उपन्यासमा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, भौगोलिक, लैङ्गिक रूपमा सीमान्त पात्रहरूको उपस्थिति वा प्रतिनिधित्व भएको छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको भूमिका,

उपन्यासको विषयवस्तु, घटना र परिवेश आदिलाई केन्द्रमा राख्दै सीमान्तीय कोणबाट वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ ।

२.३.१ वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

शरणार्थी उपन्यासमा निम्नवर्गीय समाजको चित्रण गरिएको छ । आफ्नो जन्मभूमिमा बाँच्न मुस्किल भएपछि एक गाँस खान र एक धरो लगाउनका लागि आफ्ना पुर्खाहरू विदेशी भूमिमा पसिना बगाउन बाध्य भएपछि तिनका सन्तानले भोग्नुपरेका दुःख पीडाहरूको यथार्थ चित्रण प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ । सुबेदार शिवजित राईको परिवार, रामप्रसाद खनालको परिवार जयबहादुर, धर्म भुजेल, बर्था, न्यासुर कान्छो आदि पात्रहरू आर्थिक हैसियतका आधारमा निम्नवर्गीय पात्रहरू हुन् । यिनै पात्रहरूको उपन्यासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने चन्द्रप्रकाश, पर्मानन्द, सुयोगवीर आदि उच्चवर्गीय पात्रहरू गौणपात्रका रूपमा उपन्यासमा भूमिका निर्वाह गरेका छन् । शक्तिका आडमा पर्मानन्दले रामप्रसादलाई धान चोरको भुठो मुद्दामा जेल पठाएका छन् भने जमिनन्दारको छोरा चन्द्रप्रकाशले आफ्नै घरका नोकर्नीदेखि धेरै केटीहरूलाई आफ्नो यौनको सिकार बनाएको छ । यसरी प्रभुत्वशाली पात्रहरूले अधीनस्थ पात्रहरूलाई आफूअनुकूल प्रयोग गरेको हुनाले आर्थिक रूपमा सम्पन्न तथा विपन्न दुवै पात्रको भूमिका रहेको भए तापनि वर्गीय दृष्टिकोणले उच्चवर्गको भूमिकाभन्दा निम्नस्तरका निमुखावर्गको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । बर्मा र भुटानबाट खेदिएका ती नेपाली भाषीको कारुणिक भोगाइहरू रामप्रसाद खनालका छोरा हरिप्रसादको निम्नलिखित भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ- “बुबा ! माटो त बर्माको, भारतको र नेपालको जहाँको पनि उस्तै नै छ त, फेरि किन हामीलाई उनीहरूले खेदेको ? पृथ्वीभरि जहाँको पनि माटो त उही त रहेछ नि, हैन बुबा” (पृ. २७) । यसरी वर्गीय परिस्थितिको निर्माण कसरी हुन्छ भन्ने कुरा हरिप्रसादको उक्त अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत आधारमा रामप्रसादको छोरा हरि खनालले भन्डै एक महिनाको असुरक्षित भागदौडबाट नेपाली भूमिमा पाइला राखेपछि आफ्ना बुबालाई संसारभरको माटो एउटै भए तापनि मानिस किन विभक्त छन् ? किन म यो देशको र तँ विदेशको भनी मान्छेहरूका बिच एकआपसमा विभेद किन हुन्छ भनी जिज्ञासा व्यक्त गरेका छन् । बर्मा सामन्तवादी समाजव्यवस्थामा त्यहाँका सेनाहरूले पुस्तौँदेखि बस्दै आएका नेपालीहरूलाई दमन र शोषण गरी देश छाड्न बाध्य पारेका छन् । साथै माटो एउटै भएको कारण कतै नेपालमा पनि उनीहरूले दुःख पाउने त होइन या बर्मामा दुःख मेहनत गरेर कमाएको सम्पत्ति सबै छाडेर

भागैभै नेपालबाट पनि पछि भागनुपर्ने त होइन भन्ने कुराको पनि सड्केत क्षेत्री सरले धर्म भुजेललाई प्रस्तुत पङ्क्तिमा व्यक्त गरेका छन् :

अब हेरौं न, दुई-तीन सय वर्षअघिदेखि नेपालीहरूलाई बर्माका मजदुरी गराउन भनी पानीजहाजमा हालेर लगे । मेहनती, परिश्रमी र जाँगरिला यी सोभा जातिहरूलाई बर्माका जङ्गल फाँडेर गुल्जार गर्न लगाए । त्यस्तो भावर गर्मीमा यी हिमालका सन्तानहरूले पसिना होइन रगत नै बगाए तर आज त्यहाँ उन्नति भएपछि त्यहीँकाहरूलाई लोभ लाग्यो – डाह भयो । यी मेहनतीहरू विदेशी भए र ती परिश्रमीहरूका पनातिहरू आज यसरी खेदिए । कति खेदिनुपर्ने हो यिनले ? कहाँ कहाँबाट मात्र खेदिनुपर्ने हो यिनले ! त्यसको कहिल्यै कुनै साँधी भएन । (पृ. ४१-४२)

विहान-बेलुकी दुई छाक टार्नकै लागि आफ्नो देश छाडी परदेशमा मेहनत गरी जीवन धान्न बाध्य भएका श्रमिकहरूलाई आफ्नो निश्चित स्वार्थ पूरा भएपछि त्यहाँको राज्यसत्ताले देशनिकाला गरेको देखिन्छ । यसरी नेपालीहरूको श्रमको शोषण भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । त्यसैगरी वर्गीय सन्दर्भको दृष्टिकोणले श्रमिक र पुँजीपतिहरूका बिचको आर्थिक वर्चस्व र अधीनस्थताको अवस्था पनि त्यहाँ श्रम गरी बाध्यात्मक जीवन भोग्न विवश निम्नवर्गीय श्रमिकहरूको दयनीय परिस्थितिबाट स्पष्ट हुन्छ र यसबाट निम्नवर्गीय श्रमिक समुदाय वर्गीय रूपमा प्रभुत्वशाली समुदायका अधीनस्थ भएर बस्नुपर्ने आर्थिक सामाजिक पृष्ठभूमिको अवस्थासमेत अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा आफ्नै परिवारभित्र पनि आमाको मृत्युपश्चात् बच्चाहरूले भोग्नुपरेका पीडाहरू जयबहादुरले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सानैमा आमा खस्दा बाबुले मलाई मावल पुऱ्याइदिए । मावलीहरू गरिब थिए । खानलाउनै गाह्रो । बाबुले कान्छी ल्याएपछि मलाई घरमा त्यति महत्त्व नै दिएनन् । दुई भाइ मामाहरू पल्टन लागे – फर्किएरै आएनन् । मलाई माया गर्ने हजुरआमा, उहाँको पनि निधन भयो । म आफ्ना बाबुकोमा फर्केर आएँ तर सानीआमाले मलाई माया गरिनन् । सजिलोमा त त्याग्ने बाबुले यो आपत्मा के भर देलान् । यही भीडसँग बग्दै जान्छु, जहाँ पुग्छु । (पृ. ७३)

माथिको घटना तथा विषयसन्दर्भअनुसार वर्गीय सामाजिक समस्याका कारण जयबहादुर सीमान्तकृत हुन पुगेको छ । आमाको मृत्युपछि उसको अवस्था दयनीय रहेको छ । मावली गरिब र बुवाले सौतेनी आमा ल्याएका कारण ऊ अपहेलित र घृणित हुन

पुगेको छ । बुबा र सौतेनी आमासँग बसेर जीवन धान्न नसकेपछि जयबहादुर गन्तव्यविहीन यात्रामा निस्किएको छ, जसको गाँस, वास र कपासको कुनै टुङ्गो छैन । ऊ आर्थिक रूपमा ज्यादै विपन्न अवस्थामा रहेको देखिन्छ । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त समुदायलाई कसरी पीडित बनाउँछन् भन्ने कुरा एउटै परिवारभित्र पनि आफ्नै बुबाले आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्नका लागि सन्तानलाई घरबाट निस्कन बाध्य गराएइएको सन्दर्भबाट यसको पुष्टि हुन्छ । विभिन्न बहानामा सीमान्तीकृतहरू आफू पहिचानविहीन भएर बाच्चन बाध्य हुन्छन् भने प्रभुत्वशालीहरूले त्यसैको फाइदा उठाई आफ्नो स्वार्थ पूरा गरेको देखिन्छ । यसका साथै भारतमा रहेका नेपालीहरूलाई पनि भारतीय सरकारले अनेक दुःख दिएको कुरा धर्म लगायत उसका साथीहरूले व्यक्त गरेका यी अभिव्यक्तिबाट समेत थप पुष्टि हुन्छ :

कति भाग्नु नि ! हामीले हामीले यो जीवनमा । भाग्दा भाग्दा अब त भाग्ने ठाउँ पनि समाप्त भइसक्यो । शरीरमा ताकत पनि छैन । यत्रो वर्ष लगाएर कमाएको जायजेशा सबै लुटेर लगे । हामी बेघरबार भयौँ धर्म भाइ ! हामी फेरि नाङ्गाका नाङ्गै भयौँ । हामी फेरि शरणार्थी भयौँ । (पृ. १३५)

प्रस्तुत सन्दर्भमा बर्माबाट लखेटिएका धर्म लगायत उसका साथीहरूले भारतको गारो पहाड र तुरा भन्ने ठाउँमा पशुपालन गरी आम्दानी गरिरहेको अवस्थामा त्यहाँको सरकारद्वारा उनीहरूलाई देशनिकाला गर्ने उद्देश्यले निर्माण गरिएको प्रभुत्वशाली तथा दमनात्मक परिस्थितिका विरुद्ध त्यहाँ रहेका नेपालीहरूले गरेको प्रतिरोधको विषयले सीमान्त समुदायको सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको खोजी गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ तर उनीहरूको सङ्घर्ष र लगनशीलताले पूर्ण रूप लिन नपाउँदै त्यहाँ रहेका नेपालीहरूको अस्तित्व सङ्कटपूर्ण भएको अवस्था पनि यसबाट सङ्केतित हुन्छ । यसैगरी वर्गीय समाजमा निम्नवर्गका मानिसहरूको बाँच्चन पाउने अधिकारसमेत हनन हुने र त्यसबाट उनीहरूलाई वञ्चित गरिने कुरा पनि स्पष्ट हुन्छ । यस सन्दर्भमा उनीहरूलाई कहिले त्यहाँका स्थानीय डाँकाहरूले त कहिले त्यहाँको प्रशासनले दुःख दिइरहेको र वर्चस्वशालीहरूका अगाडि उनीहरू विवश भई बाँच्चनुपरेको तीतो यथार्थ रामप्रसाद खनालको निम्नलिखित भनाइबाट अभ्र प्रस्ट हुन्छ :

हरिका दुवै हात समाती आँखाभरि आँसु पारेर – कति भाग्नु हामीले ? कति खेदिनु हामीले ? कहिले देश छैन तेरो भन्छन्, कहिले धन छैन तेरो भन्छन्, कहिले इमान छैन तेरो भन्छन् । हामी कहिल्यै केही नभएकाहरूको यात्रा धेरै लामो छ । हामीले

धेरै परसम्म जानु बाँकी छ नानी ! ... बर्माबाट नेपाली भनी खेदिएका हामी त्यत्रो कष्ट खपेर आफ्नो दशे खोज्दै आयौं । नेपाल आएपछि कति हर्क लागेको थियो । तर यहाँ हामीलाई सबैले बर्मेली भने । 'नेपाली' भनेर बर्माबाट खेदिएका हामी नेपालमा 'बर्मेली' भयौं । हामी आफू भूमिविहीन छौं । हामीलाई अझै देशले स्विकारेको छैन । आज हेर, मलाई नखाएको विष लागेको छ । गर्दिनँ भन्दाभन्दै सबैले 'गरू' भनेर चाबी जिम्मा दिए । भकारीमा कति धान थियो, सोधिँनँ । चाबी राखिदिएँ । आज त्यहाँ नपुगेको धानको अष्टिक मैमाथि थोपरेर उनीहरू सबै ओभाना भए । नानी ! फटाहाहरूको षड्यन्त्र कति हुँदो रहेछ कति । हामी नबुझे मान्छे, नबुझे मर्ने भयौं । (पृ. १४९-१५०)

वर्गीय समाजमा धनी भनिएका उच्चवर्गका व्यक्तिहरूले गरिब मानिएका निम्नवर्गका मानिसलाई गर्ने व्यवहार माथिको अभिव्यक्तिमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ बर्माबाट नेपाली मूलका भनी खेदिएका रामप्रसाद खनालको परिवारलाई आफ्ना पुर्खाहरूको भूमि नेपाल पस्दा जति हर्ष लागेको थियो त्यति खुसी धेरै समय टिक्न पाएन । नेपाल सरकारले उनीहरूलाई नेपाली ठानी स्वीकार गरेन र नेपाली मूलका बर्मेली ठानी राज्यको सेवा सुविधाबाट वञ्चित गर्‍यो । यसबाट केही समय आफ्ना पुर्खाहरू त्यहाँ बसेर आफू फर्किनुपर्दा बर्मेलीहरूले दिएको पीडाभन्दा पनि आफ्ना पुर्खाको जन्मभूमिले आफूहरूलाई अस्वीकार गरेको पीडा अत्यन्त दुःखदायक भएको स्पष्ट हुन्छ । अर्कोतर्फ समाजमा आफूलाई समाजसेवी ठान्ने ठुलाबडाले निम्नवर्गका मानिसहरूलाई विभिन्न षड्यन्त्र गरी सोभसाभालाई कसरी आफ्नो जालमा फसाउँछन् भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । आफूले धान चोरी गरेर रामप्रसादलाई जेल पठाएको पर्मानन्दको प्रवृत्तिबाट समाजमा निमुखा वर्गलाई उच्चवर्गले कति दुःख कष्ट दिन्छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । त्यसैगरी यसमा काम र मामको खोजीमा आफ्नो देश छाडी विदेश गएका र विभिन्न विवशता र बाध्यताले त्यहीं बस्नुपरेकाहरूले मात्र नभई तिनका भावी पुस्ताले समेत पीडा भोग्नुपरेको तितो यथार्थ प्रस्तुत भएको छ । प्रभुत्वशाली व्यक्तिले गरिबलाई गरिबकै विरुद्ध कसरी लगाउँछन् भन्ने कुरा यी भनाइबाट पष्टि हुन्छ :

त्यसपछि बुढाले भन्यो— त्यस बेला म पर्मानन्द मालिकको घरमा हली बसेको तीन वर्ष भएको थियो । स्वास्नी, छोराछोरीलाई पनि उनैको जग्गामा सानो भुप्रो हालेर राखेको थिएँ । भुरा सानै थिए । स्वास्नी र म दुवै जना मालिककै खेतबारीमा काम गर्थ्यौं । त्यस बेला उनकामा अर्को एउटा बुधे सतार पनि हली थियो । (पृ. २०२)

दुई छाक खान र एकसरो लाउनका लागि सदा मालिककै घरमा हलो, कुटो, कोदाली, घाँस-दाउंरा गरी जीवन धान्नुपर्ने यथार्थ चित्रण माथिको दिइएको अभिव्यक्तिमा गरिएको छ । मालिककै बारीमा सानो भुप्रो हाली जिन्दगीमा उसैको हलीको रूपमा जीवन व्यतीत गर्ने राई बुढाले निम्नवर्गीय पात्रको पहिचान गरेका छन् भने मालिक परमानन्दले उनीहरूलाई आफ्नो अनुकूल कार्य गराई उच्चवर्गीय पात्रको पहिचान गरेका छन् जुन - “सर, हामी गरिबहरू गरिबलाई नै मात्रै दुःख दिँदा रहेछौं । धनीहरूले हामीलाई बाबुले जस्तै माया गरी गरी मार्दो रहेछ (पृ. २०३) भन्ने राई बुढाको अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ ।

राईका प्रस्तुत भनाइले शासनसत्ता समालेका उच्च राजनीतिक चेतना भएका व्यक्ति होस् या समाजका उच्चवर्गका व्यक्ति जसले पनि तल्लोवर्गका व्यक्तिलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिन तथा तिनलाई आफूअनुकूल बनाउनका लागि तिनकै वर्गको वा तहको व्यक्ति प्रयोग गर्छन् भन्ने देखाएका छन् । वर्गीय विभेदका कारण धनी र गरिब तथा उच्च र निम्नवर्गका बिचमा सधैं द्वन्द्व मात्र हुनेहुँदा उच्चवर्गका व्यक्तिले विवेक प्रयोग गरी आफू ओभ्रेल परी तिनकै समकक्षीलाई तिनका विरुद्ध प्रयोग गरी आफू दया वा सान्त्वना दिन मात्र उपस्थित हुन्छ भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ ।

राज्यको मूलप्रवाहबाट टाढा रहेका मजदुर, श्रमिक, किसान, सुकुमबासी, शरणार्थी आदिलाई राजनीतिक परिवर्तनको कुनै पनि आभास हुँदैन । नेताहरूले चुनावका बेलामा रक्सी र मासुमा मात्र उनीहरूको भोट खरिद गर्छन् । शासकहरूको नजरबाट टाढा रहेका यी वर्गहरू राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, अवसरहरूबाट वञ्चित हुन्छन् । शोषकवर्गले प्रभुत्वशाली र शासकको भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । गरिबहरू कतै शरणार्थीका रूपमा, कतै विदेशीका नाममा त कतै चोरका रूपमा पीडाहरू सहन बाध्य हुन्छन् । यस सन्दर्भमा शरणार्थी उपन्यासमा उच्चवर्गका पात्रहरू सीमित छन् भने सीमान्त वर्गका पात्रहरू धेरै रहेका छन् । उपन्यासमा वर्गीय हिसाबले निम्नवर्गका पात्रहरूको भूमिका धेरै भए तापनि समाजमा उनीहरूको हैसियत छैन । बर्माबाट भागेका उनीहरू भारत र भुटानबाट त भाग्न बाध्य भए नै तर नेपालले पनि नेपाली भनेर स्वीकार नगर्दा उनीहरूमा शान्तिको महसुस हुँदैन, जसबाट उनीहरूको जीवन कष्टकर, सङ्घर्षपूर्ण र परिचयविहीन छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

२.३.२ जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

शरणार्थी उपन्यासमा समाजमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजाति र दलित सबै जातिहरूको उपस्थिति रहेको छ । उपन्यासमा उच्चवर्गीय वर्चस्वयुक्त समाजका कारण

निम्नवर्गीय समाजले आफ्नो अस्तित्व कायम राख्नका लागि गरिएका सङ्घर्षहरूको चर्चा गरिएको छ । उपन्यासको उद्देश्य जातीय शोषण या उत्पीडनको चित्रण गर्न नभए तापनि कहीं न कहीं भने त्यसको छनक पाइन्छ । उपन्यासमा वर्णित पर्मानन्द मालिक, चन्द्रप्रकाश, यौनपिपासु सैनिकहरू आदि पात्रहरूले उच्च जातिको र जयमाया, जयबहादुर, धर्म भुजेल, न्यासुर कान्छो, आइते, वीरे आदिले निम्न जातिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । साथै रामप्रसाद खनालको परिवार ब्राह्मण भए तापनि उनीहरूले भोग्नु परेका पीडाहरू र समाजले दिएका चोटहरूको हिसाब गर्ने हो भने ज्यादै निम्नस्तरको रहेको छ । समाजमा उनीहरूको पहिचान ज्यादै दयनीय रहेको छ । बर्मा, भारत र भुटानमा मात्र नभई नेपालमा पनि नेपालीहरूले कहिले राजनीतिका नाममा त कहिले जातका नाममा पूर्वी पहाडबाट शरणार्थी भई झरेका चर्चा यस उपन्यासमा निम्न किसिमले गरेका छन् :

सात सालमा जब राणाविरोधी क्रान्ति प्रारम्भ भयो, ठाउँ ठाउँमा प्रतिक्रान्ति र जातीय दङ्गाहरू पनि सुरु भए । पूर्वी पहाड (लिम्बूवान) मा भड्किएको जातीय दङ्गाका कारण आफ्नो सम्पूर्ण जायजेथा त्यागेर भाग्न विवश मानिसहरूलाई बसोबासको व्यवस्था मिलाउनुपर्दा भोगेका कठिनाइहरूको पनि सम्झे । नेपालीहरू कहिले देशभित्र र कहिले देशबाहिर सदा शरणार्थीहरूको अवस्था भोग्न बाध्य छन् भन्ने पनि उनीहरूले चर्चा गरे । (पृ. ३७)

नेपालमा राणाशासन कालमा राणाहरूले आफूलाई नै सर्वोपरि ठान्ने र उनीहरूको विरुद्धमा बोलेमा ज्यानकै बाजी थाप्नुपर्ने दमनकारी शासन व्यवस्था माथिको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ । सोही शासनव्यवस्था र राणाहरूको एकल जातीय राज्य सञ्चालनको विरुद्धमा भएको क्रान्तिमा प्रतिक्रान्ति स्वरूप एक जातले अर्को जातलाई अपमान गर्ने र हत्या हिंसा भएको हुनाले पूर्वी पहाडबाट शरणार्थी भई झरेका मानिसहरूको दयनीय अवस्थाको प्रतिनिधित्व उक्त अभिव्यक्तिले प्रस्ट पारेको छ । उपन्यासमा जातीय रूपमा कार्य विभाजन गरेको कुरा न्यासुर कान्छाले आइते दमाईलाई भनेको तलको सन्दर्भले स्पष्ट गरेको छ- “नआतिनू आइते दाइ ! तिम्रा हातमा त बरु सीप छ । भाउजू पनि सिपालु छिन्, जहाँ पुगे पनि आफ्नो परम्परागत पेसा नछोड्नु, त्यसैले खुट्टो टेकाउँछ तिम्रीलाई । बरु मलाई पो गाह्रो छ पाखुराको बलबाहेक अरु सीप केही छैन ।” (पृ. ४९) यसरी न्यासुर कान्छोले आइते दमाईलाई भनेको उक्त भनाइले जातका आधारमा कार्य निर्धारण गरिएको हुँदा आइतेको पुख्र्यौली पेसा भनेको कपडा सिलाउनु नै हो भनी आइतेको र न्यासुर कान्छोको

कार्य विभाजन भएको छ । उपन्यासमा न्यासुर कान्छोको जात नखुलाए पनि ऊ दलित होइन र आइतेसँग काम सिकेर कपडा सिलाउन उसले नहुने बरु बलको काम मात्र गर्नसक्ने भाव प्रस्ट भएको छ । आइते दमाईको छोरो भएकै कारण उसले दलित जातिको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने पुख्र्यौली पेसा कपडा सिलाउनु उसको पहिचान हो । यस्तै उपन्यासमा समाजमा धनी र उच्चजातका व्यक्तिले न्यून आय भएका निम्न जातिलाई खेलौनाको रूपमा प्रयोग गर्ने कुरा चन्द्रप्रकाशले बर्थालाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

बर्था तिमि अन्यथा नठान । वास्तवमा म एक पापी, अपराधी, विश्वासघाती, र स्वार्थी मान्छे हुँ । मैले जहाँ जहाँ गल्ती गर्दै हिँडें, त्यहाँ त्यहाँ घाउ छोड्दै पनि हिँडें । आज म सम्भन्छु – भापाको कुनै गाउँमा एउटी सर्किनीको पुत्र भएर मेरो रक्त कतै हुर्किँदै छ । त्यसले गर्भदेखि तिरस्कार र घृणा पायो । बाबुबिनाको बच्चा, त्यो पनि सर्किनीको कोखमा, त्यसको भविष्य जीवनको मूल्य सोच बर्था ! (पृ. ११५)

राणाकालीन समयका भापाका खरदारका छोरा चन्द्रप्रकाश उच्चजातीय चरित्र भएको व्यक्ति हो । उसले समाजमा शोषक, यौनपिपासु र उच्चजातीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आफू तेह्र वर्षको हुँदा घरमा तेल लगाउन आउने पुतलीलाई गर्भवती बनाई आफू पढ्न भनी दार्जलिङ गएको र परिवारले पुतलीलाई केही पैसा दिई अन्यत्र पठाएकाले वर्चस्वशालीले सधैं अधीनस्थलाई आफ्नो साम, दाम, दण्ड, भेद आदि जे गरेर भए पनि सधैं किनारामा पार्ने गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा पुतली कथित तल्लो जातकै भएको कारण चन्द्रप्रकाशको परिवारले अस्वीकार गरेको स्पष्ट छ, किनभने उक्त समयमा तेह्र/तेह्र वर्षमा बिहे हुनु खासै नौलो कुरो थिएन । त्यसैले उक्त अभिव्यक्तिमा चन्द्रप्रकाशले पछुतो मानी प्रायश्चित्तको भाव व्यक्त गरे तापनि उनले उच्चजातीय सामन्तवादी सोचको प्रतिनिधित्व गर्दै त्यसैमा आफ्नो पहिचान बनाएको छ, भने पुतलीले निम्न जातिकै कारण बाउ भएर पनि तिरस्कारस्वरूप विनाबाउको बच्चा हुर्काउँदै चुनौतीपूर्ण समाजको प्रतिनिधित्व गर्दै आमाको पहिचान निर्वाह गरेकी छिन् । प्रभुत्वशालीहरूले आफूभन्दा कमजोरहरूलाई कसरी आफ्नो जालमा पार्छन् र उनीहरूको अस्तित्व स्वीकार नगरे उनीहरू जस्तोसुकै कार्यहरू गर्न पनि पछि पर्दैन भन्ने कुरा यी रैथाने भुटानीहरूले नेपाली मूलका भुटानीहरूलाई नियन्त्रणमा लिन या सबै छाडी भाग्न विवश बनाउने दृष्टिले ल्याएका यी बाध्यकारी कानूनबाट स्पष्ट हुन्छ :

सन् १९८७ मा बनेको अर्को कानूनअनुसार भुटानमा बस्ने मानिसहरूलाई 'बक्खु' लगाउनु अनिवार्य गरियो । नेपाली मूलका मानिसहरूको जातीय पोसाक

दौरासुरुवाल, टोपी तथा गुन्युचोलोको सट्टा डुक्पाहरूको पोसाक बक्खु लगाउनु अत्याचारभै अनुभूत हुन थाल्यो । परम्परादेखि कहिल्यै नलगाएको, अप्ठ्यारो र संस्कृतिसँगै नमिल्ने पोसाक लगाउन मानिसहरू तयार भएनन् । साथै हिन्दु धर्म त्यागी बौद्ध परम्परा र धर्म मान्न पनि सरकारले बाध्य गर्न थालेपछि संस्कृति र धर्ममाथिकै आक्रमण सहन नेपाली मूलका मानिसहरू तयार भएनन् ।” (पृ. १८४)

प्रस्तुत भनाइले विभिन्न समयमा नेपालबाट भुटान गई त्यही स्थायी बसोबास गरेका नेपाली मूलका भुटानीहरूलाई त्यहाँका रैथाने भुटानीहरूले उनीहरूको प्रगति र उन्नतिदेखि डाह गरी विभिन्न नियम, कानून पारित गरी नेपाली मूलका भुटानीलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिने प्रयास गरिएको छ । नौला मानिसहरू क्रियाशील हुन्छन् । उनीहरूले प्रगति उन्नति गर्छन् तर रथैनाहरूको जीवन चलिरहेको हुँदा उनीहरू त्यसैमा सन्तोष मान्छन् । अन्त्यमा नौलाहरूले सबै क्षेत्र ओगटेपछि उनीहरू विभिन्न षड्यन्त्र रचन तयार हुन्छन् । यसर्थ उनीहरूले जाति, धर्म, र संस्कृतिमा आक्रमण नौलाहरूको पहिचान समाप्त पारी पलायन हुन बाध्य गराउँछन् ।

माथि उल्लिखित सन्दर्भका आधारमा विश्लेषण गर्दा शरणार्थी उपन्यासमा उच्च जातिका व्यक्तिहरूका अगाडि निम्न जातिका व्यक्तिहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व र पहिचान कायम राख्नका लागि सङ्घर्ष गरे पनि त्यसलाई स्थापित गर्न भने सकेका छैनन् । यसरी हेर्दा उच्च जातिका रूपमा रहेका र वर्गीय रूपमा वर्चस्वशाली पात्रले नै आफ्नो प्रतिनिधित्व र पहिचान स्थापित गरेका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

२.३.३ लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचान

शरणार्थी उपन्यासमा रहेका पुरुष र महिला पात्रहरूका बिचमा प्राकृतिक बनावटका कारण समाजले निर्धारण गरेका मूल्य र मान्यताका आधारमा नारीहरूले भोग्नुपरेका लैङ्गिक पीडाको विश्लेषण यस अध्ययनमा गरिएको छ । उपन्यासमा नारी पात्रहरूलाई लैङ्गिक रूपमा किनारीकृत पारिएको छ । उपन्यासका प्रमुख नारी पात्र जयमाया हुन् भने अन्य नारी पात्रहरूमा बर्था, नोयो, सुशीला, खनालनी बज्यै, रत्ना, कान्ता, धर्मकी श्रीमती, हरिकी श्रीमती, पुतली आदि हुन् । उनीहरू सबै पाइलापाइलामा पुरुषको दमन र शोषण तथा हिंसाको सिकार बन्न बाध्य छन् । स्वास्नी कुटेर आफूलाई बहादुरी ठान्ने हाम्रो पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना सुशीलाले आफ्नो लोग्ने पदमबाट दिनहुँ पिटाइ खाने कुरा निम्नलिखित सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ :

अरू अरूले खबर ल्याउँथे – “पदमले स्वास्नी कुटेर माने भयो । जहिले पनि रक्सी खाएर राति घर घुग्छ । अनि स्वस्नीसँग पैसा माग्छ र त्यसैको निहुँमा निर्मम पिटाइ पिट्छ । दुई जिउकी छे, बिचरा, कुठाउँमा लाग्यो भने माऊबच्चा दुवै ठहरै हुन बेर छैन ।” (पृ. ५८)

प्रस्तुत आधारमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण पदमले आफ्नी श्रीमती सुशीलालाई शारीरिक, मानसिक एवम् यौनशोषण गरी ऊ आफू प्रभुत्वशाली पुरुष पात्रका रूपमा देखिएको छ भने सुशीला लाचार र कमजोर एवम् सीमान्तकृत नारी पात्रका रूपमा देखिएकी छे । सामाजिक, सांस्कृतिक परम्पराअनुरूप पितृसत्तात्मक मानसिकताका कारण पदमले दुईजिउकी आफ्नी श्रीमतीलाई पिटेर आफू प्रभुत्वशाली अथवा पितृसत्तात्मक पुरुषपात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ भने हाम्रो सामाजिक कुरीति एवम् विसङ्गतिका कारण सुशीलालाई असक्षम एवम् परनिर्भर पात्रका रूपमा स्थापित गरिएको छ । यस सन्दर्भमा पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा पुरुषले जे जसो गरे पनि हुने र नारी वर्गले सबै किसिमका थिचोमिचो सहेर बस्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको चित्रण गरिएको कुरा माथिको घटनाक्रमबाट प्रस्ट हुन्छ । त्यसैगरी नारीहरूको मन कमलो हुने र पुरुषहरूले माया गरेको नाटक मात्र गर्दा पनि विश्वास गरी उनीहरूकै पछि लाग्दाको परिणाम नै उनीहरूमाथि हुने पुरुषप्रदत्त घात-प्रतिघातबाट सिर्जित लैङ्गिक सीमान्तीयताको स्थिति हो भन्ने कुरा तलको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

तीन दिनको बाटो हिँडिसकेपछि एउटा दुर्घटना स्थलमा पुग्यौं । बाटाको किनारमा एउटा भाडीभिन्न एउटी बिस-बाइसकी युवती पीडाले छटपटाइरहेकी थिई । त्यसलाई भर्खरै दुई जना युवकले बलात्कार गरी छाडेर गएका रहेछन् । दुई दिनसम्म सँगै हिँडेपछि युवतीले तीमध्ये एउटा केटालाई विश्वास गरिछ । आफ्ना आमाबाबुलाई राति बास बसेकै ठाउँमा छोडिराखेर आधा रातमै उठेर तिनीहरू भागेका रहेछन् । (पृ. ७२)

गाँसबासको कुनै ठेगान नभएको जीवनको अज्ञात यात्रामा आफ्ना परिवारसँग निस्किएकी युवतीलाई बिहे गर्छु भनी भुठो आश्वासन दिई परिवारबाट अलग बनाएर यौन शोषण गरिएको छ । पुरुषहरूले महिलालाई खेलौना ठान्ने र आफ्नो इच्छा पूरा भएपछि तिरस्कार गर्ने प्रवृत्ति उक्त सन्दर्भबाटमा स्पष्ट रूपमा व्यक्त भएको छ । समाजमा नारीहरूलाई अधीनस्थ बनाउन विभिन्न नियम कानुन खडा गरिएको हुँदा उनीहरू सीमित

दायरामा बस्न बाध्य छन् । तत्कालीन समयमा उपन्यासले चित्रण गरेको नारीहरूका पीडा, वेदना, अमानवीय सास्ती अहिले पनि स्वरूप परिवर्तन भए तापनि वास्तविकता उस्तै रहेको छ । नारीहरूले मृत्युवरण गर्न बाध्य हुन्छन् तर तिनीहरूले न्याय पाउँदैनन् भन्ने कुराको पुष्टि तलको सन्दर्भबाट गरिएको छ :

रत्नाको आत्महत्याको समाचारले म यति व्यथित भएँ बर्था ! त्यति दुःख मलाई कान्ताको लास देख्ता पनि भएको थिएन । भित्र मनमा कहाँनेर रत्नाप्रति मेरो गहिरै माया बसेको रहेछ कि कसो, अझ मेरै कारणले, मेरै गर्भका कारणले उसले आत्महत्या गरेको भन्ने थाहा पाएपछि म साह्रै व्यथित भएँ । आफैँप्रति मलाई यति घृणा जागेर आयो कि स्वयम् आत्महत्या गर्ने सोचें । तर बाटामा भेटिएकी यो कान्ताको मायाको चिनो, सानी छोरीको उसकी आमाकै जस्तो अनुहार देखेपछि त्यसो गर्न सकिनँ । (पृ. ११५)

प्रस्तुत आधारमा प्रभुत्वशाली पात्र चन्द्रप्रकाशले नारीहरूलाई यौनशोषण गरी आफ्नो कामवासनाको सिकार बनाएको छ । पुतली विनालोग्नेको बच्चा हुर्काउन विवश छिन् । पहिलोचोटि कान्तालाई दार्जलिङमा भेट्दा आफ्नो प्रेम जालमा फसाएको र एक ब्रिटिस आर्मीसँग कान्ताको विवाह भएपछि उनैलाई भेट्न चन्द्रप्रकाश पनि सेनामा भर्ना भई बर्मा पुगेका छन् । बर्माका कान्ताको लाससँगै भेटिएको छोरीलाई उनले आफूसँगै ल्याएका छन् । यता सन्दकपुर घुम्न जाँदा रत्नालाई पनि आफ्नो भोकको सिकार बनाई उसकै गर्भको कारणले मर्न बाध्य भएको उक्त सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ । चन्द्रप्रकाशले आफूले प्रायश्चित्त गरे तापनि उनी एक यौनपिपासु पितृसत्तात्मक सोच भएको पुरुषको रूपमा उपन्यासमा उपस्थिति जनाएका छन् भने पुतली, रत्ना, कान्ता, बर्था आदि सीमान्तकृत नारी पात्रहरू छन् । साथै जयमायाको बिहे गरी घरजम गर्ने सोचलाई लत्याउँदै जयबहादुरले आफ्ना भनाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

यथार्थमा आफ्नो भन्नु सबै मनको स्वीकृति मात्र हो जयमाया । मनले स्वीकार नगरे आफैँले जन्माएकाहरू पनि आफ्ना हुँदैनन् । मनले स्वीकार गरे बाटामा भेटिएकाहरू पनि मुटुका टुक्रा हुन्छन् । यी भएकाहरूलाई हुर्काऊँ, बिहेदान गरौँ । के हामी अक्षत प्रेमीप्रमिकाको जीवन साथै बिताउन सक्तैनौँ जयमाया ! (पृ. १९४)

समाजमा महिलालाई अधीनस्थ बनाउन विभिन्न सांस्कृतिक कुप्रथाहरू खडा गरिएका छन् । महिला भएपछि सन्तान जन्माउनै पर्ने यदि सन्तान नजन्माए महिला हुनुले पूर्णता

नपाउने क्रममा जयमायाले जयबहादुरलाई हामी पनि एक आपसमा घरजम गरी आफ्नै परिवारको स्थापना गरौं भन्ने क्रममा जयबहादुरको उक्त आदर्शवादी भनाइले पुरुषवादी सोचको विकास भएको देखिन्छ। उनमा घरजम गर्ने चाहना नभएको कारण बर्था र कान्ताको छोराछोरीलाई नै आफ्नो सन्तान ठानी हुर्काउने चाहना व्यक्त गरेका छन्। यसरी जयबहादुर प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा देखिएका छन् भने जयमायाको आमाबन्ने र घरजम गर्ने चाहना पूर्ण नभई सीमान्त पात्रका रूपमा जयबहादुरकै विचारलाई समर्थन जनाउन बाध्य छिन्। यसबाट पितृसत्तात्मक लैङ्गिक दमन तथा वर्चस्वको स्थिति प्रस्ट हुन्छ।

शरणार्थी उपन्यासमा बर्मा, भुटान, भारत र नेपालमा बसोबास गरेका नेपाली मूलका नेपाली भाषीहरूले भोग्नु परेका दर्दनाक घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा वर्गीय जातीय र लैङ्गिक उपस्थिति छ तर समाजमा उनीहरूको कुनै अस्तित्व रहँदैन। उनीहरूले आफ्नो अस्तित्वका लागि आन्दोलन, वार्ता तथा सहमती जे गरे तापनि उनीहरूको सार्थक प्रतिनिधित्व र पहिचान देखिँदैन। पात्रहरूले आफ्नो पिर मर्का, समस्या तथा अन्यायमा पर्दा अभिव्यक्त त गर्छन् तर समाजका प्रभुत्वशाली वर्गबाट तिनका आवाजलाई दबाइन्छ अन्यथा उनीहरू ठाउँ नै छोडेर अन्यत्र हिँड्नुपर्ने हुन्छ।

२.४ आधाबाटो उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

आधाबाटो कृष्ण धरावासीको आत्मवृत्तान्तपरक उपन्यास हो। उनले आफूले देखेका र भोगेका आफ्नै भोगाइहरू प्रस्तुत उपन्यासमा उतारेका छन्। त्यसैगरी उनले आर्थिक अवस्था ज्यादै नाजुक भएको कारण वर्गीय रूपमा सीमान्त हुनु परेको अवस्था मुख्य भए तापनि जातीय, लैङ्गिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि रूपमा पनि सीमान्त हुनपरेको चित्रण यस उपन्यासमा पात्र वा चरित्रको माध्यमबाट देखाएका छन्। उपन्यासमा प्रमुख पात्र लेखक धरावासी स्वयम् म पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन्। धरावासीले आफू अढाई वर्षको हुँदा पाथीभराको दर्शन गर्न गएको स्मरण गर्दै उपन्यासको प्रारम्भ भएको छ। घरको आर्थिक अवस्था ज्यादै नाजुक र आफ्ना हजुरबुबा हजुरआमाले साथ र सहयोग नगरेका कारण उनीहरू आफ्नो जन्मभूमि छाडी मधेस बसाइँ सर्न बाध्य हुन्छन्। यसरी आवेगमा आई बसाइ सरे तापनि उनीहरूले सोचेजस्तो मधेस सजिलो हुँदैन तर पनि आफन्तहरूका घात र प्रतिघात सहँदै र अनेक सङ्घर्ष गर्दै दुई विघा जग्गा जोड्न सफल हुन्छन्।

नौ वर्षको उमेरमा शनिश्चरे प्रा. वि. बाट उनको औपचारिक शिक्षाको प्रारम्भ हुन्छ। बुबाको शारीरिक अवस्था कमजोर, आमाको चुर दोकानबाट खान लगाउन नै धौ धौ

हुने हुँदा अनेक समस्याहरूसँग सङ्घर्ष र सम्झौता गर्दै उनीहरूको पारिवारिक जीवन जसोतसो चलेकै हुन्छ । यसै क्रममा दिदीको गहना डाँकाहरूले चोरेको, भाइ जन्मेको बिस दिनमा मृत्यु भएको, बुबाको मृत्यु हुँदा घरमा सुनपानी खुवाउने सुनसमेत नभएको, लाभा भुट्ने अन्न (धान) नभएको, बुबाको साथीले ऋणको कुरा गरेको, घरमा आगोलागी भएको आदि कारुणिक वर्गीय चित्रण उपन्यासको प्रारम्भ भागमा गरिएको छ ।

उपन्यासको मध्यभागमा म पात्रले एस. एल. सी पास गरेको, पढ्नका लागि इलाम गएको, इलाममा विभिन्न राजनीति तथा साहित्यिक कार्यक्रमहरू भएको र त्यसमा आफूलाई सक्रिय भूमिकामा प्रस्तुत गरेका छन् भने अन्त्यमा आइ ए गरेको, विवाह गरेको, जागिर खाएको, साहित्यिक रूपमा चर्चा पाएका, देशमा बहुदल आएको, आमा बिरामी भएको, भरतपुर क्यान्सर अस्पतालमा दसैंमा आमाको मृत्यु भएको आदि चित्रणले सीमान्तहरूको खुसी धेरै समय टिक्न नसक्ने तितो यथार्थ स्पष्ट भएको छ ।

उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरू प्रायः निम्नस्तरका छन् । उनीहरूले दैनिक आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न पनि ज्यादै कडा मेहनत र सङ्घर्ष गर्नु परेको छ । उपन्यासमा म पात्र, उनका बुबा, आमा, आता, काली, कालीकी आमा, भगी आदि पात्रहरू तल्लो वर्गका हुन् भने म पात्रका हजुरबुबा, हजुरआमा, मामाहरू, विद्यालयको हेडसर, साहुहरू आदि केही आर्थिक रूपमा त केही स्वभाव या दम्भका रूपमा उच्चवर्गीय पात्रहरू छन् । उपन्यासका प्रमुख पात्र म पात्रकै वरिपरि औपन्यासिक कथावस्तु घुमेको छ । आधाबाटो उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूको भूमिका विषयवस्तु र परिवेशलाई मध्यनजर गर्दै सीमान्तीय कोणबाट विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रस्तुत अध्ययनमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

२.४.१ वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

आधाबाटो उपन्यासमा लेखक तथा म पात्र कृष्ण धरावासी र उनका परिवारले भोग्नुपरेका दुःख, पीडा र गरिबीको चित्रण गरिएको छ । यसबाट लेखकको निम्नवर्गीय अवस्थाको मात्र नभई निम्नवर्गीय सिङ्गो नेपाली समुदायको यथार्थ अवस्थाको प्रतिनिधित्व भएको छ । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत उपन्यासले एकछाक खाने र एकसरो लाउने अवस्थासम्म पनि नभएका आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग तथा समुदायको यथार्थ अवस्थाको चित्रण गरेको छ । त्यसैगरी लेखकीय पारिवारिक अवस्थाकै सन्दर्भबाट हेर्दा पनि निम्नवर्गीय नेपालीहरूको

ठूलो चाड दसैँमा म पात्रको बाबुलाई आफ्नै आमाले एकमुरी धान ऋण माग्दासमेत नपत्याएको कारुणिक अवस्थाको चित्रण तलको सन्दर्भबाट हुन्छ :

दसैँ मुखमा आइसकेको थियो । भुरालाई लुगा हाल्न पाइएको थिएन । घरमा धानको चामल त के अक्षतासम्म पनि थिएन । मूल घरमा धान माग्नु गर्रँ । आँगनमा टम्म धान सुकाएको थियो । आमालाई एकमुरी धान ऋण माग्ँ । आमाले यसपालि धान छैन । जम्मा त्यही तीनमुरी मात्र हो, मूलघरलाई यतिले पनि पुग्लाजस्तो छैन । अन्तै खोज जेठा यसपालि, आशा नगर भनेर भन्नुभयो । त्यसपछि अन्तरे बाबुकहाँ गर्रँ, कान्छाले पाँचमुरी धान मात्र छ, यसपालि मधेसबाट बुबा पनि आउने कुरा छ, पैसा नभए धान दिन सक्दिन भन्यो । दुई-तीन दिन गाउँ घुमेर कतै धानको बन्दोबस्त हन नसकेपछि म बडो निराश भएर एकदिन घरबाहिर आटमा बसिरहेको थिएँ । दुई कान्ला मुन्तिरबाट बाटो काटेर, कान्छाले छेलिँदै बल जेठो एउटा कुम्लो बोकेर उँभो लाग्यो । कहिल्यै बाटो नकाट्ने मान्छे, मूल घरतिरबाट एउटा पोको बोकेर किन मदेखि छेलिँदै भाग्दै छ भन्ने लागेर मैले बोलाएँ । (पृ. ५)

प्रस्तुत सन्दर्भमा आफ्नै इष्टमित्रको माभ्रमा बसेर पनि म पात्रका बुबा एकलो भएका छन् । हिन्दुहरूको महान् पर्व दसैँमा आफ्नै आमाले एकमुरी धान ऋण माग्दा पनि नदिएको तर बल जेठोलाई दिएको म पात्रको बुबाले सारै मन दुखाएका छन् । चाडपर्व भनेको पनि हुने-खानेलाई मात्र हो गरिब र हुँदा खानेलाई त चाडपर्व केवल पिर र ऋण बढाउने माध्यम मात्र हो अनि आफन्त, इष्टमित्र त परै जाओस् आफ्नै आमा-बाबु पनि सम्पत्ति र शक्ति भए मात्र काम लाग्नेरहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । हाम्रो समाजमा उच्चवर्गका मानिसहरू निम्नवर्गका मानिसलाई घृणा, अपमान र तिरस्कार बाँचुन्जेल त गरेगरे मरेपछि पनि अपमान गर्न छोड्दैनन् भन्ने कुरा म पात्रको बाबुको लासको अगाडि उनकै साथीले आफूले दुई सय रुपियाँ लिनुभएको र त्यो कुरा बुबाले भन्नुभएको छ कि छैन भनी म पात्रलाई गरेको प्रश्न उनको मानसपटलमा सधैँ ताजा भइरहेको कुरा निम्नलिखित सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

किन किन मलाई आज पनि त्यो दिनको त्यो प्रश्न ठूलो आवाजका साथ कानमा बारम्बार ठोकिइरहेभैँ लाग्छ । मान्छेमा दया, माया, सहानुभूति र प्रेम भन्ने कुरा कहिले र कसकसका बीच मात्र हुन सक्छ भन्ने मलाई छर्लङ्ग छ । सबै धनीहरू उस्तै हुँदैनन् तर धेरै धनी मानिसहरू गरिबलाई मान्छे गन्दैनन् । गरिबहरू साधारणतया पशुसरह नै बाँचिरहेका र मरिरहेका हुन्छन् । समाजमा रहेको दुई तीन

खाले वर्गीय जीवन एक आपसमा कसै गर्दा पनि घुलमिल हुन सकेको हुँदैन । धनीहरू सदा सेवाका हकदार र गरिबहरू सधैं सेवकका रूपमा रहनुपर्छ भन्ने अघोषित मान्यता स्थापित भएको हुन्छ । (पृ. ९३)

प्रस्तुत सन्दर्भमामा धनी र सामन्त वर्गले गरिबको लासभन्दा पनि आफ्नो धन प्यारो ठानी समवेदना दिनुको सट्टा ऋणको कुरा गर्दा म पात्रलाई धनीहरूका स्वभावबाट दिक्क भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । धनीहरू सदा मजदुर र गरिबका रगत पसिना चुसेर भोगविलास गरिरहेका छन् भने गरिबको घरमा सुनपानी छर्ने सुन र लाभा भुट्ने अन्नसम्म नहुनुले निम्नवर्गीय सीमान्त समुदायको वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको चित्रण गरिएको छ । यस सन्दर्भमा धनी र गरिबको बिचमा धेरै ठूलो वर्गीय अन्तर रहेकोले गरिबहरू सधैं निम्नस्तरको दयनीय जीवन बाँच्न बाध्य छन् र धनीहरूबाट हुने अन्याय र अत्याचारले सीमा नाँध्दा पनि गरिबहरू त्यसका विरुद्ध केही पनि बोल्न सन्दैनन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसरी वर्गीय रूपमा सम्पन्नहरूबाट पुजीपति तथा प्रभुत्वशाली समुदायको प्रतिनिधित्व भएको छ भने त्यस सन्दर्भमा विपन्न वर्गबाट सम्पन्नशालीहरूको सेवकका रूपमा सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिनिधित्व भएको छ । त्यसैगरी लामो समय स्कुलमा पढाएका म पात्रलाई स्कुलले सामान्य विदाइ कार्यक्रमसम्म पनि नराखी विद्यालयबाट उनीमाथि गरिएको अपमानसँग सम्बन्धित तलको घटनाक्रमले समेत वर्गीय रूपमा निम्नवर्गकाप्रति गरिने सामाजिक व्यवहारको थप पुष्टि गर्दछ :

यत्रो वर्ष त्यस विद्यालयमा मैले अत्यन्त मेहनतका साथ काम गरें । विद्यार्थीहरूमा लोकप्रिय भएँ । सरहरूको इज्जतै गरें । एकै रूपैयाँ नपाउँदा पनि दुई वर्षसम्म घिसिरहेँ । अब सदाका लागि विद्यालय छोडेर जाँदैछु, सानो विदाइसम्म स्कुलले गर्ला । विद्यार्थीहरूले थाहा पाउलान् 'धरावासी सर' स्कुल छोडेर गए भन्ने । ... तर मेरो कल्पना भुस भयो । मैले सोचेको भन्दा विपरीत मलाई त नियमानुसार पाउनुपर्ने पैसा पनि दिइएन । कुनै सरहरूले पनि 'कृष्ण' लाई यसो एउटा अविरको टीकोसम्म लगाएर धन्यवाद दिउँ भनेर सोचेनन् । (पृ. २३३)

गरिब र निम्नवर्गका श्रमिकहरू जहाँ र जहिले पनि अपमान हुनुपर्ने, उनीहरूको श्रमको कुनै पनि मूल्य नहुने, सधैंभरि उच्चवर्गका वा आफूभन्दा माथिकाले जे भन्छ र जसो गर्छ त्यही र त्यस्तै मान्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थिति उक्त अभिव्यक्तिमा प्रस्तुत भएको छ । दुई वर्षसम्म विनातलब काम गरेको र केही वर्ष सट्टामा काम गरेका धरावासीलाई उनका

हेडमास्टरले एउटा सानो बिदाइ कार्यक्रमसमेत नराखेकोमा उनको भावनामा गहिरो चोट लागेको छ र उनकै सहकर्मी साथीहरूले पनि प्रभुत्वशाली हेडसरकै साथ दिएको हुँदा सीमान्तको पक्षमा उनकै साथीहरू जो सीमान्त छन् तिनले पनि साथ दिएका छैनन् । यसरी यहाँ उच्चवर्गकाले निम्नवर्गका प्रति गर्ने अमानवीय दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको देखिन्छ । समाजमा उसको आर्थिक स्थितिले नै उसको हैसियत निर्माण गर्ने कुरा म पात्रका बुबा र आमाको मृत्युमा उपस्थिति जनाएका सदस्यसँग सम्बन्धित तलको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ :

यस्तै कराल मृत्यु थियो बुबाको पनि २०३३ साल कार्तिक २ गतेको विहान तर त्यसबेला शङ्ख मात्र बजेको थियो, मान्छे आएका थिएनन्, बुबाको लासको सिरानमा मा मात्र भोक्राएको थिएँ, दिदीबहिनीहरू थिएनन् । मानिसहरू ऋणका कुरा गरिरहेका थिए, बुबाको लासलाई साक्षी राखेर म ती ऋणहरू तिर्न कबोल गरिरहेको थिएँ । ...तर आज, आमाको यस महायात्रामा सयौँ मानिसहरू समवेदना पोख्न भेला भएका थिए । रुन सघाउनेहरू पनि कति थिए थिए । एउटा कठोर र सङ्घर्षशील जीवनमा र उहाँले कमाएका इष्टमित्रहरू उहाँलाई अन्तिम बिदाइ गर्न हाम फालेरै आइपुगेका थिए । आज पनि लाखौँ ऋण थियो मलाई तर त्यसको लागि आमाको लास धितो राख्नु परेको थिएन । शनिश्चरे बजारको गिरिघरको बरन्डा र सातपत्रेका सन्ठी भुप्राहरूको जीवनगतिको समापन भएको थियो आज एउटा मुण्डा घरको आँगनमा ।” (पृ. ३८१)

उपन्यासको प्रमुख म पात्र वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आर्थिक रूपमा ज्यादै विपन्न भएको कारण बुबाको मृत्युमा मलामी आउने मानिस कम भएको र साहुहरूले ऋणको कुरा गरेका थिए भने आमाको मृत्युमा आफूमा आर्थिक, सामाजिक रूपमा परिवर्तन भएको कारण सन्त्वना दिने र रुन सघाउनेहरू धेरै भएको कुरा प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा व्यक्त गरिएको छ । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने आर्थिक रूपमा समाजमा वर्ग विभाजन भएका कारण आर्थिक अवस्था कमजोर हुनेले जीवनमा पीडा, कष्ट र विभिन्न अपहेलना सहन बाध्य हुनुपर्दछ । म पात्रको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण बुबाको काजक्रिया राम्रोसँग हुनसकेन, आफन्तले घृणा गरे, विद्यालयमा दुई वर्षसम्म निशुल्क पढाए तापनि हेडसरले उनको श्रमको सम्मानसमेत गरेनन् । यसरी समाजका प्रभुत्वशाली व्यक्तिहरू उनकै हजुरबुबा, हजुरआमा, विद्यालयका हेडसर, साहु आदिले उनलाई आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा शोषण गरी किनारीकृत अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । त्यसैगरी उनले ती व्यक्तिहरूसँग आफ्नो

अधिकार र श्रमको मूल्य माग्दा उल्टै अपमान हुने डरले माग्न नसकेको सन्दर्भ पनि स्पष्ट हुन्छ । यसरी *आधाबाटो* उपन्यासमा म पात्रलगायत उनका परिवारको समग्र स्थितिबाट सीमान्तकृत समुदायको प्रतिनिधित्व भएको पाइन्छ ।

२.४.२ जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

आधाबाटो उपन्यासमा समाजमा रहेका सबै जातजातिको पर्याप्त उपस्थिति नभए तापनि ब्राह्मण, क्षेत्री, दलित, जनजाति, मधिसे, सतार आदि जातजातिका पात्रहरूको प्रतिनिधिमूलक उपस्थिति भएको छ । सामाजिक हैसियतमा निम्नजातको मात्र नभई हाम्रो समाजले उच्चजातका रूपमा मानेका म पात्र भट्टराई बाहुन भएर पनि उनको परिवारलाई आफ्ना घरपरिवार, र मावली परिवार दुवैतर्फबाट घृणा गरेका छन् । सामाजिक हैसियतका रूपमा समान जातिका बिचमा पनि गरिबहरू साधन र स्रोतको उपभोगबाट वञ्चित भएका छन् । समाजमा निम्नजातका र गरिबहरूको भूमिका न्यून रहेको छ । जातका आधारमा के खान हुने के खान नहुने, के काम गर्न हुने के नहुने आदिको विभाजन भएको छ । समाजमा उच्चजातका मानिसले के खाने र निम्नजातका मानिसले के खाने भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने कुरा म पात्रले भ्रमणको बेला सुकिया पोखरीमा मोः मोः खाँदाको निम्नलिखित सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

“मोः मोः मा केको मासु थियो ?”

“सुँगुरको”

सुन्नेबित्तिकै मलाई रिङ्गटा छुट्लाजस्तो भयो । वाक्वाक् लाग्लाजस्तो भयो । जात गएजस्तो भयो । बुबाले घरमा थाहा पाएजस्तो भयो । एकै शब्दले, एकक्षणमा मलाई सिकिस्त विरामी बनायो । हे ! भगवान् आज सुँगुरको मासु खाइयो जात गयो । बाहुनको छोराले त्यसरी सुँगुरको मासु खानै नहुने । लौ, बरबाद भयो भन्ने भावले म विरामीजस्तो भएँ । अधिको मेरो उत्साह खुसी सबै स्वात्तसुत्त हराएर गयो । (पृ. ७८)

प्रस्तुत सन्दर्भलाई हेर्दा जातअनुसारको खानेकुरा पनि तोकिएको पुष्टि हुन्छ । त्यसैगरी बाहुन र क्षेत्रीले सुँगुर छुन नहुने तथा सुँगुर छोएमा जात जाने गरिएको हुँदा यसबाट जातीय विभेदको विषय पनि अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । साथै यसबाट परम्परागत रूपमा जातअनुसार कार्यविभाजन र जातअनुसार नै खानपानको पनि विभाजन गरिएको हुँदा यसले एकातिर जातीय उत्पीडन बढाउने अवस्था सिर्जना गरेको र अर्कोतिर उच्चजातका

भनिएकाहरूलाई आफ्नो अहम् देखाउन पनि सहयोग पुगेको देखिन्छ । यसले गर्दा ठूला जातका भनिनेहरूले गर्व गर्दै हामीले यो खान हुने र त्यो खान नहुने भन्दै खाने कुराको विभाजन गर्छन् भने तल्लो जातका भनिनेहरूले हामीले ठूलो जातकाले खाने पनि र नखाने पनि सबै खानेकुराहरू खान हुने भन्दै हीनताबोधको स्थिति सिर्जना भएको देखिन्छ । म पात्रले सुँगुरको मोमो खाएकोमा घरमा बुबाले थाहा पाएमा गाली गर्ने पितृसत्तात्मक पुरातनवादी सोच उनको मनमा उत्पन्न भएको छ । कामका आधारमा गरिएको जातको वर्गीकरणलाई अपव्याख्या गरी समाजमा उपल्लो जातले तल्लो जातलाई गर्ने विसङ्गतपूर्ण व्यवहार म पात्रले गरेको बाहुनी बज्यैको व्यवहारको वर्णनबाट स्पष्ट हुन्छ :

“बाहुनी बजै साह्रै कट्टर थिइन् । बिहानै चारै बजे उठेर धारामा गई नुहाइधुवाइ गरीवरी चोखा पानी ल्याई घर लिप्ने, पूजापाठ गर्ने, पेटनी बेरेर चुल्हामा भान्साको काम गर्ने । हामी कसैलाई पनि चुल्हामा जान नदिने । चुल्हाभन्दा निकै पर बसेर खाना खानुपर्ने । त्यहाँ उपस्थितमध्ये म एउटा जैसी बाहुन थिएँ, त्यो पनि ब्रतबन्ध नभएको । कार्की क्षेत्री र आता सतारनीको त कुरै आएन ।” (पृ. १५०)

माथिको सन्दर्भमा समाजमा जातीय विभेद मूल समस्या रहेको स्पष्ट हुन्छ । म पात्र आफू जैसी बाहुन भएर पनि उनले पकाएको बाहुनी बज्यैले नखाने हुँदा यहाँ समान जातिमा पनि विभेद रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसबाट उच्चजातका भनिएका क्षेत्री, बाहुनभित्र पनि जातीय विभेदको अवस्था कायमै देखिन्छ । यस विषय सन्दर्भलाई हेर्दा खानपानको क्रममा क्षेत्रीले पकाएको जैशी, बाहुनले नखाने तथा जैसीले पकाएको बाहुनले नखाने यो विभेदपूर्ण परम्पराको सन्दर्भ म पात्रले वर्णन गरेको बाहुनी बज्यैको व्यवहारबाट प्रस्ट देखिन्छ । यसरी जातका आधारमा गरिने दैनिक क्रियाकलापहरूलाई मूल आधार बनाई म ठूलो जात र तँ सानो जात भन्ने भावनाले एक आपसमा द्वन्द्वको स्थिति सृजना गरेको देखिन्छ । त्यसैले जातकै आधारमा भगवान्लाई गर्ने पूजाआजामा समेत भेदभाव गरेको भन्ने तलको घटनाक्रमसँग सम्बन्धित सन्दर्भले जातीय विभेदको स्थिति स्पष्ट हुन्छ :

हामीले धरानका मन्दिरहरूमा पूजा गर्थौँ । जुन मन्दिरमा गए पनि उनी भित्र पस्न डराउँथे । मैले उनलाई सम्झाएँ । “किन मन्दिरमा पस्न डराएको देउता त सबैकै हुन् । तिमीलाई यहाँ कसले चिन्छ र ? कति राम्रो छौ, बाहुन, क्षेत्री हुँ भनिदिनु नि !” ...तर पनि मन खोलेर उनले भित्र पस्ने साहस गरेनन् । मैले सबै मन्दिरमा भित्रै पसेर पूजा गरें । उनी बाहिरबाहिरै उभिएर नमस्कार गरिरहन्थे ।” (पृ. २६७)

माथिको सन्दर्भलाई हेर्दा आतालाई हिन्दु धर्म र संस्कारअनुसार एउटी सतारनी केटी भएकीले मन्दिर प्रवेशमा रोक छैन भने उनको लोग्ने दलित वर्गमा पर्ने हुँदा मन्दिर प्रवेश गरेका छैनन् । त्यसैगरी नयाँ ठाउँ र कसैले उनलाई कामीको छोरा भनेर नचिने तापनि उनी आफैँसँग डराएका छन् । तत्कालीन समयमा गाउँका सामन्तरूले आफ्नै इच्छाअनुसारको नियम, कानून बनाएर कमजोर र निम्नस्तरका व्यक्तिहरूलाई छुनसमेत नहुने, मन्दिर प्रवेश गर्न नदिने, धाराको पानी छुन नदिने आदि विभेद गरी किनारामा पारिएको तथा सीमान्त बन्न बाध्य गराएको कुरा आताले म पात्रकी आमसँग व्यक्त गरेका तलका भनाइबाट प्रस्ट हुन्छ :

मलाई कमिनी बनाएर तिनी कता गए गए । त्यसै पनि म सतारकी छोरी थिएँ तर त्यसबेलासम्म मेरो पानी चल्थ्यो । सबैले मैले छोएको पानी खान्थे । ...तर अब म अछुत भइसकेकी थिएँ । त्यही पिरले मैले त्यो ठाउँ छोडें । यहाँ आएर पनि तल कुमार बाबुकोमा जान मन लागेन, अनि यहाँ होटलमा भाँडा माभेर बसेको दुई महिना भयो । दिनभरि चिसोमा बसेर भाँडा माभदा माभदा हेर्नु न हातमा औँलाका कापकापमा पानीले खाएर सबै घाउ भयो, खुट्टा सुन्निएका छन्, अनुहार पनि सुन्निएर डम्म हुन्छ कहिले त । यो छोरी पनि सधैं बिरामी भइरहन्छे । तागतिलो खाने कुरा पाए पो खाओस् । दुध पनि त्यति आउदैन । अघाउदिन जस्तो लाग्छ रोइरहन्छे । (पृ. २६८)

माथिको सन्दर्भअनुसार उपन्यासका लेखक तथा म पात्रलाई धेरै माया गर्ने एउटी टुहुरी सतारनी केटीलाई एउटा कामी केटोले आफ्नो माया जालमा पारी बिहे गरेको केही समयमा उसले बिनाकारण छोडी बेपत्ता हुन्छ । आफ्नो लोग्नेले छाडेपछि सानी छोरी र आफ्नो जीवन रक्षाका लागि अरूको पसलमा काम गर्दैगरेकी आताले आफू धेरै नाजुक अवस्थामा रहेको जानकारी म पात्रकी आतालाई बताउँदै प्रस्तुत अभिव्यक्ति दिएको कुरा पुष्टि हुन्छ । हाम्रो समाजमा जातअनुसारको व्यवहार गरिने हुँदा दलित र तल्लो जातका व्यक्तिहरूले समाजमा बाँच्न नै कठिन हुने र उनीहरूले छोएको खान नहुनेहुँदा यहाँ आता र उनकी छोरी किनारीकृत पात्र बन्नपुगेकी छिन् । त्यसैगरी पितृसत्तात्मक सोचका कारण उनको लोग्नेले समेत छोडी बेपत्ता भएको कुरा यसबाट पुष्टि हुन्छ । यसरी आफ्नो शारीरिक अवस्था ज्यादै नाजुक हुँदा पनि मातृवात्सल्यका कारण उनी बाँच्न विवश भएकी छिन् भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भले देखाउँछ ।

समग्रमा उल्लिखित घटनाक्रमका आधारबाट उपन्यासमा जातीय आधारमा सीमान्त पात्रहरूको कुनै पनि सामाजिक क्रियाकलापहरूमा सार्थक प्रतिनिधित्व भएको छैन । यस दृष्टिले समाजमा उनीहरूको अवस्था दयनीय देखिन्छ । साथै उनीहरूले पशुसरह निरीह भएर सामन्तले दिएका दुःख र कष्टहरू खेप्न बाध्य छन् र आफ्नो पहिचानसमेत कायम गर्न सकेका छैनन् । यसरी उपन्यासमा उनीहरूको भूमिका अधीनस्थ र पहिचान गुमाएका सीमान्त श्रमजीवी समुदायका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

२.४.३ लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचान

आधाबाटो उपन्यासमा लैङ्गिक रूपमा नारी र पुरुष दुवै पात्रहरूले आफ्नो अस्तित्व र पहिचानका लागि सङ्घर्ष गरेका छन् । त्यसैले यो लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचानसँग सम्बन्धित सङ्घर्षको कथा हो । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने लैङ्गिक समानता वर्तमान समाजको मूल आवश्यकता हो तर त्यो पितृसत्तात्मक समाजमा सजिलै प्राप्त गर्न भने सम्भव छैन । त्यसैले प्रस्तुत उपन्यासले समेटेको कथासन्दर्भका दृष्टिले लैङ्गिक रूपमा सामाजिक समानता र न्यायको परिस्थिति मानवीय आकाङ्क्षा विपरीत छ । यस दृष्टिले सामाजिक व्यवस्था पुरुषवादी छ र नारीहरू त्यसका अधीनस्थ र उत्पीडनमा छन् । त्यसैगरी सामाजिक रूपमा उनीहरू शिक्षा तथा विभिन्न अवसर र सहभागिताका दृष्टिले पनि पुरुषका तुलनामा अधिकारबाट वञ्चित छन् । यस सन्दर्भमा उपन्यासमा लैङ्गिक असमानताका कारण म पात्रले विद्यालय जाने अवसर पाएका छन् भने उनीभन्दा जेठी दिदी र उनका बहिनीहरूले विद्यालय जान नपाएको तलको घटनाक्रमको सन्दर्भले सामाजिक रूपमा हुने लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई प्रस्ट पार्दछ :

भरे के खाने भन्ने समस्याले कहिल्यै नछोडेको हाम्रो घरले छोरीहरूलाई पढाउन सकेन । मभन्दा चारवर्ष जेठी दिदी कमला हुर्किसकेकी थिइन् । मधेश आएर पनि आमाबाबुहरूले व्यवस्थित हुने प्रयास गर्दागर्दै दिदीको उमेर १६ वर्षको भइसकेको थियो । माइली बहिनी चन्द्रा साइली सानिमाकामा बसेर पेट पालिरहेकी थिई । ०२१ सालकी टीका काखकी छोरी भएर पनि त्यसले स्कूल देख्न पाएकी थिइन । (पृ. ३८)

प्रस्तुत आधारमा म पात्रको घरको स्थिति नाजुक भए तापनि उनलाई स्कूल पठाएका छन् भने उनका दिदीलाई र बहिनीहरूलाई पढ्न नपठाउनाले लैङ्गिक रूपमा नारी पात्रहरू सीमान्तकृत बन्न पुगेका छन् । यसबाट पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण

महिलाहरूलाई पक्षपातपूर्ण व्यवहार गरिएको स्पष्ट हुन्छ । छोरालाई विद्यालय पढ्न पठाउने तर छोरीलाई पेट पाल्न पनि अरूको घरमा पठाउने हाम्रो समाजको विभेदपूर्ण व्यवहारले नारीहरू पीडित छन् र पुरुषप्रधान समाजको हरेक क्रियाकलापहरू नारीले सहन बाध्य हुनुपर्दछ भन्ने कुरा म पात्रलाई ठुले कार्कीकी श्रीमतीले आफ्नो लोग्नेका वारेमा भनेका यी भनाइले पुष्टि गर्दछ :

जीवन एउटा विश्वासको खेल रहेछ । एकदिन आउलान् भन्ने विश्वासले नै बाँच्न सकेकी छु । भन्छन् कसै कसैले बिरिडमा बगेका तीन जना भरियाहरू नै तिम्रा लोग्ने र साथीहरू थिए तर विश्वास लाग्दैन, विश्वास गर्न मन लाग्दैन । कहिलेकाहीं रिसाउँथे, पिट्थे पनि तर यसरी चटकै बिसिएर हिँडी जाने, अर्की आइमाई लिएर हिँड्ने जस्ता थिएनन् । त्यसो गरेनन् होला भन्नु भने- मरे भनेर कसरी पत्याऊँ । वरु अर्की आइमाई नै लिएर आसामै भागे पनि भागुन् तर नमरुन् भन्ने लाग्छ मनमा । (पृ. १६६)

प्रस्तुत सन्दर्भबाट आफैँले रोजेर बिहे गरेकी ती आइमाईको लोग्ने भरिया काम गर्न गएको र त्यसरी गएको दश वर्षसम्म पनि ऊ घर नफर्किँदा पनि ती आइमाई अझै लोग्ने फर्केर आउने आशामा रहनुले पुरुषप्रधान समाजमा नारीहरूले आशैआशाको बाध्यात्मक जीवन बाँच्न बाध्य हुने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यस सन्दर्भले के देखाउँछ भने लोग्नेले रिसाउने, पिट्ने आदि गर्दा पनि उनको आफ्नो लोग्नेप्रतिको आस्था घटेको छैन । उनले अझै आफ्नो लोग्नेको अर्को आइमाई या उनको सौता ल्याए पनि सहने तर लोग्नेको मृत्युको खबर सुन्न नपरोस् भन्ने कामना गरेकी छिन् । यस सन्दर्भमा लोग्नेले आफूलाई जे जस्तो इच्छा लागे पनि गर्न पाउने तर स्वास्नीले सहिरहनुपर्ने हुनाले लोग्नेले प्रभुत्वशाली पात्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने स्वास्नीले सीमान्त पात्रका रूपमा उपस्थित जनाएकी छन् । नारीहरू निर्णय निर्माणमा मात्र नभई भौतिक, शारीरिक र आर्थिक रूपमा पनि पुरुषमा नै निर्भर हुनुपर्ने कुरा म पात्रलाई उनकी आमाले भनेको यस अभिव्यक्तिले अझ स्पष्ट हुन्छ - “आइमाई जतिसुकै बाठी भए पनि के हुन्छ र ? लोग्ने मान्छेको फन्दामा परेपछि आइमाईको बाठोपन सबै कहाँ भाग्छ भाग्छ । बिहे गरेपछि छोरीहरू लाटिएको तलाई के थाहा छ र ?” (पृ. २६५) यसरी म पात्रकी आमा आफैँ नारी भएकी हुनाले समाजमा नारीले भोग्नु परेका पीडा, वेदनाहरू उनलाई अवगत भएको कारण छोरी हुँदा जति स्वातन्त्र हुन्छ त्यति बुहारी हुँदा नहुने कुरा व्यक्त गरेकी छिन् । माइतमा जति नै बाठो भए तापनि पराइघरमा गएपछि

लोग्नेको इसाराअनुसार चलनुपर्ने हुँदा आफ्ना इच्छा, चाहना सबै त्याग्नुपर्ने भाव उक्त अभिव्यक्तिमा व्यक्त भएको छ । समाजमा बुढी आमालाई र विधवा आइमाईलाई बोक्सीको आरोप लगाई धामी भाक्रीले यातना दिने विकृत कुरीति पनि परम्परागत रूपमा आजसम्म विद्यमान रहेको कुरा तलको अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ :

हेरू न म आज रातभरि सुत्न सकेकी छैन । धामी बसेका बेला बोक्सी वरिपरि रहेछन् भने काम्दै रुँदै धामीको थानमा पुग्छन् भन्छन् । मलाई पनि अचेल बोक्सी भन्न थाले । बा म बोक्सी नै भइसकेँ र काम्दै त्यता पुग्ने हुँ कि ! केही गरी म काम्दै बोक्सी भएर हिँड्न थालेँ भने तिमिहरूको कति विजोग होला ? तैले अलिअलि कमाएको इज्जत पनि सकिएला । साँच्चै आजरातभरि यस्तै सोचेर उज्यालो पारें । भर्खर ह्याङ्गो बज्ज छोडेपछि भ्याप्प एक निद्रा निदाएँछु । (पृ. ३१७)

माथिको सन्दर्भलाई हेर्दा प्रमुख नारी पात्र म पात्रकी आमा आफ्ना सम्पूर्ण जीवन लोग्ने र सन्तानका लागि सङ्घर्ष गर्दै बिताइरहेकी हुन्छिन् । लोग्नेको मृत्युपश्चात् उनलाई यो पुरुषप्रधान समाजमा सङ्घर्ष गर्न कठिन हुन्छ । हाम्रो समाजमा प्रचलित 'गरिब भए चोर र बुढी भए बोक्सी' भन्ने भनाइ जस्तै उनलाई समाजका केही व्यक्तिहरूले बोक्सीको आरोप लगाउँछन् । उनमा पनि विस्तारै आफू साँच्चै बोक्सी नै पो हुँ कि भैँ लाग्न थाल्छ । गाउँमा धामी बस्दा उनलाई रातभरि निद्रा लाग्दैन । यी पुरातनवादी सङ्कीर्ण सोचका कारण तत्कालीन समयमा मात्र नभएर आज पनि हाम्रा कैयौँ आमाहरू बोक्सीको नाममा जिउँदै डामिनु र पोलिनु परेको छ । उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सांस्कृतिक सोचका कारण महिलाहरूलाई हेप्ने, बोक्सीको आरोप लगाउने, कुटपिट गर्ने, बहुविवाह गर्नेजस्ता लैङ्गिक विभेदका बारेमा उनीहरू खुलेर बोल्न सक्दैनन् र बोले पनि उनीहरूको आवाज दबिने हुँदा उनीहरू सीमान्त समुदायअन्तर्गत पर्दछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

आधाबाटो सीमान्त समुदायको यथार्थ चित्रण गरिएको उपन्यास हो । एउटै समाज र एउटै परिवारमा पनि कोही अपहेलित र अधीनस्थ भएका छन् । गाँस, वास र कपासका लागि आफ्नो थातथलो छोड्न बाध्य भएका म पात्रको परिवारको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ । वर्गीय रूपमा आर्थिक असमानताका कारण सिर्जित समस्याहरू रहेका छन् । जातीय रूपमा कथित तल्लो जात मात्र नभएर हाम्रो समाजले उच्चजातका मानेका भट्टराई म पात्र पनि आफ्नै परिवार र आफन्तहरूबाट पीडित छन् भने लैङ्गिक रूपमा पितृसत्तात्मक सोचका कारण महिलाहरू शिक्षा, स्वास्थ्य र आफ्ना हक अधिकारबाट वञ्चित

भएका छन् । यसरी *आधाबाटो* उपन्यासमा सीमान्त समुदायको समस्या उठान गर्न र तिनका भोगाइलाई यथार्थ चित्रण गर्न उपन्यासकार धरावासी सफल भएका छन् । यस दृष्टिले प्रस्तुत उपन्यास सीमान्तीय अध्ययनका सन्दर्भमा उपयुक्त छ ।

२.५ राधा उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचान

राधा उपन्यासको प्रारम्भ भागमा कृष्णले रात्रिभोजको आयोजना गर्छन् । राधा र कृष्णको विषयलाई लिएर ब्रजवासीले राधाका बुबा वृषभानुप्रति आक्रोश व्यक्त गर्छन् । कृष्णको स्वभावले गर्दा यशोदाको चरित्रमा ब्रज वासीले शङ्का गर्छन् । गर्ग ऋषिको माध्यमबाट आफू नन्द राय र योशोदाको छोरा नभई वसुदेव र देवकीको सन्तान भएको र कंसले उनलाई खोजेको कुरा जानकारी हुन्छ । अध्ययनका लागि भनी कृष्ण र बलरामले मध्य रातमा ब्रज छाडी मथुरा प्रस्थान गर्छन् । आफ्नो सन्तानले मध्य रातमा घर छोडेको कुरा यशोदाले थाहा पाएपछि उनी लोग्ने र छोराहरूसँग चित्त दुखाउँछिन् । पीडामा छटपटाएकी उनले आफ्नो शरीर यमुना मातालाई चढाउँछु भनी आँगनमा पुगेकी उनलाई नन्दजीले पाखुरामा समातेर तानी सम्झाउँछन् । आफ्नी छोरी राधामार्फत कृष्णको जन्मसम्बन्धी वास्तविकता थाहा पाएकी कलावतीले आफ्ना लोग्ने वृषभानुलाई भनेकी र उक्त कुरा सुन्नासाथ वृषभानुलाई हृदयघात हुन्छ । हृदयघात भएको वृषभानुलाई भेट्न गएकी योशोदालाई कलावतीले कृष्णको वास्तविकता सुन्नासाथ यस्तो भएको भनी र भन्नासाथ यशोदामा पनि आक्रोशयुक्त हुनु, कृष्ण र कंसका विचमा युद्धको तयारी हुनु आदि घटना उपन्यासका प्रारम्भ भागमा आएका छन् ।

राधाका बुबा वृषभानुको मृत्यु हुनु, कृष्णलाई नन्द राय र योशोदाका छोरा हैनन् भन्ने कुरा सारा ब्रजभरि फैलिनु, गर्ग ऋषिले आफ्ना मित्र कंसका मन्त्री अक्रूरमार्फत कृष्णलाई आर्थिक तथा सैन्य सहयोग गर्नु, कृष्ण र कंसको युद्धमा सुशीलाको मृत्यु हुनु, बुबा वृषभानुको पद राधा आफैँले समाल्नु, सुशीलाको बुबा चन्द्रभानु छोरीको बहादुरीको प्रशंसा गर्दै युद्ध नजिती नफर्कने गरी बाटो लाग्नु र कृष्णले कंसलाई वध गरी उनका बुबा उग्रसेनलाई राजा बनाउनु आदि उपन्यासका मध्यभागका घटनाक्रम हुन् ।

कृष्णले कंसको वध गरेपछि ब्रजका प्रायः व्यक्तिहरू मथुरा पुगेका तर राधा नपुगेकी र राधालाई खोज्दै कृष्ण पनि ब्रज नफर्केका हुनाले राधाकी आमामार्फत कृष्णले राधालाई चिठी पठाएका हुन्छन् । कंसका ससुरा जरासन्धले मथुरामा पटक पटक आक्रमण गरेपछि

कृष्णले द्वारिका नगरीको निर्माण गरी राजधानी त्यही सारेका हुन्छन् । उनले राधाको प्रेमको निसानीस्वरूप राधाभवनको पनि निर्माण गर्छन् । द्वारिका जान तयार भएकी राधा कृष्णको रुक्मिणीसँग विवाह भएको खबर सुन्नासाथ उनको यात्रा रोकिन्छ र आफू सदा ब्रह्मचारिणी हुने विचार गरी राधा र उनकी साथी विशाखा वैष्णवी रूप धारण गरी यात्रामा निस्कन्छन् । यात्राका क्रममा सुशीलाको मृत्यु भएको ठाउँमा देवीको वास भएको स्थान भनी धार्मिक स्थलका रूपमा स्थापित गर्छन् । उनीहरू मथुराको भ्रमण गरी सासु र बुहारी मात्र भएको घरमा पुग्छन् । भाषा फरक भए पनि उनीहरू साङ्केतिक रूपमा आफ्ना समस्या र चाहनाहरू पूरा गर्छन् । केही समयको बसाइपछि उक्त घरकी बुहारी पिल्ली, विशाखा र राधा त्यहाँबाट हिँड्छन् । सिद्धाश्रममा उनीहरूको भेट कृष्णसँग हुन्छ । कृष्णले राधालाई राधाभवनको भ्रमण गराउँछन् र एकनंशासँग पनि भलाकुसारी गर्छन् । राधा केही समय द्वारिका नगरमा बसेपछि त्यहाँबाट यात्रा थाल्नु अघिल्लो दिन हस्तीनापुरबाट कौरव र पाण्डवहरूको अंशवन्डामा ठुलो विवाद परेकाले कृष्ण त्यहाँ जाने हुँदा उनी पनि सँगै गएकी र कुन्ती र द्रौपदीसँग भेट गरी राधा पुनः तीर्थ लागेकी छिन् । उनीहरूले मुक्तिनाथलगायतका तीर्थहरूको भ्रमण गरेका छन् । तीर्थकै क्रममा कोच नगरमा रहेका बेला राधाले उक्त कृति सात महिना लगाएर लेखेकी र आफ्नो कोचनगरसम्मको यात्रा समेटेका छन् । साथै साधु बाबाले महाभारत युद्धको आफू प्रत्यक्षदर्शी र उक्त समयमा आफू कुरुक्षेत्रमै रहेको बताउँछन् । पाण्डवपुत्रको वध गरेका कारण कृष्णको विषाक्त हतियार प्रयोग कहिल्यै निको नहुने घाउ बोकी हिँडिरहेका द्रोणपुत्र अश्वत्थामा रहेको पुष्टि गर्छन् । यसरी महाभारत पाण्डवहरू अथवा जित्नेहरूका पक्षमा रहेको उनको भनाइसँगै उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

राधा उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदका कारण अन्यायमा परेका नारी चरित्रहरूको चित्रण मूल रूपमा गरिएको छ । उपन्यासकी प्रमुख पात्र राधा प्रभुत्वशाली पुरुष पात्र कृष्णको मायामा प्रभावित भई अविवाहित रहेकी छन् भने कृष्णले सोह्र हजार एक सय आठ पत्नी विवाह गरी आफू पुरुष हुनुको दम्भ प्रस्तुत गरेका छन् । यशोदा र देवकीका सन्तानहरू साटिएका छन् । कलावती, द्रौपदी, कुन्ती, विशाखा र पिल्लीका पीडा दर्दनाक रहेको छ । यस उपन्यासमा वर्गीय र जातीय रूपमा पनि सीमान्तकृत रहेका पात्रहरूको पनि सफल ढङ्गबाट चित्रण भएको पाइन्छ । यसरी राधा उपन्यासमा प्रयोग भएका विषयवस्तु र पात्र तथा परिवेश आदिलाई दृष्टिगत गरी सीमन्तीय कोणबाट वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ ।

२.५.१ वर्गीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

राधा उपन्यासको पृष्ठभूमि पुराणमा आधारित रहे तापनि यसले समाजमा रहेका उच्चवर्ग र निम्नवर्गका विचमा हुने असमान वितरणको यथार्थ चित्रण गरेको छ । धार्मिक विषयवस्तुमा लेखिएको यस उपन्यासमा समाजमा राजा र रैतीविचमा हुने विभेद कहिले राधाका परिवारले त कहिले कंस र अन्य राजपरिवारले देखाएका छन् । उपन्यासमा आफ्नी आमा कलावतीले कृष्णसँगको उनको सम्बन्ध उमेर र आर्थिक हैसियत नमिल्ने हुँदा राधालाई सम्झाउँदै सामाजिक प्रतिष्ठालाई पनि ध्यान दिनुपर्छ भन्ने भनाइलाई राधाले मनमनै अस्वीकार गरेको कुरा तलको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ :

मैले केही भनिनँ तर के बुझिरहेकी थिइनँ भने दुइटा युवायुवतीको आपसी प्रेममा यो हैसियत भन्ने कुरा किन आउँछ । आआफ्नो जीवनको प्रारम्भ गर्छन् उनीहरू, आफूहरूको सम्मिलनबाट । बाबुआमाको सम्पत्तिले छोराछोरीको जीवनको आर्थिक भविष्य निर्धारित हुन्छ र ? आफ्नै बुद्धि र बर्गतले पो भविष्यनिर्माण गर्ने हो जसले पनि । ठूलठूला राजामहाराजाहरू पनि समयक्रममा एकाएक कङ्गाल भएका छन् । कृष्ण र मेरा बीचको यो सम्बन्धले नन्द रायको र वृषभानुको आर्थिक ढुकुटी किन खोजेको ? (पृ. ५५) ।

एउटै समाजमा रहेर पनि राधाका बुबा वृषभानु नेतृत्वकर्ताका शासक वर्गका रूपमा छन् भने कृष्णका पिता नन्द राय सामान्य व्यक्ति शाषित वर्गका रूपमा छन् । यसरी शासक र शाषित वर्गका विचमा रहेका असमान वर्ग विभाजनले उनीहरूका इच्छा, चाहना र खुसी खोसिएको छ । समयको गतिसँगै मान्छेको भाग्य परिवर्तन भएभैं गोकुलमा नन्द रायको सन्तानका रूपमा हुर्केका कृष्णले कंसलाई युद्धमा पराजित गरेपछि उनी मथुरा र द्वारिकामा व्यस्त हुँदै त्यतै रमाउँछन् । राधा र कृष्णको निकै लामो समयसम्म भेटघाट नभएपछि पीडामा छटपटाएकी राधालाई आमाले सान्त्वना दिनका लागि व्यक्त गरिएका अभिव्यक्तिले वर्गीय समाजको यथार्थ चित्रण यसरी गरिएको देखिन्छ :

कृष्णको प्रसङ्ग उठ्ता उनको प्रशंसा गर्दै भन्नुहुन्थ्यो – तर अब कृष्ण हामीभन्दा धेरै माथि उठिसके । उनीसँग हाम्रो कुनै तुलना हुन सक्तैन । ती गोकुलमा हुर्के, बढे र ग्वालाको सङ्गत पाए पनि राजाका सन्तान थिए, ती राजैतिर गइसके । तिनमा राजत्व फर्किआएको छ । मानिसकै काखमा हुर्केर डमरु जब बाघ हुन्छ, त्यो बाघै

हुन्छ । कृष्ण राजै हुन्, उनी हामीप्रति दयालु भए पनि, हितकारी भए पनि हामीचाहिँ अब उनीसँग तुलनीय छैनौं । (पृ. २०१)

वर्गीय समाजमा सम्पन्न र शासकवर्गले आफूभन्दा विपन्न र तल्ला वर्गलाई हेर्ने दृष्टिकोण उक्त अभिव्यक्तिमा प्रस्तुत गरेका छन् । राधा र कृष्ण बाल्यकालदेखि एकअर्काका प्रिय रहेर पनि उनीहरूबिचको वर्गीय असमानताका कारण मिलाप भएको छैन । ब्रजको एक गाउँमा रहेकी राधा र द्वारिकाको भौतिक सुखमा रहेका कृष्ण निकै समयसम्म एकआपसमा आ-आफ्ना हठका कारण भेट हुँदैनन् । कृष्ण राजपरिवारको सदस्य भएको र राधा वृषभानुकी छोरी भएकी हुनाले राधा र कृष्णका जोडी एक सेवक र मालिकसरह हुने हुँदा एक आपसमा तुलना गर्न नसकिने कुरा व्यक्त भएको छ । शासकवर्गहरू आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थका लागि सर्वसाधारण जनताका रगतमा होली खेल्छन् भन्ने कुरालाई कोचनगरका राजा वीरसिंह कुरुक्षेत्रको युद्धमा जाँदै गर्दा एउटी पागलजस्ती आइमाईले राजाको रथ छेक्दै व्यक्त गरेकी तलको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

ऐ, राजा ! मान्छे मारन नजाऊ, त्यता त हत्याराहरूको बजार लागेको छ । हाम्रा छोराहरूको सिकार खेलन व्यस्त छन् कुरुक्षेत्रमा ठूलाहरू । दाजुभाइको अंशबन्डाका लागि हामी सर्वसाधारण, गरिबहरूको रगतले ती नुहाइरहेका छन् । हे राजा ! तिमी जुन देशका भए पनि यी विचरा जनताका छोराहरूलाई बिनाकारण किन मराउँछौं ? यी हेर, मेरा चार भाइ छोरा र पति पाँचै जनालाई मराइदिए दुष्ट दुर्योधनले । तिनका पक्षमा लड्न गएका उनीहरू उतै मारिए । आज म रित्तो छु, मेरो काख र सिन्दूर दुवै मेटियो । (पृ. ३३१)

प्रस्तुत सन्दर्भमा एउटी पागल आइमाईले सम्पूर्ण सीमान्त जनताको प्रतिनिधित्व गरेकी छन् । सम्पन्न वर्गका व्यक्तिहरूले आफ्नो निजी स्वार्थका लागि तल्लो वर्गका व्यक्तिहरूलाई एकअर्कामा विभाजन तथा विभिन्न गुट र उपगुटको निर्माण गरी आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्छन् । कौरव र पाण्डवहरूका युद्धमा धेरै सर्वसाधारणहरूले ज्यान गुमाए तर आखिर तिनले के पाए ? पाण्डवहरूले राज्य पाए, उनीहरूले आफ्नो प्राण गुमाए । यसबाट सम्पन्नहरू सधैं सम्पन्न र विपन्नहरूले सधैं त्याग र बलिदान मात्र गर्नुपर्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

समाजमा धनी र गरिबका बिचमा रहेको वर्गीय विभेद ज्यादै डरलाग्दो रूपमा रहेको छ । धनीहरूले सधैं आफ्ना स्वार्थका लागि गरिबहरूलाई उपयोग गरी सधैं शासक र

प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा आफूलाई स्थापित गर्न चाहन्छन् भने गरिबहरू सधैं हली, गोठाला, भरिया र निम्नस्तरको जीवन जिउन बाध्य छन् । उनीहरू आफ्ना राजा तथा मालिकहरूप्रति आवाज उठाउन सक्दैनन् । आफूलाई सधैं कमजोर ठान्छन् र प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो स्थान सधैं सुरक्षित गर्न सक्छन् । यस सन्दर्भमा राधा उपन्यासमा सीमान्त र पुँजीपति दुवै वर्गको उपस्थिति रहेको छ । राधाले सिङ्गो नारी जातिको दुःख, पीडा सहन गर्दै प्रतिनिधित्व गरेकी छिन् भने कृष्णले आफ्नो पहिचान प्रभुत्वशाली पितृसत्तात्मक पुरुष जातिको पहिचान कायम गरेको देखिन्छ ।

२.५.२ जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

राधा उपन्यासको विषयवस्तु पौराणिक भएको हुनाले यसमा समाजमा रहेका सबै जातिको प्रतिनिधित्व र पहिचान नदेखिए पनि प्रतिनिधिमूलक रूपमा ब्राह्मण, क्षत्री, माभी, सेर्पा आदि जातको प्रतिनिधित्व भएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा कृष्णको उपद्रो प्रवृत्तिले सारा ब्रजवासीहरूलाई आतङ्कित पारेको अवस्थामा उनीहरू आफ्नो प्रधान वृषभानुसमक्ष नन्द रायलाई जातिबाट च्युत गर्ने माग गर्छन् । वृषभानुले नन्द रायलाई एकाएक समाजबाट किन च्युत गर्ने भन्ने प्रश्नमा चन्द्रभानु भन्छन् :

कृष्णको चरित्रबाट हामी अवाक् भइसक्यौं । यसको उपद्रो, नाटक र असामाजिक चरित्रले सारा समाज दिक्क भइसक्यो । हामीलाई त अब शङ्का लाग्न थालेको छ - त्यो कृष्ण हामी गोपहरूकै वंश पनि हो कि होइन । हाम्रो वंशमा यस्तो बालक कसरी जन्मियो ? समाजमा नन्द र उनकी पत्नीमाथि शङ्का उत्पन्न हुन थालेको छ । हेर्दै पनि त्यो नन्द रायको पुत्र हो जस्तो लाग्दैन । एउटा कलिलो युवकमा देखा परेको त्यस्तो चमत्कारमाथि हामीलाई शङ्का छ । अर्कातिर यशोदा त्यस्ती गोरी, उता नन्दजी उस्तै गौरवर्ण तर तिनीहरूको छोरो त्यस्तो कालो कसरी हुन सक्छ । त्यो वंशमा त्यसअघि कुनै वंशहरू यस्तो निमिल्दो जन्मेका थिएनन् । यसो हेर्दा त लाग्छ, त्यो बालक गोपाल होइन, कुनै क्षत्रियवंशको हुनुपर्छ । (पृ. ५३)

उपयुक्त आधारमा के देखिन्छ भने सामन्तवादी समाजमा जाति आर्थिक र सामाजिक अधिकारप्राप्तिको प्रमुख कारण बन्छ । त्यसैले यस उपन्यासमा गोपालवंशको सन्तान भएकोभए कृष्ण त्यस्तो उपद्रो र चकचके नहुने भन्दै अन्यथा उनको चरित्रमाथि नै शङ्का गरेका छन् । छालाको रङ र व्यक्तिको क्रियाकलापका आधारमा जाति निर्भर हुने पुराना

रुढिवादी परम्परालाई चन्द्रभानुले आत्मसात् गरेका छन् । समाजमा प्रभावशाली व्यक्तिहरूले सोभा, सिधा र निमुखा व्यक्तिहरूमाथि अनेक आरोप लगाई तिनका सोभापनको फाइदा लिने कोसिस गर्छन् भन्ने कुरा चन्द्रभानुले नन्द रायमाथि लगाएको उक्त आरोपले पुष्टि गर्दछ । समाजमा नारी भएकै कारण हेपिनुपर्ने र त्याग एवम् बलिदान पनि नारीले मात्र गर्नुपर्ने यथार्थ चित्रण वैष्णवी रूप धारण गरी तीर्थ यात्रामा निस्केका राधा र उनका साथी विशाखाले देखेभोगेको र अनुभव गरेको तलको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

अनौठाअनौठा जनजातिसँग भेट हुँदै गयो हाम्रो । तिनीहरूका बस्ने घरहरू, पोसाक, पेसा आदिको अध्ययन गर्दै अगि बढिरह्यौं । दुःख र समस्याबाट कोही मुक्त थिएन । उनीहरूबीचको सबैभन्दा ठूलो समस्या भनेकै एउटा जनजातिले अर्कोमाथि आक्रमण गरी लुटपाट गर्ने र आफ्नो कब्जामा पार्ने रहेछ । आपसी भगडामा मरिरहनुपर्ने हुनाले युवकहरूको सङ्ख्या कम र युवती वा महिलाहरूको सङ्ख्या बढी देखिन्थ्यो । राम्रा युवती तथा विधवाहरूलाई अर्को जातीय पुरुषहरूले अपहरण गरेर लैजाने डर लाग्दो परम्परा रहेछ । हामीलाई त्यसरी स्वतन्त्र हिँडिरहेको देख्ने कति नारीहरू इसाराले खतराको सङ्केत गर्थे । (पृ. २४०)

माथिको सन्दर्भअनुसार कृष्णको प्रेममा परेकी राधा निकै समय प्रतीक्षा गर्दा पनि कृष्ण उनलाई भेट्न ब्रज नआएपछि राधा आफैँ कृष्णलाई भेट्न मथुरा जाने प्रयत्न गर्दै थिए, यत्तिकैमा कृष्णले रुक्मिणीसँग विवाह गरेको खबर प्राप्त गरेपछि राधाले वैष्णवी रूप धारण गरेकी छिन् । यात्राका क्रममा राधा र विशाखाले मात्र नभई जनजाति नारीहरूले पनि स्वेच्छिक रूपमा मन मिलेकासँग जातभात र हैसियत नमिलेका कारण विवाह गर्न पाएका छैनन् । शक्ति र स्वार्थका आडमा नारीहरूको अपहरण हिंसा र बलात्कारजस्ता घटनाहरूले गर्दा गरिबहरूलाई थिचोमिचोमा पारी आफूलाई शक्तिशाली ठान्ने फटाहाहरूले जातलाई नै आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्ने ठूलो हतियार बनाएको छ । धर्म, संस्कार र संस्कृतिका आडमा प्रभुत्वशाली पुरुषले नारीलाई कतिसम्म शोषण गर्छन् भन्ने कुरा तलको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ :

हामी धेरै थाकेकाले त्यही गोठमा बस्यौं तीन साताजति । त्यो बसाइले निकै तन्दुरुस्त पनि भयौं हामी । गोठमालिक एकजना बूढा सेर्पा थिए । हताहप्ता दिनको पालो पर्दो रहेछ तिनीहरूको । इसारामा र थोरै भाषाका भरमा हामीले बुभ्दा तिनीहरूका पनि सबै दाजुभाइकी एउटै पत्नी हुँदी रहिछिन् । अझ अचम्म लाग्दो त

के रहेछ भने जेठो दाजु बीस वर्षको र कान्छो भाइ एक महिनाको रहेछ भने पनि त्यो आइमाईले त्यो एक महिनाको बालकलाई पति मान्नुपर्दो रहेछ । ती बूढाका चार दाजुभाइकी एक पत्नी रहिछन्, जसबाट सबैले तीनतीन सन्तान जन्माएछन् । कुन सन्तान कसको हो भन्ने आमाले नै बताइदिँदी रहिछन् । पाण्डवहरूकै जस्तो वा मिल्दोजुल्दो चलन देखेर मलाई अचम्म लाग्यो । माता कुन्तीले कतैबाट यो सेर्पापरम्परा सुनको त थिएन ? भन्ने पनि लाग्यो मलाई । (पृ. ३११)

प्रस्तुत सन्दर्भमा समाजमा व्याप्त जातीय विभेद र पितृसत्तात्मक सोच प्रस्ट देखिएको छ । एउटी नारीले सबै दाजुभाइलाई खुसी राख्न पर्ने र उनीहरूकै चाहनाअनुरूप आफूले काम गर्नुपर्ने हुँदा उनको चाहनाको कुनै मतलब हुँदैन । आफूलाई उच्चजातका ठान्ने कथित उच्चजातीय चिन्तनले गर्दा कैयौँ द्रौपदीहरू र कैयौँ सेर्पिनीहरूले आज पनि आफ्नो आवाज बुलन्द गर्न सकेका छैनन् ।

समग्रमा राधा उपन्यासमा समाजमा हुने जातीय विभेदको स्पष्ट रूपमा चित्रण गरिएको छ । जातका आधारमा कार्यको विभाजन, भौगोलिक विभाजन तथा धर्म तथा संस्कृतिहरू पनि विभाजन गरिएको छ । समाजमा ठुला र उच्चजातका भनिएका व्यक्तिहरूले नियम कानूनलाई आफूअनुकूल बनाउँदा निमुखा र कथित तल्लो जात-वर्गका आवाज दबिन्छ र उनीहरू सदा पीडा सहन बाध्य हुन्छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा सीमान्त पात्रहरूको जातीय प्रतिनिधित्व र पहिचान स्पष्ट रूपमा हुन सकेको छैन ।

२.५.३ लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचान

उपन्यासको शीर्षक नै प्रमुख नारी पात्रका नाममा रहे तापनि प्रस्तुत उपन्यासमा राधाले आफ्नो प्रतिनिधित्व र पहिचानका लागि निकै सङ्घर्ष गरेकी छन् । यस क्रममा बाल्यकालदेखि नै नारी भएर राति घरबाट निस्कँदा अनेक आरोह-अवरोहहरू सहनुपरेको अवस्थाबाट उनको सिङ्गो जिन्दगी पुरुषहरूसँग सङ्घर्ष गर्दै अघि बढेको देखिन्छ । हाम्रो समाजमा पितृसत्तात्मक सोचका कारण लैङ्गिक रूपमा निर्माण भएका हाम्रा कुसंस्कारहरूबाट नारीहरू पीडित छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा राधा मात्र नभई उनका साथी सुशीला, विशाखा, आमा कलावती, कुन्ती, देवकी, द्रौपदी, यशोदा, पिल्ली आदि सम्पूर्ण नारीहरू कुनै न कुनै पुरुषहरूबाट केही न केही रूपमा पीडित छन् । ब्रजका सम्पूर्ण नारीहरू कृष्णको स्वभाव र तिनका कार्यहरूलाई लिएर यशोदाको चरित्रलाई शङ्का गर्दा

नन्द रायले सम्झाउँदै समाजमा अनेक खाले मान्छे भएको हुँदा शङ्का गर्नु स्वाभाविक ठान्छन् तर वास्तविकता बताउँदैनन् । यसरी सम्झाउँदै गरेका नन्द रायसँग यशोदा आफ्ना पीडाहरू यसरी व्यक्त गर्छिन् :

यशोदाले भनिन्— त्यति साधारण होइन, यो कुरा एउटी नारीको अस्मितामाथि उठेको प्रश्नचिह्न हो । जवान हुँदै गएको छोरो देखाएर बाबुमाथि उठाइएको औंला हो । आज यस उमेरमा आएर मेरो छोराको बाबुमाथि समाजले प्रश्न गर्दा मलाई कस्तो भएको होला ? म तपाईंकी धर्मपत्नी हुँ । तपाईंबाट एकछिन पनि म अलग छैन तर कृष्णलाई देखाएर तपाईंमाथि समेत प्रश्न उठाइएको छ । के म परपुरुषगामिनी हुँ त ? के मैले अर्केको वीर्यदानद्वारा यिनको जन्म गराएँ होला ? (पृ. ६०)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा कृष्णको विषयलाई लिएर ब्रजवासी गोपहरूले यशोदाको सतित्वमाथि प्रश्न गर्दा उनी साह्रै लज्जित भएको सन्दर्भ घटित भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा वर्षौंदेखि मनमा लुकाएर राखिएका वास्तविकताहरू नन्दरायले आफ्नी पत्नी यशोदालाई नबताउनुले पुरुषको एकलौटी वर्चस्व कायम भएको र नारीलाई निरङ्कुश ढङ्गले प्रयोग गरेको विषय पनि यसबाट स्पष्ट भएको छ । त्यसैगरी यशोदाको उक्त अभिव्यक्तिबाट पुरुषहरूको हरेक निर्णयलाई साथ र सहमति जनाउँदै अधि बढ्ने क्रममा नारीले आफ्नो शरीर र अस्मिता नै दाउमा राख्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको चित्रण भएको प्रस्ट हुन्छ । यसरी यशोदालाई समेत जानकारी नगराई नन्दरायले एकलौटी निर्णय गरी पितृसत्तात्मक समाजमा आफ्नो बलियो प्रतिनिधित्व र पहिचान बनाउन सफल भएको तथा यशोदाले पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा भएको पुरुषहरूको हैकमवादी प्रवृत्तिका कारण आफ्नो पहिचान गुमाएर सीमान्त पात्र बनी बाँच्न बाध्य भएकी छिन् भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ । यस सन्दर्भमा समाजमा पुरुषहरूले नारीलाई आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिका साधन मात्र ठानेका हुन्छन् भन्ने कुरा पनि यशोदको उक्त अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ ।

पुरुषप्रधानताकै विषय सन्दर्भलाई हेर्दा नन्द रायलाई कृष्ण यशोदाको सन्तान नभई देवकी र वसुदेवको सन्तान हो भन्ने कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि उसले यशोदालाई उक्त वास्तविकता नबताउनु र अनेक बाहना बनाएर सम्झाउनुले यसबाट पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्थाको कुरुपता प्रस्ट हुन्छ । यस विषयमा उल्टो यशोदामाथि नै शङ्का गरिनुले पनि पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनात्मक वर्चस्वको पुष्टि गर्दछ । यसरी समाजले

पनि यशोदालाई नै शङ्का गरी उनको चरित्रमाथि प्रश्न गर्नुले पुरुषले नारीहरूलाई कतिसम्म अन्याय र अत्याचार सहन बाध्य पार्छन् भन्ने कुरा यस विषयसँग सम्बन्धित यशोदाले नन्दजीलाई भनेका तलका भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

तिनले सबै कुरा भनिन् । तपाईं र वसुदेवले केके गर्नुभएको थियो, त्यो सबै भनिन् र ती सबै कुरा उनले राधाबाट सुनेकी हुन्, जुन कुरा राधालाई कृष्णले बताएका थिए । कृष्ण स्वयम्लाई समेत थाहा भइसक्ता, राधा, कलावतीलाई थाहा भइसक्ता पनि मैले थाहा नपाउनु ? गाउँभरिकाले ममाथि औँलो ठड्याउँदा पनि मैले चाहिँ थाहा नपाउनु ? मलाई यस्तो अन्धकारमा किन राखेको ? मेरा बारेमा पहिला मैले थाहा नपाई अरूले थाहा पाउनु यो कतिको न्यायपूर्ण छ ? तपाईं मेरो पति, जीवनसाथी र सर्वस्व हो भने त्यो कुरा तपाईंले मलाई उसै बेला भन्नुपर्ने थिएन ? तपाईंका प्रत्येक कुरामा साथ दिएर आएकी मैले के यस कुरामा साथ नदिने थिएँ होला र ? खै त तपाईंको ममाथि विश्वास ? मैले चाहिँ आफ्नो शरीरसमेत आफ्नो नभनी, तपाईंकै मानी आउँदा पनि तपाईंले भने मलाई घरमा पालेको भैंसीजतिको पनि इज्जत दिनुभएको रहेनछ नि ! म त तपाईंको जीवनमा एक भौतिक पदार्थ मात्र, घरयासी सामान मात्र, तपाईंको इच्छाको उपभोग्य वस्तु मात्र बनेकी रहिछु । तपाईं मेरो पोल्टामा जे हाल्नुहुन्छ, त्यसैलाई हुर्काइदिने म त त्यस्तो कुखुरा रहिछु, जसले आफ्नो र अर्काको अन्डा पनि चिन्दैन र ओथारो बस्छ । (पृ. १०७)

माथिको सन्दर्भअनुसार नारीहरू हरेक क्षेत्रबाट ठगिएका हुन्छन् भन्ने देखिन्छ । अरू त के कुरा जसलाई आफूभन्दा पनि धेरै विश्वास गरेर तन, मन र जीवन सुम्पिइन्छ उसैले विश्वासघात गर्दा अन्यत्रबाट नै त्यस रहस्यको पर्दाफास हुँदा कति पीडा हुन्छ भन्ने कुरा यशोदाका उक्त भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ । नारीलाई एक भौतिक पदार्थ या घरयासी सामानजस्तो ठानी आवश्यकता र इच्छाअनुसार मात्र उपभोग गर्ने वस्तुको रूपमा ठान्दै पशुसह व्यवहार गरेको स्पष्ट हुन्छ । कृष्णको जन्मकथा कलावतीको मुखबाट सुन्दा यशोदाको होस नै उडेको हुनाले उनले जसलाई परमेश्वर र रक्षक ठाने उसैबाट यति ठुलो षड्यन्त्र वा धोका सहनु परेको छ । समाजमा छोरी भएपछि अर्काको घर नै जानुपर्ने र विवाह नै गर्नुपर्ने हाम्रो सांस्कृतिक परम्परालाई राधाले आफ्नी आमा कलावतीलाई व्यक्त गरेका यी अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

बानी पार्न पनि कहिलेकाहीं यसो गर्नुपर्छ माता । सधैंभरि हामी एकै ठाउँमा हुने पनि त होइनौं ! कुनै दिन त तपाईंले मलाई यो घरबाट पनि बिदाइ गर्ने पर्छ । अहिले त केही दिनका लागि परदेश जाने मात्र कुरा हो । कुनै पिर नलिई जानू आमा । म यहाँ आरामले बस्नेछु । (पृ. १६५)

प्रस्तुत सन्दर्भलाई हेर्दा कंसलाई कृष्णले वध गरिसकेपछि व्रजवासीहरू मथुरा जान लाग्दा आमा कलावती आफ्नी छोरी राधालाई एकलै छोडी नजाने निर्णय गर्दा राधाले आमालाई जान आग्रह गर्दै व्यक्त गरिएका अभिव्यक्तिहरू हुन् । लैङ्गिक रूपमा छोरी भएर जन्म लिइसकेपछि छोरासरह सधैं जन्म घरमा बस्न नपाउने तितो सामाजिक यथार्थको चित्रण गरिएको छ । एउटै घरमा एउटै कोखबाट जन्म लिएर पनि छोरा र छोरीमा निकै भेदभाव गर्ने हाम्रो धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्पराले पनि महिलाहरूलाई आफ्नो अधिकारबाट वञ्चित गरिएको छ । हाम्रो समाजमा छोरीहरूले कतिसम्म पीडा र अपमान सहनुपर्छ भन्ने कुरा राधालाई एकनशाले भनेका यी भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

राधा ! हाम्रा आमाहरू यशोदा र देवकी दुवै कति दयनीय रहेछन् जसले दसदस महिनासम्म गर्भमा बोकेर जन्माएका बालकहरू, एकैछिनको पनि पीडादायी लगानी नभएका बाबुहरूले साटिदिएको थाहा पाउँदैनन् । अर्काको सन्तानलाई आफ्नो भनी चाटिरहेका हुन्छन्, दूध चुसाइरहेका हुन्छन् । राधा, आज जो म तिम्रो अगि बोलिरहेकी छु त्यो त सन्की कंसको पुरुष दम्भको प्रतिफल हुँ । त्यसले मलाई दया गरेको थिएन, छोरी सम्भेर छोडिदिएको थियो । हामी त मार्नलायकका पनि छैनौं राधा । हामीलाई त दुष्टहरूले पनि माँदैनन् । कति निकृष्ट ठान्छन् हामीलाई ? उनीहरू ठान्छन्, छोरा मात्र बहादुर हुन्छन्, शत्रु हुन्छन्, राजा हुन्छन्, मार्नुपर्ने लायक हुन्छन् । छोरीहरू भनेका त दासी हुन्, भोग्या, सन्तान जन्माइदिने प्राविधिक यन्त्र हुन्छन्, त्यति हो । (पृ. २८४)

माथिको सन्दर्भलाई हेर्दा कंसले सपनामा देवकीको आठौं सन्तानले उसको वध गर्ने देखेपछि गोप्य रूपमा वसुदेव र देवकीलाई उनले आफूसँगै बन्धक जीवन बाँच्न बाध्य गराउँछ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यस क्रममा उनीहरूका हरेक सन्तान कंसले नियन्त्रणमा लिन्छन् । पछि आठौं सन्तान कृष्ण वसुदेवले नन्द रायकी छोरी एकनशासँग साट्छन् जुन कुरा पछिसम्म पनि देवकी र यशोदालाई पत्तो हुँदैन । यसरी पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण नारीहरू कतिसम्म पीडित छन् भन्ने कुरा उक्त सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ । अरुकै सन्तानलाई आफ्नो ठानी हुर्काइरहेकी आमाहरूलाई भ्रममा पारी वसुदेव र नन्द

रायले प्रभुत्वशाली पुरुषप्रधान समाजको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । एकनंशा नारी भएको कारण कंसले नमारेकाले नारीहरू मर्न पनि योग्य छैनन् अर्थात् समाजमा उनीहरूको हैसियत नगण्य छ भन्ने लैङ्गिक विभेदको यथार्थ चित्रण उक्त अभिव्यक्तिमा निहित छ ।

राधा उपन्यासमा नारीहरूले भोग्नुपरेका पीडाहरू पुरुषले नबुझेका र उनीहरूका भावनासँग खेलबाड गरी एउटा भौतिक वस्तु मात्र ठानेका छन् । राधाले कृष्णलाई मन पराए तापनि कृष्णले राधाको रूप र बानीव्यवहारसँग मिल्ने भन्दै धेरै युवतीहरूसँग विवाह गरेका छन् भने कृष्णको प्रेम नपाएर राधा सदा अविवाहित रही वैष्णवी रूप धारण गरेकी छन् । द्रौपदी पाँचओटा पुरुषहरूलाई लोग्ने मान्न विवश छिन् भने कुन्तीले आफ्ना लोग्नेबाट सन्तान नहुने भएपछि अन्य व्यक्तिसँग वीर्यदान गरी सन्तान जन्माउन बाध्य छिन् । यशोदा, देवकी, विशाखा, सुशीला, पिल्ली, कलावती आदि नारी पात्रहरूको अवस्था पनि ज्यादै दयनीय रहेका छन् । यी नारी पात्रहरूले समाजमा आफ्नो प्रतिनिधित्व र पहिचान कायम गर्ने कोसिस गरे तापनि सफल हुन सकेका छैनन् । उपन्यासमा राधाका माध्यमबाट महिलाहरूले आफ्नो हकहितका लागि सचेत रहनुपर्ने कुरामा धरावासीले जोड दिएका छन् । लैङ्गिक विभेदका कारण पुरुष पात्रहरू प्रभुत्वशाली र पितृसत्तात्मक हैकमवादी प्रवृत्तिका छन् भने महिला पात्रहरू अधीनस्थ र सीमान्त प्रवृत्तिका छन् ।

२.६ निष्कर्ष

कृष्ण धरावासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधा उपन्यासमा वर्गीय जातीय र लैङ्गिक दृष्टिले सीमान्तीयताको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अध्ययन गर्दा आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि विभेदहरू देखिन्छन् । शरणार्थी उपन्यासमा गाँस, बास र कपासका लागि आफ्नो देश छाडी पुर्खाहरूले बर्मा र भुटानमा जीवन बिताउँदा तिनका सन्ततिले भोग्नुपरेका पीडाहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । उनीहरूले आफूले खाई नखाई जम्मा गरेका धनसम्पत्तिहरू सबै बर्मा र भुटानमा छाडी रिक्त हात आफ्नो पुर्खाको भूमि नेपाल फर्कँदा नेपालले उनीहरूलाई नेपाली ठान्दैन र नागरिकता दिन मान्दैन । भापाको खुदुनावारी क्याम्पमा शरणार्थी जीवन जिउन बाध्य हुन्छन् । आधाबाटो उपन्यासमा लेखक तथा म पात्रका परिवारलाई आफ्नै हजुरबुबा हजुरआमाले दसैं मान्नका लागि एक मुरी धान ऋणमा नदिएका कारण आफ्नो पुर्ख्यौली थलो छाडी मधेस भर्छन् तर त्यहाँ पनि उनीहरू आफ्नै मामाहरूबाट ठगिन बाध्य हुन्छन् । आमाको चुरदोकानबाट

भविष्य खोजिरहेका म पात्रलाई बुबाको मृत्युमा लाभा भुट्ने धान र सुनपानी छर्कनका लागि घरमा कसैसँग सुन नहुनुको पीडा त छँदैथियो । बुबाको लासको अगाडि बसेर ऋणको कुरा गर्ने आफन्तले त भन् म पात्रलाई धेरै पीडामा पार्छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने समाजमा आफ्नो अस्तित्व स्थापना गर्नका लागि सङ्घर्ष गर्दागर्दै सीमान्तकृतहरूको अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ र वर्गीय समाजले उनीहरूका आवाज दबाएको कारण उनीहरू किनारीकृत अवस्थामा पुग्न बाध्य हुन्छन् । राधा उपन्यासमा वर्गीय र जातीयभन्दा पनि लैङ्गिक विभेद टट्कारो रूपमा देखिएको छ । कृष्णको मायाजालमा परेकी राधा वैष्णवी रूप धारण गर्न बाध्य भएकी छिन् । कृष्ण भने हरेक युवतीहरूलाई राधाकै कुनै एक अंश ठानी सोह्रहजार एकसय आठ पत्नी जम्मा गर्छन् । नन्द राय र वसुदेवले सन्तान साटासाट गरी यशोदा र देवकीलाई तितो भ्रममा बाँच्न बाध्य गराएका छन् । एकनंशालाई बुढो र रिसाहा ऋषि दुर्वासासँग विवाह गराई उनको इच्छा र चाहनालाई बेवास्था गरेका छन् । वर्गीय रूपमा कृष्ण र राधाका सम्बन्धलाई एक आपसमा हैसियत नमिलेको भन्दै त्यागनुपर्ने जोड दिइएको छ । जातीय रूपमा सेर्पा परम्परामा सबै भाइको एउटै श्रीमती हुनुपर्ने र कुल र वंश परम्पराअनुसार नै सन्तान जन्मने कुरालाई जोड दिएको छ ।

समग्रमा धरावासीका यी उपन्यासहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेद स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गको हालीमुहाली रहेको समाजमा तल्लो तहका किनारामा परेका पीडित पक्षहरूको सुनुवाइ भएको छैन । उनीहरू केही बोल्न र सङ्घर्ष गर्ने प्रयास त गर्छन् तर त्यसले सार्थक रूप पाउँदैन । ती आवाजहरू दबाइन्छन् । नारी र पुरुषका बिचमा मालिक र नोकरको जस्तो सम्बन्ध रहेको छ । पुरुषले जे चाहन्छ सोही हुने तर महिलाको कुनै औचित्य नहुने उनीहरूले पुरुषकै इच्छा र चाहनाअनुरूप कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी धरावासीका उपन्यासहरूमा सामन्तवादी सोच भएका प्रभुत्वशाली वर्गको अन्याय र अत्याचारले गर्दा सीमान्त अवस्थामा पुगेका समुदाय आफ्नो पहिचान कायम गर्न सङ्घर्षरत छन् । सीमान्त समुदायका केही पात्रहरू आफ्नो प्रतिनिधित्व र पहिचान बनाउन सक्षम भए पनि अधिकांश पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको दमन र शोषण सहेर प्रतिनिधित्व र पहिचानविहीन बन्न पुगेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

कृष्ण धराबासीका उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रिया

३.१ विषयप्रवेश

प्रस्तुत परिच्छेद कृष्ण धराबासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधा उपन्यासमा निहीत सीमान्तीकरण प्रक्रियाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यस परिच्छेदमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको सैद्धान्तिक मान्यताको परिचय दिनुका साथै धराबासीका उपन्यासहरूमा रहेका पात्रहरू के कसरी सीमान्तीकरण हुन बाध्य पारिएका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । उच्चपदस्थ कर्मचारी र राजनीति शासनसत्ता समालेका व्यक्तिहरूले आफ्नो शक्ति र सत्ताका आडमा निमुखा, सिधासाधा जनताहरूलाई कसरी आफ्नो हक अधिकारबाट वञ्चित गर्छन् र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा भेदभाव गरी अथवा विभिन्न षड्यन्त्रहरूको माध्यमले सीमान्त हुन बाध्य गराउँछन् भन्ने कुराको अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

३.२ सीमान्तीकरण प्रक्रियाको सैद्धान्तिक अवधारणा

समाज स्वभावैले वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा विभक्त छ । समाजको विविधतायुक्त यस्तो स्वरूप हैकमवादीहरूले निर्माण गरेको कृत्रिम संरचनामा आधारित छ । यही परिधिमा समाजमा शक्ति र सत्ताको वर्चस्व कायम हुने गर्दछ र शक्ति र सत्ताको केन्द्रमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा प्रभुत्वशाली वर्ग रहने गर्दछ । यसरी राज्यशक्तिको केन्द्रमा रहेकाहरूको वर्चस्वमा सामाजिक सहभागिता तथा पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले अवसर र पहुँचबाट पछाडि पारिएको अवस्था नै सीमान्तीकृत अवस्था हो र उनीहरूलाई त्यस अवस्थामा पुऱ्याइने प्रभुत्वशालीहरूको वार्ता र सहमति तथा दमनको प्रक्रिया नै सीमान्तीकरणको प्रक्रिया हो । सीमान्तीकरणको यस प्रक्रियामा वर्गसङ्घर्ष पनि मूल रूपमा आएको हुन्छ र यो भिन्न परिधिमा देखापर्दछ । यस दृष्टिले हेर्दा वर्गसङ्घर्ष शत्रुतापूर्ण अन्तर्विरोधी वर्गहरूबिचको निरन्तर अन्तसङ्घर्षको वस्तुगत अवस्था हो (जोशी, २०७८, पृ. १५४) हो भन्ने देखिए तापनि सामाजिक संरचनामा सत्ता र शक्तिकेन्द्र तथा त्यसका परिधिको सन्दर्भ भन्ने साहित्य सिर्जनाको आधार र त्यसको विश्लेषण शक्तिसापेक्ष नै हुनेगरेको पाइन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययनका सन्दर्भमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाले प्रभुत्वशाली तथा अधीनस्थ समुदायको सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था र त्यसका बिचको भिन्नतालाई

बुझाउँछ । यसरी सामाजिक सांस्कृतिक रूपमा प्रभुत्वशाली वर्ग तथा समुदायले सीमान्त वर्गलाई सामाजिक रूपमा के कसरी पहिचान विहीन बनाएको हुन्छ ? त्यसको प्रक्रिया, निराकरण र शक्ति सङ्घर्षका लागि गरिने अभ्यासको मूर्त विषयसँग पनि यो सम्बन्धित छ । यस सन्दर्भमा नवीन फ्रेन्च राज्य निर्माणका विषयमा वर्गीय सामूहिकताको सन्दर्भलाई उठाउँदै ग्राम्ची (सन् १९७१/१९९२) ले भनेका छन् :

सीमान्त समुदाय ठूलो समूहमा हुन्छ, र सामूहिक रूपमा ठूलो र परिणाममुखी काम गर्न पनि सक्छ । तर, यस्तो समुदायलाई प्रभुत्वशाली समुदायले वार्ता तथा सहमति र दबावका माध्यमबाट अधीनस्थ बनाएर राखेको हुन्छ । यसका विपरीत उनीहरूले यदि शक्ति सङ्घर्षको बाटो अपनाउने हो भने प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्धको प्रतिरोध उत्पन्न हुन्छ र नवीन परिस्थितिको सिर्जना हुन्छ, जसरी ठूलो समूहमा रहेको दमित वर्गले गरेको शक्ति सङ्घर्षका परिणामस्वरूप नवीन फ्रेन्च राज्यको निर्माण भएको छ । (पृ. ७९)

ग्राम्चीको माथिको सन्दर्भलाई हेर्दा सीमान्त समुदाय प्रभुत्वशालीहरूका अधीनस्थ समुदाय हो र यो उनीहरूको प्रभुत्वमुनि थिचिएको हुन्छ । त्यसैगरी यो समुदाय सामाजिक सहभागिता र अवसरका प्रक्रियामा समेत छुटाइएको हुन्छ । उनीहरूलाई सकेसम्म वार्ता र सहमति तथा अन्ततः दबावका माध्यमबाट यस किसिमको किनारीकृत अवस्थामा पुऱ्याइएको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले उनीहरूका बिचमा फुटको स्थिति सिर्जना गरी सामूहिकतालाई कमजोर बनाइएको हुन्छ, र आफूहरूप्रति हुने प्रतिद्वन्द्वको अवस्थालाई मत्थर पार्ने अभ्यास गरिएको हुन्छ । तर, ठूलो समूहमा रहेको सीमान्त समुदाय यदि प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध प्रतिरोधमा उत्रने हो भने परिणामतः त्यसबाट नवीन सत्ता निर्माणको कार्य पनि सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसरी मूलतः प्रभुत्वशाली वर्गको वार्ता र सहमति तथा दबावको प्रक्रिया नै सीमान्तीकरणको प्रक्रिया हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

न्यून सङ्ख्यामा रहेका वर्चस्वशालीहरूको प्रभुत्वमा बहुसङ्ख्यक वर्ग तथा समुदायका मानिसहरू अधीनस्थ अवस्थामा रहेका हुन्छन् । यसरी उनीहरूलाई अधीनस्थताको स्थितिमा पुऱ्याउन पुँजीवादमा आधारित सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाले भूमिका खेलेको हुन्छ, भन्ने मार्क्सवादी मान्यता पनि रहेको छ । यस सन्दर्भमा सामन्तवादी राज्यव्यवस्था अन्तर्गतको सामूहिकता र पुँजीवादी व्यवस्थाअन्तर्गतको सामूहिकताको सारमा धेरै अन्तर छ । पहिले कतिपय अवस्थामा सामूहिकता सत्ताबाट लादिन्थ्यो, तर अहिले व्यक्तिवाद अङ्गालेको

सामूहिकता हावी हुँदैछ (मिश्र, २०६७, पृ. १०३) । यसरी पुँजीवादी व्यवस्थाभित्र मौलाएको सामन्तवादी राज्यव्यवस्था र त्यसका अनुकूल हावी हुँदै गएको व्यक्तिवादी सामूहिकताको चरित्र नै सीमान्तीकृत समुदायको अधीनस्थता तथा वर्चस्वको केन्द्र बन्दै गएको छ, र मूलतः यही केन्द्रीयता नै वर्तमान विश्वमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको रूपमा स्थापित भएको छ ।

सामाजिक पहुँच र वर्चस्वको केन्द्रमा रहनेहरूको प्रभुत्वको प्रक्रिया नै सीमान्तीकरणको स्थिति हो । त्यसैगरी यो सामाजिक असमानता र भिन्नताको परिस्थिति पनि हो । समाजमा यस्तो असमानता र भिन्नताको स्थिति वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक रूपमा देखिन्छ । यस दृष्टिले यो असमान सामाजिक व्यवस्थाको उपज र भिन्नताको निर्मित परिस्थिति हो (रेग्मी, २०७८, पृ. ९७) । यसरी समाजमा देखिएको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेदको अवस्थसँग सम्बन्धित वर्चस्व र अधीनस्थताको सन्दर्भ नै सीमान्तीकरण प्रक्रियाको विषय हो । त्यसभन्दा पर सीमान्तीकरणको यो प्रक्रिया प्रभुत्वशाली तथा सीमान्तीकृत समुदायबिचको सामाजिक सहभागिता र सहअस्तित्वको व्यतिरेकी तर द्वैतताको कृत्रिम परिस्थितिपरक तथ्यात्मक संरचनाको एक स्वरूप हो । सीमान्तीकरणको प्रक्रियालाई विचारधारामा आधारित अतिवादको स्थितिका सन्दर्भबाट पनि हेर्न सकिन्छ । त्यतिमात्र नभएर यो पुँजीवादमा आधारित वर्गीय भिन्नतासँग सम्बन्धित अपरिष्कृत संस्कृति पनि हो । यसरी एकात्मवादी तथा केन्द्रीकृत राज्यसत्ताको वर्चस्वमा रहेका प्रभुत्वशालीहरूको सामन्तवादी विचारधारबाट यसको संरचना निर्माण हुन्छ । सीमान्तीकरणको प्रक्रियासँग जोडिने प्रभुत्वशालीहरूको दमन र शोषणको प्रक्रियाका रूपमा काम गर्ने विचारधारा भनेको शक्तिशाली वर्गले शक्तिविहीन, वर्गविहीन वर्गलाई आफूअनुकूल प्रयोग गर्न रचिएको भ्रम हो (शर्मा, २०७२, पृ. २७७) । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा सीमान्तीकृत वर्ग तथा समुदायका मानिसलाई आफ्ना अधीनस्थ बनाउन वर्चस्वशालीहरूबाट गरिने दमन र शोषणको प्रक्रियाका रूपमा विचारधाराले काम गरेको हुन्छ, र त्यसले सीमान्त समुदायलाई आफूप्रति गरिएको विभेदको स्थिति पनि सहजै स्वीकार्ने परिस्थितिको सिर्जना गर्दछ । यसबाट के देखिन्छ भने प्रभुत्वशालीहरूको विचारधाराले भ्रमको सिर्जना गर्दछ, र त्यही भ्रमले सीमान्त समुदायमा व्यतिरेकी सन्दर्भबाट भ्रमित विश्वासको वातावरण निर्माण गरी वर्चस्व कायम गर्ने अभ्यास हुन्छ । यसका लागि प्रभुत्वमा वार्ता र सहमति आधारभूत तत्वका रूपमा रहन्छन् (पाण्डेय, २०७३, पृ. ६४) । पाण्डेयको यस अवधारणालाई हेर्दा समाजमा पछि पारिएका वर्ग तथा समुदायमाथि प्रभुत्व कायम गरी शासनसत्ताको केन्द्रमा रहन चाहने

केन्द्रीकृत राज्यव्यवस्थाका अनुयायीहरूले गर्ने प्रभुत्वको वार्ता र सहमतिको प्रक्रिया अंगाल्छन्, जसले उक्त सन्दर्भमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाको काम गर्दछ ।

सीमान्तीय अध्ययनका विभिन्न पक्षमध्ये जातीय सीमान्तीकरण प्रक्रियासम्बन्धी अध्ययन पनि एक हो । यसले जातीय आधारमा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका वा पारिएका वर्ग तथा समुदायको सामाजिक अवस्थिति र हैसियको अध्ययन गर्दछ । जातकै आधारमा सामाजिक विभेदको अवस्था केकसरी सिर्जना हुन्छ ? त्यसको प्रक्रिया के हो र त्यसबाट मुक्तिका लागि त्यस समुदायका मानिसले केकस्तो सङ्घर्ष गर्नुपर्दछ भन्नेजस्ता विविध विषयको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । त्यसैगरी सत्ता र शक्तिको आडमा जातीय विभेद र शोषण गर्ने सम्भ्रान्तहरूको दमन र उत्पीडनको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन पनि यसको मूल विषयभित्र पर्दछ । यसरी जातकै आधारमा सामाजिक रूपमा बहिष्कृत हुनु, प्रतिनिधित्व र पहिचानका सन्दर्भमा किनारीकृत हुनु र सामाजिक सहभागिता, अवसर र प्राप्तिका प्रक्रियामा पछाडि पर्नु/पारिनु नै जातीय सीमान्तीयताको अवस्था हो । यससम्बन्धी अध्ययनलाई सामाजिक सौन्दर्यशास्त्रका माध्यमबाट पनि हेर्न सकिन्छ किनभने सीमान्तीय अध्ययनको मूल विषय पनि सामाजिक सौन्दर्यको खोजी र त्यसको निर्माण गर्नु हो । यस सन्दर्भमा प्लेखानोभले भनेका छन् :

जुनसुकै समय, जुनसुकै समाज वा वर्गसमाजमा सौन्दर्यको आदर्शको जरा अंशतः मानवजातिको विकासको जैविक अवस्थाहरू- जसले सांयोगिक रूपबाट निजी जातिगत लक्षणहरू पनि उत्पादन गर्दछन्- र अंशतः निर्दिष्ट समाज र वर्गको उदय र अवस्थितिलाई जन्माउने ऐतिहासिक अवस्थाहरूमा गाडिएको हुन्छ । 'शुद्ध सौन्दर्य' को जो पुजारी हुन्छ ऊ, उसका सौन्दर्यात्मक रुचिलाई निर्धारित गर्ने जैविक र ऐतिहासिक, सामाजिक अवस्थाहरूबाट आँखा चिम्लिन्छ । (चापागाई, २०६४, पृ. २५)

उपर्युक्त सन्दर्भलाई हेर्दा मानव जातिको प्राकृतिक तथा ऐतिहासिक अवस्था एउटै हो र यसमा कुनै किसिमको भिन्नता पनि छैन र देखिँदैन । तर, सामाजिक रूपमा यसभित्र विभेदमूलक जातीय अवस्थाको सिर्जना हुँदै गयो र त्यही आधारमा जातीय दमन र शोषणको कृत्रिम परिस्थिति निर्माण भयो, जसबाट सामाजिक सौन्दर्यशास्त्रीय मान्यता कुरूप बन्यो । त्यसैले सामाजिक स्वरूपको यस कृत्रिमतामा परिवर्तन आवश्यक छ । यसमा परिवर्तन गरी सामाजिक सौन्दर्य स्थापित गर्न जातीय मात्र नभएर कुनै पनि किसिमको विभेदको अवस्था सिर्जना हुनुहुँदैन भन्ने मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रीय मान्यता पनि छ र यसले

उठाएको मूल विषय पनि यही हो । त्यसैले यही आधारमा समाजको सुन्दर स्वरूप निर्माण गर्नका लागि सामाजिक रूपमा हुने कृत्रिम जातीय विभेदको अवस्थालाई अन्त्य गर्न आवश्यक छ र मात्र त्यहाँ सामाजिक सौन्दर्यको निर्माण हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्लेखानोभको रहेको देखिन्छ । यसरी प्लेखानोभको यही मान्यतालाई आत्मसात् गरी प्रस्तुत अध्ययनमा जातीय सीमान्तीकरणको अवस्थासम्बन्धी आवश्यक सामग्रीको विश्लेषण र त्यसको सत्यापन गरिएको छ ।

सीमान्तीकृत समुदायमा मानिसहरू आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा वर्चस्वशाली समुदायका अधीनस्थ हुन्छन् । उनीहरूलाई सीमान्तीयताको यस्तो अवस्थामा पुऱ्याउन त्यस समाजको सामाजिक संरचनामा मूलतः पुँजीवादी अर्थव्यवस्थाले काम गरेको हुन्छ र सामाजिक संरचनामा विद्यमान यही आर्थिक वर्चस्वको संरचना भत्काई सामाजिक समानता कायम गर्नु मार्क्सवादको मूल मान्यता रहेको देखिन्छ । त्यसैले सीमान्तीकरण प्रक्रियाको सन्दर्भमा वर्चस्वशाली समुदायका अधीनस्थ सीमान्त समुदायको मुक्तिका लागि मार्क्सवाद जड, स्थिर र गतिहीन सिद्धान्त होइन, यो गतिशील, निरन्तर, विकसित र उर्ध्वगामीतर्फ क्रियाशील सिद्धान्त हो (बराल, २०६३, पृ. ७१) भन्ने देखिन्छ । यसरी सीमान्तीकरण प्रक्रिया वर्चस्वशालीहरूका अधीनस्थ सीमान्तीकृतताको स्थिति हो । यस्तो स्थिति केन्द्रीकृत तथा एकात्मवादी राज्यसत्ताको संरचनात्मक स्वरूपका रूपमा रहेको हुन्छ ।

सीमान्तीकरण प्रक्रिया समाजमा पछि परेका वर्ग तथा समुदायमाथिको उत्पीडनको अवस्था र प्रक्रिया दुवै हो । यस्तो उत्पीडन मूलतः वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा हुन्छ भने यसबाहेक यो उमेरगत र संस्थागत पनि हुन्छ । सदियौँदेखि इतिहास र सामाजिक रूपमा दमनमा परेको वर्गहरूको दमित र अपहेलित अवस्था नै सीमान्तीकृत अवस्था हो भने त्यस अवस्थसँग सम्बन्धित पुँजीवादी संरचनामा आधारित विचारधारा र सत्तासम्बन्ध यसका प्रक्रियागत विकासका रूपमा आउँछन् । यस दृष्टिले सीमान्तीकरणको प्रक्रिया चरम शोषणको अवस्था हो । यसरी शोषण पनि सामाजिक र ऐतिहासिक विकासक्रममा आधारित हुने हुँदा सामन्तवादी र पुँजीवादी अवस्थामा यसको स्वरूप भिन्न हुन्छ (भट्टराई, २०७७, पृ. ४) भन्ने कुरा पनि यसको मूल मान्यताका रूपमा रहन्छ ।

द्वन्द्वका सन्दर्भबाट पनि सीमान्तीकरण प्रक्रियालाई हेर्न सकिन्छ । वैद्यका अनुसार द्वन्द्ववाद पक्ष र प्रतिपक्षका बिचको एकता र सङ्घर्षको विधि हो (वैद्य, २०७६, पृ. ७२) । यसरी सीमान्तीकरणको प्रक्रिया प्रभुत्वशालीहरू र तिनका अधीनस्थ सीमान्त समुदायका

विचको अन्तर्सङ्घर्षको अवस्था हो । त्यसैगरी मार्क्सवादले पक्ष र प्रतिपक्षको विधिलाई विपरीतहरूको एकता र सङ्घर्षको विधिका रूपमा ग्रहण गर्दछ (वैद्य, २०७६, पृ. ७२) भन्ने वैद्यको यस वैचारिक मान्यताका आधारमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया मूलतः शक्तिसङ्घर्षको प्रक्रियामा आधारित अन्तरद्वन्द्वको सिद्धान्तगत प्रक्रिया पनि हो भन्ने देखिन्छ । त्यसैगरी सीमान्तीकरणको प्रक्रियालाई ग्राम्चीको प्रभुत्वसम्बन्धी अवधारणाका आधारमा व्याख्या गर्दा पुँजीवादसँग सम्बन्धित आइडियोलजिकल हेजेमनीका रूपमा लिन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा ग्राम्चीको मान्यतालाई उल्लेख गर्दै कृष्ण गौतम (२०७५) ले लेखेका छन्- हैकम सजिलै प्राप्त हुने कुरा होइन, त्यसका निम्ति जनताको समर्थन चाहिन्छ, जनताको सम्मति चाहिन्छ, त्यस्तो समर्थन, सम्मति प्राप्त गर्न सक्नाले नै पश्चिममा पुँजीवादी शासन टिकेको हो (पृ. ४३) । यसरी प्रभुत्वको वार्ता र सहमति तथा दमनका प्रक्रियाबाट हैकमको सिर्जना गरी प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तीकरण प्रक्रियाको निर्माण र प्रारम्भ गर्छ ।

सीमान्तीकरणको प्रक्रिया शासकवर्ग र शासितवर्गका विचको समानता र असमानता दुवै सन्दर्भको एक दुरी हो र यस्तो दुरी भिन्नताको दुरी हो । भिन्नताकै दुरी भए पनि शासित वर्गले सहजै यस्तो दुरीलाई स्वीकार गरेको हुन्छ । यसरी स्वीकार गर्नुमा शासकहरूको हेजेमनीले मुख्य रूपमा काम गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले ग्राम्चीले भनेको “मानिस शासित हुन चाहँदैन तर शासक वर्गलाई उभित्र “म शासित हुन चाहन्छु” वा “वा शासित हुनुमा नै मेरो कल्याण छ” जस्ता भावनाको व्युत्पत्ति गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्छ । यसै आवश्यकताले गर्दा शासकले अर्को शब्दमा भन्दा शासितको शासित भइराख्ने स्वीकारोक्तिको निर्माण गर्दछ” (उप्रेती, २०६९, पृ. १७६) । यस दृष्टिले सीमान्तीकरणको प्रक्रिया प्रभुत्वमा आधारित शासकीय वर्गको सत्ताप्राप्ति तथा शासकवर्गको स्वाभाविक स्वीकारोक्तिका विचको शक्ति सङ्घर्षसँग सम्बन्धित वर्गीय भिन्नताको अवधारणा हो । त्यसैगरी पुरानो र नयाँ पुस्ताका विच हुने अन्तद्वन्द्वका परिणतिका रूपमा देखिने इतिहास निर्माणको प्रक्रिया पनि हो, जुन अस्तित्वको र इतिहास निर्माणको खोजीको विषयसँग सम्बन्धित पनि छ । यस सन्दर्भमा ऋषिराज बरालको पुरानो र नयाँबीचको निरन्तरता र परिष्कृतताबीचको द्वन्द्वको परिणाम हो इतिहास (बराल, २०६४, पृ. १) भन्ने विचार महत्त्वपूर्ण छ । यस प्रक्रियाका सन्दर्भमा रणजीत गुहाको दृष्टिकोण पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । सीमान्तीकरण वर्चस्वशाली समुदायको विचारधारमा आधारित शासकीय अवधारणा हो । यस विषयमा रणजीत गुहाको विचार महत्त्वपूर्ण छ । उनका अनुसार वास्तविक अर्थमा सीमान्तीकृत वर्ग

समाजका पछि पारिएका वर्ग हुन् र यसले दक्षिण एसियाको विशिष्ट अवस्थामा त्यहाँका पछि परेको वर्ग, जाति, उमेर, लिङ्ग र अन्य संस्थालाई बुझाउँछ (रेग्मी, २०७८, पृ. ९९) । यसरी उनले दक्षिण एसियाका सन्दर्भमा वर्गीय, जातीय, उमेरगत, लैङ्गिक र संस्थागत रूपमा पछि पारिएका समूहलाई सीमान्तीकृत समुदायका रूपमा राखेका छन् । अतः सीमान्तीकरण प्रक्रियाको मूल प्रश्न भनेको सीमान्त समुदायको अधीनस्थता र त्यस अभ्यासमा अभ्यस्त वर्चस्वशालीहरूको शासकीय प्रवृत्तिमा आधारित शोषण र दमनको निरन्तरता तथा त्यसको खोजी र निराकरणको अभ्यास र प्रयास दुवै हो । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित यिनै विविध पक्षको वस्तुगत विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३ शरणार्थी उपन्यासमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

शरणार्थी उपन्यास शक्तिबाट बाहिर पारिएका सीमान्त पात्रहरूले भोग्नुपरेका यथार्थ घटनाहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो । समाजमा हुने खाने र हुँदा खाने वर्गका बिचमा सधैं द्वन्द्व भइरहने र हुनेखानेले हुँदा खानेलाई सधैं आफ्नो अधीनमा राखी देश, जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ग आदिका आधारमा गरिने भेदभावको यथार्थ चित्रण यस उपन्यासमा धरावासीले गरेका छन् । बर्माबाट दिनरात नभनी हिँडेर असाम आइपुगेका धर्म भुजेल, न्यासुर कान्छो, आइते दमाई, हर्कध्वज कार्कीलगायतका परिवारमा हर्कध्वज कार्कीकी श्रीमती असामको औलोको कारण मृत्यु हुन्छ । श्रीमतीको मृत्युको कारण हर्कध्वज कार्की लगायत उनीसँग आएका साथीहरू सबै उनको दुःखमा सामेल हुन्छन् । बर्माबाट खेदिएका उनीहरूको कुनै निश्चित गन्तव्य नभएको र अभै कति दुःख पीडा सहनु पर्ने हो सो पनि निश्चित नभएको यस सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ- ती आँसुमा माया, प्रेम, आत्मियता, सहमभाव बाहेक अरू केही पनि थिएन । उनीहरूबीच जात, थर, गोत्र, केही पनि बाँकी थिएन । अब उनीहरू केवल मान्छेमात्र थिए । दुःख पाएका, खेदिएका, बाच्ने ठाउँको खोजीमा निस्किएका पुरातन यायावरहरू मात्र थिए (पृ. ३९) । यसरी धर्तीमा मान्छे भएर जन्मलिएपछि बाँच्न पाउने अधिकारबाट समेत हर्कध्वज कार्कीकी श्रीमती वञ्चित भएकी छिन् । समयमै औषधी गर्न नपाएका कारण उनको मृत्यु भएको हुँदा उनको श्रीमान्लगायत अन्य साथीहरूले आँसु बगाउनुबाहेक केही गर्न सकेका छैनन् ।

बर्मामा आफ्नो सबै बन्दोवस्त गरी बसेका उनीहरूलाई त्यहाँको सरकारले देश निकाला गरी गाँस, बास र कपासका लागि आफ्नो पुख्र्यौली थलो नेपाल फर्कन बाध्य पारिएको छ । उनीहरूको आवश्यकता भनेकै दुई गाँस खाना, एकसरो नाना र घामपानी छेक्ने छाना मात्र रहेको देखिन्छ । आफ्नो जात, धर्म, भाषा सबैछाडी उनीहरू बाँच्नुकै लागि

भौतारिरहेका छन् । नेपालीहरू आफ्नो जन्मभूमि छाडी सुखसुविधाको खोजीमा विदेश पस्छन् तर त्यहाँ उनीहरूले सोचेको जस्तो र कल्पना गरे जस्तो हुँदैन । विदेश पसेपछि उनीहरू नेपाल फर्कन चाँहदैनन् र त्यहाँको कठोर शोषणको प्रहारमा पर्छन् भन्ने कुरा असाममै रहेका क्षेत्री सरले धर्म भुजेललाई भनेको निम्नलिखित भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

दुःख भन्ने कुरा कहाँ हुँदैन धर्म भाइ, जीवनमा दुःख त सधैं छँदै छ नि । त्यसलाई सुखमय पार्ने प्रयत्नमा जुध्न पो सक्नुपर्छ । धरती एउटै हो, माटो उही हो, जहाँ पनि पसिना बगाएपछि मोती किन फल्दैन ? तर हामी नेपाली जाति विदेशमै रमाउने । हामीलाई जहिल्यै विदेश मन पर्छ । विदेशीले जति हेपे पनि खप्ने बानी परेका हामी आफ्नै देशकाहरूसँग जुध्न छोडेर घुर्क्याएर विदेश लाग्ने र विदेशीको चाबुकमा आँसु बगाउने हाम्रो बानी भएको छ । आसाम, बर्मा, भुटानका भूमिमा पसेर जति श्रम नेपालीहरूले गरेका छन्, त्यो भन्दा कम श्रमले पनि नेपाली माटो उर्वर बन्न सक्छ । (पृ. ४५-४६)

प्रस्तुत सन्दर्भमा नेपालीहरू आफ्नै कारणले पनि सीमान्त हुन पुगेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । यस विषयमा वर्तमान समस्या समाधानका लागि भविष्य सोच्दै-नसोची विदेश पलायन हुने प्रवृत्तिले आजको क्षणिक समस्याको समाधान भए पनि भावि सन्ततीले भने सदाका लागि मुक्ति पाउन नसक्ने तथा दुई छाक खान र जीउमा एकसरो लगाउनकै लागि आफ्नो देश छाडी नभागेको भए आफ्ना सन्तानले पुर्खाको माटो र भूगोल खोज्दै भौतारिनु नपर्ने र अरूको देशमा आफू सीमान्तीकृत एवम् दोस्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा बाँच्न बाध्य हुनु नपर्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट अभिव्यक्त भएको छ । नेपाली आफ्नो गाउँ र आफू जन्मेको ठाउँमा मिहिनेत गर्न नखोज्ने र सानातिना काम गर्दा आफ्नो इज्जत जाने डरले बेरोजगार बस्ने तर विदेशी भूमिमा गएपछि जस्तोसुकै काम गर्न पनि बाध्य हुनुपर्ने तितो यथार्थको चित्रण गरेका छन् । दुःख पाएर पलायन भई विदेशिने नेपालीहरूले आफ्नो हकको लडाइँ लड्दा कुटाइ खानु र धनसम्पत्ति छाडी भाग्नुबाहेक अरू केही गर्न सक्दैनन् । आज संसार साँघुरिदै गइरहेको अवस्थामा जनसङ्ख्या वृद्धिका कारण जुनसुकै देशमा पनि साम्प्रदायिक दङ्गाहरू बढिरहेका छन् । विदेशमा बसेर अरूको अपमान र तिरस्कार सहनुभन्दा आफ्नै देशमा मेहनत र सङ्घर्ष गर्नु राम्रो हुनेहुँदा आफ्नो देशको लडाइँमा भाग्नु पर्दैन र मर्दा पनि सम्मानजनक मृत्यु हुन्छ भन्ने तथ्य अभिव्यक्त भएको छ । आफ्नो हक र अधिकारको लागि लड्न कुनै युद्धमैदान चाहिँदैन भन्दै रामप्रसाद खनालले आफ्नो छोरा हरि खनाललाई भनेका यी भनाइबाट पुष्टि हुन्छ :

उस दिनको गलती सधैं सजायको भागी बन्दैन । हामी जहाँ पुग्यौं, त्यहिँबाट अब लड्न थाल्नुपर्छ । अन्याय विरुद्ध लड्न कुनै युद्ध मैदान चाहिँदैन । साँच्चै भनेको - जेलभित्र मैले धेरै कुरा सिकें । मलाई ज्ञान पनि भयो । आफ्नो मनको कायरता पनि पखालियो नानी । मानिसले पुग्नुपर्ने सबैभन्दा नराम्रो ठाउँ भनेको जेल हो । मैले जेल देखिसकें । तँ नडरा, म यहाँबाट निस्केपछि सब समाधान हुन्छ । तर तँ पनि अहिलेदेखि मनको कायरता फालिदे छोरा । (पृ. १५० - १५१)

समाजमा सामन्त प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले आफ्नो शक्तिका आडमा उत्पीडित व्यक्तिहरूलाई विभिन्न जालभेल र भुटो आरोप लगाई आफ्नो स्वार्थ पुरा गर्छन् । यसैअनुरूप प्रस्तुत सन्दर्भमा पनि परमानन्द मालिकको धानचोरको भुटो मुद्दा लगाई जेल जान बाध्य पारिएका रामप्रसाद खनालले आफ्नो छोरालाई हिम्मतका साथ अगाडि बढ्न आग्रह गरेका छन् । उत्पीडित वर्गका रूपमा रामप्रसाद खनालका परिवारले सामन्त र शोषक वर्ग परमानन्द मालिकसँग वैरभावपूर्ण सम्बन्ध राखेको छन् । आफू निर्दोष रहेको र परमानन्दले नै यी सबै कर्तुत गरेको हो भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि रामप्रसाद खनालका पक्षमा बोल्ने र उनलाई सहयोग गर्ने कोही पनि नहुनुले सीमान्तहरू बोल्न त सक्छन् तर तिनका आवाज कसैले सुन्दैनन्, ती आवाजहरू दबिन्छन् भन्ने भाव स्पष्ट हुन्छ । रामप्रसाद खनाल जेलमा रहेका हुनाले उनले कुनै पनि विद्रोह गर्न चाहेर पनि सक्दैनन् । यसरी समाजमा रहेका प्रभुत्वशाली व्यक्तिहरूले सोझा र निमुखा व्यक्तिहरूलाई कसरी आफ्नो जालमा पारी निरिह र सीमान्त हुन बाध्य गराउँछन् भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट स्पष्ट भएको छ ।

उपन्यासमा जातका आधारमा हैसियत र स्तर तोकिने तथा सोही आधारमा कार्यविभाजन हुने कुरा भुटानको साम्ची बजारमा एक्कासी भेटिएका आइतेका परिवारलाई जयमायाले आफूसँगै लिई पुख्र्यौली पेशा लुगा सिउन हातेमेसिन किनिदिएको कुरा तलको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ :

...“खै नानी ! कुरा केही बुझ्न सकिएन । किन खेदेका हुन्, किन हेपेका हुन् ?”
बर्था र जयमायाले सल्लाह गरेर करेसामा उनीहरूको बस्ने व्यवस्था मिलाइदिए ।
उनीहरूले आइतेलाई एउटा हातेमेसिन किनिदिए । चन्द्रप्रकाशकै दोकानका करेसामा
आइतेले लुगासिउने काम थाल्यो । (पृ. १२५)

प्रस्तुत सन्दर्भ जयमायाको परिवारभन्दा दश वर्षपछि उसैगरी बर्माबाट भागेका नेपाली मूलबासी आइते दमाईको भेट उनीसँग भएपछि अभिव्यक्त भएको हो । बर्मी

विद्रोहीहरूको हेपाइ र लुटपाट खप्न नसकेर आफ्नो पुख्यौली भूमि खोज्दै आउने क्रममा कोही भारतकै विभिन्न ठाउँहरूमा अलमलिए भने कोही भुटानरि लागेको देखिन्छ । यस क्रममा आफ्नो यात्रामा गास र बासको ठेगान नभएकोले ज्यादै अफेरोमा परेका आइतेको परिवारलाई जयमायाले चन्द्रप्रकाशलाई भनी गरिखाने वातावरण बनाएको घटनाक्रमले निम्नवर्गीय सीमान्तीकरणको प्रक्रिया प्रस्ट हुन्छ । जयमायाको परिवार र आइतेको परिवार दुवै बर्मी विद्रोहीहरूको हेपाइ सहन नसकी रातारात एउटै चोट बोकी बर्माबाट हिँडेका हुनाले उनले आइतेलाई केही सहानुभूतिस्वरूप सहयोग त गरेको देखिन्छ तर पनि जातकै आधारमा विभेद गरी कोठामा नभई करेसामा बास बस्न दिएको सन्दर्भले निम्नवर्गीय सीमान्तीय अवस्था र त्यसको प्रक्रिया अभिव्यक्त भएको छ । चन्द्रप्रकाशकै दोकानमा सहयोगीका रूपमा राखी सबैजना सँगै मिलेर बस्नुको सट्टा आइते दमाईको छोरा भएकै कारण उसले आफ्नो पुख्यौली पेशा कपडा सिलाउने काम नै गर्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको सिर्जना गरिएको छ । यसरी जातकै आधारमा सम्भ्रान्तवर्गले निम्नवर्गलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपबाट विभेदको कृत्रिम स्थिति सिर्जना गरी सीमान्तीयताको अवस्थामा पुऱ्याइएको सन्दर्भ माथिको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ । उपन्यासमा गास, बास र कपासका लागि भौतारिएका पात्रहरूले यात्राका क्रममा कतिले आफ्ना आफन्तहरू गुमाए भने कतिले आमाबुबाकै अगाडि आफ्नो इज्जत गुमाए । पितृसत्तात्मक विचारधारामा आधारित समाजमा पुरुषहरूलेभन्दा नारीहरूले बढी पीडा भोग्नुपरेको कुरा उपन्यासमा जयमायाकै माध्यमबाट रत्नाको जीवनी यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

के गर्नु नानी ! यो माया पनि अजीव हुँदोरहेछ । जङ्गलमा राति सेनाका मान्छेहरूले बलात्कार गरेको परिणाम हो यो बालक । तर यसको पनि माया चाहिँ उत्तिकै लाग्दो रहेछ । अपरिचित पुरुषले बलात्कार गरेर गएपनि यो बढ्यो रत्नाको गर्भमा । उसैको मासुको टुक्राहो यो । यसको अपरिचित बाबुलाई सम्भेर रिस गर्नु पनि के गर्नु यो बालखासँग । साँढै माया लाग्छ । (पृ. २०१)

माथिको सन्दर्भमा म पात्र र उनका साथी लोकराजजी खुदुनावारी शरणार्थी क्याम्पमा जयमायालाई भेटी कुराकानी गर्ने क्रममा छेउमै रहेका बच्चालाई देखाउँदै लोकराजजीले यो सानो नानी कसको हो बज्यै भनी सोधेको प्रश्नको जवाफ दिँदै जयमायाले यी मेरी विधवा छोरी रत्नाको नानी हो भनेबाट लैङ्गिक दुरावस्थाको सङ्केत भएको छ । यस घटनाक्रमअनुसार भारतीय सेनामा कार्यरत रत्नाको लोग्ने विद्रोही पक्षको गोली लागी

मृत्यु हुन्छ । अनेक सङ्घर्ष गरी आफ्नो जिन्दगी चलाइरहेकी रत्ना जयबहादुर र जयमायासँगै भुटान छाडी भाग्ने क्रममा राती सेनाले बलात्कार गर्छ । यस घटनाले एउटी निरीह महिलामाथि पशुसरह व्यवहार गरी उसको मात्र नभई उसबाट जन्मने सन्तानसमेत अपहेलित र घृणित हुन पुगेको छ । यसरी राक्षसी प्रवृत्ति भएका सेनाहरूको शिकारमा परेकी रत्नाले भोग्नुपरेका पीडाहरूले यथार्थ चित्रण गरिएको छ । रत्ना र उसको गर्भबाट जन्मेको बच्चालाई सेनारूपी पुरुष मानसिकताले समाजमा बाँच्नै कठिन दयनीय अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । पुरुषहरूले सधैं आफ्नो इच्छा र चाहनाअनुरूप नै महिलालाई प्रयोग गर्ने तर महिलाको चाहना र भावना कहिल्यै पनि नबुझ्ने कुरा जयमायाले जयबहादुरलाई भनेका तलका भनाइबाट प्रस्ट हुन्छ :

यही मानिस हो टकावपारि मेरो जीवनको आधार भएर उगिएको । आज बिरिडवारि पनि उसैगरी खडा छ मेरो साहरा बन्न । तर कुनै स्वार्थ, रिस, लोभ, मोह केहीले नछोडिएको यो मान्छे मेरो हुन सकेन । जीवनभरी साथ पाएर पनि उसबाट मैले पतिको हात पाउन सकिन । सबै आकाङ्क्षा, मोह र तृष्णाहरू आफैसँग आलै बोकेर जीवनबाट विदा हुने भएँ । मैले जयबहादुरको प्राप्तिकै निम्ति फेरिफेरि पनि जन्मिरहनु पर्ने भयो । (पृ. २०६)

जयमायाले जयबहादुरको तन मन दुवैको चाहना गरेकी छिन् । बर्मा छाडेदेखि यी दुई केही समयबाहेक सँगै पनि छिन् । जयबहादुरले मन दिए पनि तन भने दिएका छैनन् । समान उमेर र समान समस्याका भागीदार बनेका यी दुई एक अर्कालाई खोज्दै र भौतारिदै हिडे पनि जयबहादुरले जयमायालाई आफ्नै श्रीमतीका रूपमा स्वीकार नगर्नु हाम्रो पुरुषप्रधान समाजको एउटा हिस्सा मान्न सकिन्छ । जयमायाले आफूलाई सन्तान जन्माउने चाहना बताउँदा पनि अरूले पाएका सन्तानलाई पनि आफ्नो ठाने त्यही आफ्नो हुने र आफूले जन्माएको आफ्नै हुन्छ भन्ने निश्चित नभएकाले यी सबै मनको बहमात्र हुन भन्ने विचार व्यक्त गरेका हुनाले सन्तान पाएर आफूलाई पूर्ण नारी ठान्ने जयमायाको अधिकारलाई उनले हनन् गरेका छन् । हरेक अप्ठ्यारो परिस्थितिमा दरिलो खम्बा बनी साथ र सहयोग गरे पनि पतिका रूपमा उनको माया नपाएको हुनाले उनकै माया पाउनका लागि जयमायाले फेरी पनि जन्मनुपर्ने भाव व्यक्त गरिएको हुदाँ जयमायाले पनि पटकपटक जन्मिएर भए पनि जयबहादुरलाई आफ्नो बनाएरै छाड्ने सन्दर्भ माथिको अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट भएको छ ।

शरणार्थी उपन्यासमा सुख र सुविधाको खोजीमा आफ्नो पुख्यौली थलो छाडी विभिन्न माध्यमबाट परदेशमा गएका नेपालीहरूको दुःखद् जीवनभोगाइको चित्रण गरिएको छ । विदेशमा धेरै दुःख र कष्ट खपेर आर्जन गरेका सबै धनसम्पत्ति त्यतै छाडी ज्यान बचाउने चाहनामा ज्यान मात्रै लिएर हिँडेका नेपाली मुलका नागरिकले यात्राका क्रममा कसैले बुवा गुमाएर कसैले श्रीमती गुमाए कसैले इज्जत गुमाए हरेकले केही न केही गुमाउँदै नेपाल पस्दा पनि उनीहरूले सुख पाएका छैनन् । समाजमा आफूलाई शक्तिशाली ठान्नेहरूले उनीहरूलाई विभिन्न जालझेल गरी सीमान्त हुन बाध्य गराएका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले अधिनस्थहरूलाई सधैं आफ्नो चाहनाअनुसार प्रयोग गर्ने हुदाँ उनीहरूले गर्ने दमन, शोषण, घृणा र अपमानजक विषयसँग सम्बन्धित अभ्यास नै सीमान्तीकरण प्रक्रिया हो । प्रस्तुत उपन्यासमा शरणार्थीहरूले पाएका अपमान, घृणा र तिरस्कार गरिएका कारण उनीहरूको उन्नती प्रगति नहुनु नै सीमान्तीकरण प्रक्रिया हो ।

३.४ आधाबाटो उपन्यासमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

आधाबाटो (२०५९) उपन्यासको प्रकाशन मिति २०६९ साल रहे तापनि उपन्यासका प्रमुख पात्र तथा लेखक म पात्रले आफूले स्मरण गरेदेखि करिब करिब २०२० सालदेखि २०५८ सालसम्मका आफ्ना भोगाइहरू प्रस्तुत उपन्यासमा उतारेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको विषय सन्दर्भलाई हेर्दा एउटै परिवारभित्र पनि कोही हुँदा खाने र कोही हुनेखाने भएपछि पारिवारको बेमेलको स्थिति सिर्जना भएको छ । परिवारका प्रभुत्वशाली व्यक्ति म पात्रका हजुरबुबाले उनका बुबालाई छ महिना पनि खान नपुग्ने पाखोबारी र काकालाई सिमखेत दिएको कारण आर्थिक असमानताको मूल विषय सम्पत्तिको असमान वितरण र यसले निम्त्याएको वर्गीय असमानताको स्थिति स्पष्ट रूपमा देखिन्छ । अंशका नाममा खान नपुग्ने पाखोबारी र आपत्विपत् परेको बेला भएर पनि सहयोग नगर्ने आफन्तहरूबाट भएको पारिवारिक विभेदको स्थितिले गर्दा म पात्रका परिवारले खानलाउन नपाएर बसाइँ सर्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिसँग सम्बन्धित दयनीय अवस्थाको यथार्थ उद्घाटन यसमा गरिएको छ । त्यसैगरी आफ्नै परिवारले पनि कमजोर र अपाङ्ग भएपछि कतिसम्म घृणा र अपमान गर्छन् भन्ने कुरा प्रशस्त जग्गाजमिन भएर पनि बसाइँ सर्न बाध्य पारिएको म पात्रका बुबा र बाटोमा भेटिएका भरियाको बिचमा भएको कुराकानीसँग सम्बन्धित निम्नलिखित सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ :

“खै कता भन्नु बाबै ? भाग्यले जता पुऱ्याउला त्यतै त होला नि ? भगवानले तिमरको जस्तो बलियो शरीर पनि दिएनन्, खान पुग्ने धन बाबुबाजेले पनि दिएनन् ।

म परिवारै लिएर बसाइँ हिडेको । कहाँ पुग्छु, मर्छु कि बाँच्छु केही थाहा छैन । यो एउटा छोरो साथमा छ मनको घाउ । यसलाई ठेगान लगाउन पाए हुन्थ्यो ।”... हामीसँग पनि केही छैन बाजे । अर्काको भारी बोक्ने भरियासँग के हुन्छ र ? हप्तामा दुईपल्ट शनिश्चरे र इलाम गछौँ । बाटवाटै खान्छौँ, बाटवाटै जीवन बिताउँछौँ । हामी घरमा स्वास्नी छोराछोरीसँग त महिनौँमा मात्र कहिलेकाहीं भेट गछौँ । जीवन नै यस्तै रहेछ । बिरामी पर्दा पनि पाटीमै जाति हुँदा पनि पाटीमै । हाम्रा जीवनसाथीहरू भनेका पनि यिनै भरियाहरू नै हौँ । (पृ. १४)

यस सन्दर्भमा जाने कुनै निश्चित स्थान र साथमा खान र बस्न पुग्ने पैसा नहुँदा पनि परिवारले गरेको अपमान सहन नसकि म पात्रका बुबाआमाले आफ्ना ससाना सन्तान लिएर बसाइँ हिँडेका छन् । आफू सम्पन्न परिवारको सन्तान भए पनि अपाङ्ग शरीर भएको कारण बुबाआमाले पाखोबारी मात्र दिएको तर धान फल्ले खेत नदिएको कारण र अप्ठेरोमा पर्दा सहयोग गर्न आफन्तहरू नभएपछि उनीहरू हुनु र नहुनुको कुनै औचित्य नहुने हुँदा साथमा भएर एकिलनुभन्दा टाढै रहनु उचित ठानी म पात्रका परिवार बसाइँ हिँडेका छन् । बसाइँ हिँड्ने क्रममा बास बस्ने ठाउँमा उनीहरू र भरियाको भेटघाट र कुराकानी हुन्छ र भरियाहरूले पनि आफ्नो वास्तविकता बताउँछन् । यसरी म पात्रका हजुरबुबा र हजुरआमा प्रभुत्वशाली र सम्भ्रान्त वर्गीय पात्र हुन् । उनीहरूसँगै प्रशस्त सम्पत्ति भएर पनि म पात्रका परिवारलाई दिएका छैनन् । यस सन्दर्भमा म पात्रका परिवार र भरियाहरू अधीनस्थ र सीमान्तीकृत पात्रहरू हुन्, जसले आफ्नो हक र अधिकारको लागि सङ्घर्ष गर्न सक्दैनन् । त्यसैगरी यसबाट गन्तव्यहीन यात्रामा निस्केका म पात्रका परिवार र आफ्नै विवशता र बाध्यताले घरपरिवार भएर पनि महिनौँसम्म भेटघाट गर्न नपाउने भरियाहरूको दयनीय स्थितिले सम्भ्रान्तहरू शक्तिशाली हुन्छन् र त्यही शक्तिको आडमा कमजोरहरूलाई दमन गरी अधीनस्थ तुल्याउँछन् भन्ने कुरा पनि प्रस्ट हुन्छ । छोरोलाई पढाएर ठूलो मान्छे बनाउनुपर्ने भिनो आशा बोकी हिँडेका म पात्रका बुबा र स्वास्नी तथा छोराछोरीकै जीवन रक्षाका लागि महिनौँसम्म उनीहरूबाट नै टाढा रहनुपरेका भरियाहरूको स्थिति दयनीय रहेको छ । हाम्रो समाजमा सामन्तवादी विचारधारामा आधारित समुदाय वर्गीय रूपमा उच्च छन् र उनीहरूको आर्थिक क्षेत्रमा प्रभुत्व रहेका कारण निम्नवर्गीय समुदायमाथि दमन र शोषण गरी म पात्रका हजुरबुबा र हजुरआमाले म पात्रका परिवारलाई र भारी बोकाउने साहुहरूले भरियालाई सीमान्तीकरणको अवस्थामा पुऱ्याएको कुरा माथिको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ ।

निम्नवर्गीय समुदाय सामन्तवादीहरूकै आदेशअनुरूप आफ्नो जीवन चलाइरहेका हुन्छन् । समाजमा उनीहरूको पीडा कसैले सुन्दैनन् । आफ्ना र आफ्नो परिवारको खुशीका लागि सङ्घर्ष गर्दागर्दै उनीहरूको मृत्यु हुन्छ । *आधाबाटो* उपन्यासमा म पात्रका बुबा आफ्ना छोरालाई धेरै पढाएर ठूलो मान्छे बनाउने चाहनामा पहाडबाट मधेश त भर्छन् तर मधेशमा उनले सोचे र खोजेजस्तो सुख र खुशी पाउँदैनन् । अनेक दुःख, कष्ट र पीडा खप्दाखप्दै औषधीउपचारको अभावमा उनको मृत्यु हुन्छ । बुबाको मृत्युमा म पात्रले भोग्नुपरेका कष्ट, अपमान तलको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ :

बिहान आठ बजेदेखि शंख फुक्न थालेको एघार बजिसक्दा पनि मान्छेहरू भेला भएका थिएनन् । बल्लबल्ल बाह्रबजेतिर गोरु खोलेर खानसाना खाइओरी केही मानिसहरू भेला भए । त्यत्रोबेर शंख फुक्दा पनि मलामी भेला नभएको देख्दा मनमा सारै आतेस पलाएर आयो । आहा ! गरिबलाई त समाजले मलामी पनि दिँदोरहेनछ । गरिबले बाँच्दा पनि एकलै रुँदै बाँच्नुपर्ने मर्दा पनि स्यालकुकुर जस्तो बेखबर कुहुनु पर्ने हुँदोरहेछ । (पृ. ९४)

प्रस्तुत सन्दर्भमा दैनिक दुईछाक टार्न धौधौ भएको म पात्रको परिवारमा महिनौँदेखि थला परेका उनका बुबाको औषधी उपचार गर्ने पैसा हुँदैन । आमाले काखेबच्चा च्यापेर चुरा दोकानबाट गरेको दुईचार पैसा नाफाले मात्र उनीहरूको घरको चुलो बल्ने हुँदा म पात्रको परिवार सामान्य आधारभूत आवश्यकताबाट समेत वञ्चित भएको देखिन्छ । समाजमा उनका मामा-काकाहरू उनीहरूभन्दा धेरै सम्पन्न भएको र उनीहरूले आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न नसक्नुले सीमान्तीयताको मूल कारण नै वर्गीय असमानता हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । म पात्रको परिवार वर्षौँदेखि शोषित भएको र आपत् परेको बेलामा समेत कसैबाट पनि सहयोग पाउन नसकेको कारण उपचारको अभावमा परिवारको मूल मान्छेको मृत्यु हुनुको घटनाक्रमबाट आर्थिक असमानता र वर्गीय विभेदको अवस्था प्रस्ट रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । यस सन्दर्भमा उपन्यासमा म पात्रका परिवार सीमान्तीकृत अवस्थामा रहेको र यस दृष्टिले समाजमा उनीहरूको कुनै अस्तित्व नभएको कुरा माथिको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ । यसमा मान्छे भएर जन्म लिएपछि ज्युँदाको जन्ती र मर्दाको मलामी भन्ने हाम्रो यो भनाइलाई समेत मान्यता दिएको पाइँदैन । समाजमा प्रभुत्वशाली र धनी व्यक्तिको मृत्यु हुँदा टाढाटाढा र नचिनेका व्यक्तिको पनि उपस्थित हुन्छन् । तर, एउटा गरिबले मर्दा लास उठाउने मलामीसमेत पाउँदैन भन्दै गरिबको मृत्यु त स्यालकुकुरको या भनौँ पशुसरहको

हुने तथा घरै जोडिएको छिमेकीसमेत बेखबर हुँदोरहेछ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । जात, धर्म भन्ने त सम्पन्न र प्रभुत्वशालीहरूका लागि मात्र हो, नत्र ब्राह्मण कुलका म पात्रका बुबाको मृत्युमा मलामीको अभाव हुने थिएन भन्ने कुरा माथिको अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । थर मात्र ब्राह्मण या भट्टराई भए पनि म पात्रका परिवारले कुनै पनि जातले नभोगेको दुःख भोग्न बाध्य भएको कारण आफू अठार वर्ष पूरा भएपछि आफ्नो पिताको थर भट्टराईलाई मेटेर धरावासी लेख्न थाले । म पात्रको यस कार्यले धेरैलाई कौतुहलता जगायो र एकदिन लेखनाथले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिँदै म पात्र भन्छन् :

तँ पनि भट्टराई नै भएकाले मैले भट्टराई मेटेकोमा नराम्रो लाग्यो होला तर हेर लेखनाथ मलाई यो भट्टराई थरले साँढै दुःख दिएको छ । बुबा मरेकै दिन मेरो भट्टराई मरिसकेको रहेछ । बुबाको थरका काकाहरू कसैले पनि हामीलाई भट्टराईको दर्जा दिएनन् । संरक्षण दिएनन्, खोजी गरेनन्, हामी अनाथहरूको खोज खबर गरेनन् । ... बुबाको क्रिया राम्रोसँग हुन सकेन । आजसम्म श्राद्ध गर्न सकिएको छैन । ... कुल, वंश, धर्म, परम्परा भनेको सबै सम्पन्नतासँग जोडिएको विषय रहेछ । गरिबी एउटा यस्तो जात रहेछ जो मान्छे बाहेक अरू ऊ केही होइन । गरिब केवल तमासा हो दुनियाँको । उचाल्नै नसक्ने दुःखका किसिम किसिमका पहाडहरू बोकेर हिँड्ने अनौठो ताँती हो गरिबी । गरिबीको परिचय केवल गरिब मात्र हो । अरू केही पनि होइन । (पृ. १४९)

प्रस्तुत सन्दर्भमा म पात्रका बुबाको मृत्युमा उनकै काका र मामाहरूले साथ नदिएको कारण उनलाई गहिरो चोट पर्न गएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा हाम्रो समाजमा उच्च जातका मानिएका ब्राह्मण तथा क्षेत्रीहरू सबै धनी र सम्पन्न हुँदैनन् भन्ने कुरा मर्दाको मलामी र क्रिया बस्दा खोनकुराको पनि अभाव हुने उपन्यासको विषय सन्दर्भमा आधारित उच्चजातकाहरूको जीवनपद्धतिसँग सम्बन्धित अभावपूर्ण दयनीय परिस्थितिले देखाएको छ । समाजले गर्ने माया, प्रेम, सम्मान भनेको जातलाई होइन उसँग भएको धन, सम्पत्ति र उसको आर्थिक हैसियतलाई हो भनी हाम्रो समाजले उच्चजातको भनी दिएको भट्टराई थरले म पात्रमा वितृष्णा जगाई उनले आफ्नो नामको पछ्याडि धरावासी लेखेको सन्दर्भले यसको पुष्टि गर्दछ । यसरी समाजले विभाजन गरेका चार जातभन्दा पनि गरिबी महत्त्वपूर्ण जात रहेको जसले धर्म, वंश र परम्परालाई समेत बेवास्ता गर्दै समाजमा तमासा बनाउने र सबैको घृणाको पात्र बनाउने कुरा लेखकीय दृष्टिकोणका रूपमा अभिव्यक्त

भएको पाइन्छ । त्यसैगरी उपन्यासमा लेखक तथा म पात्रले जातीय विभेदको अन्त्यका लागि आफ्ना बाबुबाजेको भट्टराई थरलाई मेटेर धरावासी लेखेको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ । हाम्रो सामाजिक परम्पराअनुसार उच्चजातका भनिएका व्यक्तिहरू सबै धनी र सम्पन्न हुन्छन् र निम्नजातका भनिएका सबै गरिब र विपन्न हुन्छन् भन्ने भ्रमपूर्ण धारणालाई म पात्रका परिवाले पाएका दुःख र खप्नुपरेको अपमानको सन्दर्भले यसको पुष्टि गरेको छ ।

नारी र पुरुष एकै रथका दुई पाटा भने तापनि पितृसत्तात्मक सोच भएको हाम्रो समाजमा नारीहरूलाई कहिले बोक्सीका आरोपमा कहिले दाइजोको निहूमा त कहिले बलात्कारको सिकारमा पारी अकालमै ज्यान गुमाउन विवश परेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा म पात्रकी आमा रोग र शोकबाट ग्रसित भएको अवस्थामा समाजले लगाएको आरोप र हाम्रो समाजको वर्तमान स्थिति म पात्रले व्यक्त गरेका यी अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ :

पछिपछि मैले विस्तारै आमालाई सम्झाउँदै र आफ्नो आधुनिक विश्वासमा ढाल्दै ल्याएँ । उहाँलाई पनि रिस गर्नेहरूले 'भट्टराईनी बोक्सी छे' भन्न थालेछन् । आमाको उमेर पनि विस्तारै बोक्सीबोक्सीतिर उकालो लाग्दै थियो अर्थात् उहाँ पनि साठी वर्षको छेउछाउमा पुग्नुभएको थियो । बूढी हुँदै गएपछि आइमाईहरू बोक्सी हुन्छन् हाम्रो समाजमा । राम्री उमेदार रूपवती, लडभीड गर्नसक्ने बलिया, तागतिली होइन्जेल कुनै आइमाई बोक्सी हुन्नन्, तिनमा बोक्सित्व पाउनै कठिन । जब अशक्त, कमजोर र रोगी हुँदै जान्छन् - त्यही समाजले उसलाई बोक्सी करार गर्न थाल्छ । आजको एक्काइसौं शताब्दीको बहुदलीय नेपालको तराईका जिल्लाहरूमा वर्षमा १०/१५ जना जति वृद्धहरूलाई बोक्सी बनाई गुह्रु ख्वाउने परम्परा अबै प्रगतिशील ढङ्गले स्थापित भइरहेकै छ । (पृ. ३१६)

हाम्रो समाजमा गरिब हुँदा चोर र बूढी हुँदा बोक्सी हुने परम्परा आजसम्म पनि कहीं न कहीं सडन बनेर गडिरहेकै छ । प्रस्तुत उपन्यासको तात्कालीन समय बहुदलीय व्यवस्थाको थियो तर आज गणतन्त्र आउँदा पनि यी समस्या समस्याकै रूपमा रहेको छ जसको समाधान न राजनीति गर्नेहरूले गर्न सकेका छन् न त हाम्रो समाजले नै गर्न सकेका छन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा क्यानसरबाट पीडित म पात्रकी आमा लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा देखिएकी छन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको हाम्रो समाजमा नारीहरूले दिसा खानुपर्ने, जिउँदै जल्नुपर्ने जस्ता मानवीय समवेदना नभएका ज्यादै निकृष्ट घटनाहरूको सामना गर्नुपरेको छ । पुरुषहरूको आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्नका लागि

महिलाहरूलाई विभिन्न आरोपहरू लगाई केन्द्रबाट धकेल्दै र दमन गर्दै किनारामा पुऱ्याई सीमान्तीकृत हुन बाध्य पारिएको सन्दर्भ माथिको अभिव्यक्तिगत सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ ।

आधाबाटो कृष्ण धराबासीले देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका आफ्नै भोगाइहरूको शृङ्खलाबद्ध घटनाक्रमको प्रतिबिम्बात्मक सिर्जना हो । हाम्रा वरिपरि रहेका आफूलाई प्रभुत्वशाली ठान्नेहरूले सोझा र निम्न आयस्तर भएकालाई आफ्नै परिवार भित्रका र छिमेकीले कतिसम्म घृणा र अपमान गर्छन् भन्ने कुरा दशैँमा अक्षता मुछ्ने चामल नहुँदा पनि आफ्नै आमाले एक मुरी धान सापटी नदिनु, लासको अगाडि ऋणको कुरा गर्नु, लासलाई सुनपानी छर्कने सुन नहुनु, लाभा भुट्ने धान नहुनु र लास उठाउने मलामीसमेत नपाउनुले स्पष्ट हुन्छ । सम्भ्रान्त वर्गले निम्नवर्गलाई माया गरेजस्तो गरी आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने र जाति, धर्म, भाषा, लिङ्ग आदिका बाहानामामा अनेक षडयन्त्र गरी किनारामा पुऱ्याउने र उनीहरूको स्वतन्त्रपूर्वक बाँच्नपाउने अधिकारबाट समेत वञ्चित गरी सीमान्तीकृत हुन बाध्य पार्छन् भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट पुष्टि भएको छ ।

३.५ राधा उपन्यासमा सीमान्तीकरणको प्रक्रिया

राधा (२०६२) उपन्यास राधा र कृष्णको प्रेमलाई राधाले आत्मकथाका रूपमा प्रस्तुत गरेका विचार र अनुभवहरू समेटिएको पौराणिक उपन्यास हो । कृष्णलाई राधाले जत्तिकै माया गर्ने सुशीलाले कृष्ण आफूलाई भन्दा राधालाई बढी माया गर्छ भन्ने थाहा पाएपछि राधा र कृष्णका बारेमा नचाहिँदो हल्ला गरी सारा व्रज नै अशान्त बनाउँछन् । कृष्णको जन्मलाई लिएर यशोदाको सतित्व र राधासँगको प्रेमलाई समेत आघात पुग्ने गरी गाउँभरि हल्ला गर्दा पनि कृष्ण र राधा अलिकति पनि विचलित नहुँदा अन्तिममा सुशीला आफैँ प्रायश्चित्त गर्दै कृष्ण र कंसको युद्धमा कृष्णलाई सहयोग गर्न तयार भएको घटनाक्रमसँग सम्बन्धित राधा र कृष्णको प्रेमलाई मुख्य विषयवस्तु बनाई लेखिएको यस उपन्यासमा शासनसत्ताका आडमा प्रभुत्वशाली व्यक्तिले सीमान्त समुदायमाथि कसरी आफ्नो शक्तिको प्रभाव जमाउँछन् र उनीहरूलाई किनारीकृत हुन बाध्य गराउँछन् भन्ने कुरा कृष्ण र कंसको लडाइँमा सुशीलाले ज्यान गुमाउनु परेको घटनाबाट स्पष्ट हुन्छ । वर्गीय सामाजिक संरचनाका कारण सामन्तवादी व्यक्तिहरूले अधीनस्थहरूलाई आफ्नै भैँ माया गरी किनारामा पुऱ्याउने कुरा कृष्णको आफ्नै मामा कंसले आफ्नो प्राणरक्षाका लागि उनलाई शत्रु ठानी मार्न खोजेको कुरा कृष्णले राधालाई भनेका निम्नलिखित भनाइबाट यसको पुष्टि हुन्छ :

अब दादा र मलाई ज्यानको ठूलो खतरा छ । कंसले हामी दुवै भाईलाई छोड्दैन । नन्द रायको कुन छोरोचाहिँ उसको सत्रु हो भन्ने त्यसलाई थाहा छैन । त्यसलाई कसैले भनिदिएको छ- नन्द रायकहाँ वसुदेवको छोरो हुकँदै छ । मलाई लाग्छ, यो कुराको रहस्य तिनै दासदासीमध्ये कसैले मनमा राख्न नसकी एकले अर्कालाई भन्दाभन्दै कताकताबाट कंसको कानमा पयो होला । त्यो अन्धविश्वासी राजा आफ्नै प्राणको डरले भन् पापहरूतिर हेलिएको छ । हेर राधा ! बिनाकारण दाजु र म त्यसका शत्रु हुन पुगेका छौं । हाम्रो जन्म हुनुभन्दा अगि नै यस धरतीमा हाम्रो शत्रु जन्मिसकेका रहेछ । (पृ. ८५)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा ब्रजमा रमाइरहेका कृष्ण आफ्नो प्राण रक्षाका लागि आफ्ना साथी सङ्गी, प्रेमिका आफू हुकँको, बढेको र खेलेको ठाउँ छोडेर भागनुपर्ने स्थिति देखिएको छ । कृष्णका आफ्नै मामा भएर पनि कंसले शासनसत्ता र शक्तिको आडमा उनलाई समाप्त पार्न खोज्नुले प्रभुत्वशालीहरूको अगाडि अधीनस्थ र निमुखाहरू उनीहरूका अगाडि बोल्न नसक्ने र विरोध गर्ने हिम्मत नहुनाले भय र त्रासमा आपशु बसेको ठाउँ नै छाडेर भागनुपर्ने बाध्यात्मक स्थिति देखिएको छ । दरबारभित्रकै कुनै दासदासीले आर्थिक प्रलोभनमा परी देवकी र वसुदेवको पुत्र ब्रजमा नन्दरायको घरमा हुकँदैगरेको कुरा कंसको कानमा पुऱ्याउनुले सीमान्तहरूले नै आफ्नो वर्गका विरुद्ध षड्यन्त्र गरी क्षणिक लाभ लिएको देखिन्छ । साथै गरिब र निमुखाहरू प्रभुत्वशालीहरूका अगाडि बोल्न नसक्ने र उनीहरूको विरोध गर्ने हिम्मत नहुनाले सीमान्तीकृत अवस्थामा बाँच्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थिति सिर्जना हुनुले सामान्तवादी सामाजिक संरचना र प्रभुत्वशाली विचारधाराले मुख्य भूमिका खेलेको छ भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ ।

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको सामाजमा पुरुषले नारीलाई नारी भएकै आधारमा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक र भौतिक हिंसा गरी उनीहरूलाई हक र अधिकारबाट वञ्चित गरिएको कुरा अध्ययनका लागि कृष्ण र बलराम मथुरा जान विदा माग्ने क्रममा आमा यशोदालाई ढोग्न लाग्दा मात्र जानकारी भएपछि उनको आक्रोशपूर्ण प्रश्नात्मक अभिव्यक्ति निम्नलिखित भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

घरभित्रै रहस्य भएपछि विरक्त भएर यशोदाले भनिन् - हैन, पुरुषले नारीलाई किन कहिल्यै विश्वास नगरेको ? सारा जीवन सँगै बिताउँदा पनि, देहात्मा सबै जिम्मा लगाउँदा पनि किन सधैं परपर राखेको ? पुरुषजाति लोग्ने भए पनि, छोरो भए पनि

उत्तिकै निष्ठुर किन ? यो घरभित्र मलाई मात्र छलेर किन कामहरू हुन्छन् ? त्यो कृष्ण पनि मसँग अब परपर हुन थालेको छ । आधा रातमै किन हिँड्नुपरेको हो ? के मैले थाहा पाउनु पर्दैन ? ... यशोदाले नन्दरायसँग साह्रै चित्त दुखाइन् - एउटा रगतको डल्लोलाई हुर्काएर यत्रो पारें । मुटुको टुक्राजस्तो ठानें । उसका सारा फटाइँ र चकचकहरू खपें । एकैछिन पनि ऊबाट अलग हुन सक्छु जस्तो लाग्दैनथ्यो तर आज त्यसले कति सजिलै खुट्टामा ढोगी हिँड्यो । किन छोराहरूलाई तपाइँले आधारातमा विदा गर्नुभयो ? किन बताउनुहुन्न ? तिनीहरूले विहान उज्यालामा सबैसँग हाँसीखुशी विदा हुँदा के हुन्थ्यो ? (पृ. ९१ - ९२)

पुरुषहरूले गर्ने हरेक निर्णय आफूले मात्र गर्ने र नारीलाई निर्णय गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गराएको हुँदा लैङ्गिक विभेद यशोदाको यी अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । गर्ग ऋषीको माध्यमबाट आफ्नो बारेमा र कंसले आफूलाई खोजेको कुरा थाहा पाएपछि अनि ब्रजभरी रात्री भोजकू बारेमा विभिन्न नराम्रा कुराहरू फैलिन थालेपछि अध्ययनको बहानामा कृष्ण र बलराम मथुरा जाने सम्पूर्ण व्यवस्था मिलाए पनि उनले आफ्नी श्रीमती यशोदालाई यस बारेमा कुनै पनि सरसल्लाह नगरेको र छोराहरू विहानको समयमा नभई रातको समयमा हिँडेको कुरा उनलाई विदाइको बेलामा छोराको ढोगपछि मात्र थाहा हुन्छ । आफ्ना लोग्ने र छोराहरूले आफूलाई बेवास्ता गर्दै कुनै पनि सरसल्लाहमा समावेश नगरेकाले पुरुषहरूप्रति नै यशोदाले आक्रोश व्यक्त गरेकी छिन् । आफ्नै घरभित्र रहस्यमय क्रियाकलाप भएपछि यशोदाले पुरुषवादी सोच र पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थाको विरोध गरेकी छिन् । आफ्नो सारा जीवन र तन, मन सबै सुम्पिँदा पनि आफ्नै लोग्ने र छोराको गरेको अपमानजनक कार्यबाट यशोदा विरक्त भएकी छिन् । गाउँलेहरूले कृष्णको क्रियाकलाप र उनको वर्णलाई देखाएर यशोदाको चरित्रमाथि प्रश्न उठाएको कुरालाई आधार मानेर यी सबै कार्यहरू भएको यशोदाको ठम्याई हुन्छ । उनले आफ्ना छोराहरूले ठूलै अपराध गरेभन्ने आधारातमा घरछाडी अथवा नभागी विहान सबैसँग हाँसीखुशी विदा भएर जाँदा के हुन्थ्यो भनी नन्दरायलाई प्रश्न गरिँन् । यसरी एउटै घरमा रहेका श्रीमान्ले आफ्ना सन्तानलाई अध्ययनका लागि अन्यत्र पठाउँदा श्रीमतीसँग सरसल्लाह नगर्नु अथवा निर्णय गर्ने अधिकारबाट वञ्चित गर्नु पितृसत्तात्मक सोच भएको नन्दरायले आफ्नी श्रीमती यशोदालाई सीमान्तीकरणको अवस्थामा पुऱ्याएको माथिका यशोदाका अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । कुनै पनि महिलालाई शारीरिक अथवा मानसिक आघात पुग्ने गरी गरिएका जस्तोसुकै

किसिमका हिंसालाई लैङ्गिक हिंसा भनिन्छ । वसुदेव र नन्द रायले प्रसव पीडामा छटपटाइरहेकी आफ्नी श्रीमतीहरूलाई जानकारी नै नगरी बच्चा साटासाट गर्नुले पुरुषप्रधान समाजको चित्रण देवकीले यशोदालाई भनेका निम्नलिखित अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

बहिनी यशोदा ! कृष्ण तिम्रै छोरो हो । मैले त्यसको जन्मकालमा अनुहार पनि देखेकी थिइनँ । आठौँ कोखबाट मैले जन्माएकी त यही एकनंशा थिई । यसलाई हुर्काएँ, ठूली पारें, मेरो दाजु कंसले पनि छोरी भनी यसको ज्यान बकस दिएको थियो । यो सबै गडबडी गरेका त वसुदेव र नन्द रायले हो । यी लोग्ने मान्छेहरू भनेका जहिले पनि मस्तिष्कले चल्छन् । हृदयलाई कुल्चदै हिँड्न सक्ने तागत छ यिनमा । हामी नारीहरू सधैं हृदयले चलन खोज्छौँ, त्यो खोजाइले हामीमा धेरै कमजोरीहरू पनि भर्दै जान्छ । हेर न हामीले आफैँ जन्माएकाहरू, ती तिमीहरूका होइनन्, ती त हामीले साटिदिएका पो हौँ भन्दा पत्याउन विवश छौँ हामी । उनीहरूकै कुरा मान्न तयार । उनीहरूमाथिको हाम्रो अन्धविश्वासले शासित छौँ हामी । उनीहरू ढाँट्तिनन् हाम्रा निमित्त, उनीहरू सधैं इमानदार हुन् भन्ने विश्वास हामीले आफैँभित्र उमारी आफैँलाई त्यसमा बाँधेर राखेका छौँ । (पृ. १८७-१८८)

कृष्णले आफ्नो आठौँ कोखबाट जन्म लिए पनि देवकीले एकनंशालाई नै आफ्नो सन्तान ठानी कृष्णलाई आफ्नै सन्तान मान्न यशोदालाई आग्रह गरेकी छिन् । पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा नारीहरू त मर्न र मारिन पनि योग्य हुँदैनन् भन्ने कुरा कंसले देवकीकी आठौँ सन्तान एकनंशा छोरी भएकी भ्रमका कारण उनीबाट आफूलाई कुनै पनि खतरा नहुने ठानी उनको ज्यान बकस दिएको छ । पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थामा लोग्नेले जे भने पनि र जसो गरे पनि श्रीमतीहरूले त्यसलाई नै मौन स्वीकृती दिनुपर्ने कुरा वसुदेव र नन्दरायले देवकी र यशोदासँग कुनै पनि राय नै नलिइकन सन्तान साटासाट गर्नुले स्पष्ट हुन्छ । पुरुषहरूले जसलाई यो सन्तान आफ्नो भनेर देखाउँछ, अथावा काखमा राखिदिन्छ, त्यसलाई नै नारीहरूले आफ्नो सन्तान ठानी स्याहारसुसार गर्नुपर्ने, हुर्काईबढाई गर्नुपर्ने र ठुलो भएपछि यो सन्तान हाम्रो होइन भन्दा सहर्ष स्वीकार गर्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको चित्रण गरिएको छ । देवकी, यशोदा र एकनंशाजस्ता नारीहरूले पीडा भोग्न बाध्य भएको छ । नारी र पुरुषसमान भने पनि पुरुषहरूको एकलौटी शासन व्यवस्थाले नारीहरू सदा उनीहरूको आदेश पालना गरी आज्ञाकारी बनी सीमान्तीकरणको अवस्थामा पुगेको कुरा माथिको देवकीको अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । हाम्रो समाजमा विद्यमान पितृसत्तात्मक सामाजिक

व्यवस्थाले हैकमवादी प्रवृत्ति र नारीहरूको सहनशीलताले नै उनीहरूमाथि हुने भौतिक शोषणको मूल कारणका रूपमा लिन सकिन्छ । बाल्यकालदेखि राधालाई प्रेम गरेका कृष्णले रुक्मिणी सत्यभामा हुँदै धेरै पत्नीहरू जम्मा गर्दै नारीहरूलाई हरण गर्ने प्रवृत्ति रुक्मिणीले राधालाई भनेको यस भनाइबाट थप स्पष्ट हुन्छ :

उनलाई मैले पतिपत्नी बराबरीका हकदार हुन्, तिनीहरू प्रेमीप्रेमीका हुन्, एकको अभावमा अर्को पूर्ण नहुने तिनीहरू एक्ला एक्लैमा आधा आधा मात्र हुन् । त्यसैले पत्नी भनेकी पतिकी भोग्या होइन, पूर्णताको आधा रूप हो भन्ने बुझाउन सकिँन । अनि तिनी नारीलाई यौन सामग्री जस्तो ठान्नु थाले । आरक्षणका नाममा, संरक्षण र अभिभावकत्व आदिका नाममा हरेक दुःखी नारीलाई पत्नी स्वीकार गर्दै गए । आज यो नगरभरि कृष्णका पत्नी मात्र मबाहेक सोह्र हजार एक सय सात जना छन् । ती एकैचोटी नगरमा निस्के भने एउटा ठूलो मेला लाग्छ । ... दिदी ! कृष्णको नारीलिप्तता देख्दा मलाई लाग्छ, यो उनको पुरुष स्वभाव हो । पुरुषहरूमा असीमित नारीभोगको आकाङ्क्षा हुन्छ । तिनीहरू नारीरूप र सौन्दर्यबाट कहिल्यै विरक्त हुँदैनन् । (पृ. २७३)

पुरुषले नारीलाई भोग्या वस्तु मात्र ठान्ने, आफ्नो आवश्यकता र स्वार्थानुरूप उपभोग गर्ने कुरा माथि अभिव्यक्त कृष्णको व्यवहारबाट स्पष्ट हुन्छ । नारी र पुरुष एक रथका दुई चक्का हुन् भन्ने भनाई केवल भनाइमा मात्र सीमित राख्दै कृष्णले आफ्नो इच्छानुसार पत्नीहरू जम्मा गर्दै जानुबाट पुष्टि हुन्छ । राधालाई बाल्यकालदेखि नै मन पराएका कृष्ण कंसको बध गरेपछि ब्रजमा उनलाई नै कुरी बसेकी राधालाई भेट्न नजानु, राधालाई प्रेम गरेर पनि अन्य हजारौं नारीलाई आफ्नो श्रीमतीका रूपमा स्वीकार गर्नु, आरक्षण र संरक्षणका नाममा नारीलाई यौनसामग्रीजस्तो ठान्नु, आफूले धेरै र राम्री युवतीहरू जम्मा गर्ने तर एकनंशाको विवाह बूढो र रिसाहा दुर्वासासँग गर्नु, राधासँगको भेटमा उनलाई पनि बस्न आग्रह गर्नु, राधा भवनको निर्माण गर्नु आदि कृष्णका क्रियाकलापले नारीमा शारीरिक र मानसिक आघात पुऱ्याएको हुनाले पुरुषप्रधान सामाजिक शासनव्यवस्थाका कारण नारीहरूले त्यसको प्रतिवाद गर्न सक्दैनन् र तिनकै अधीनस्थ भई बाँच्न बाध्य हुन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । प्रकृतिले सन्तान जन्माउन सक्ने शक्ति नारीलाई मात्र प्रदान गरे पनि पितृसत्तात्मक सोच भएको हाम्रो समाजमा कुनै पनि पुरुषको साथ या आधारबिना जन्माएको सन्तानलाई वैध मानिँदैन । एउटी नारीले आफ्नो इच्छाले वा

परिवन्धमा परेर विवाहपूर्व सन्तान जन्माउँछन् भने समाजको डरले अथावा आफ्नो आर्थिक हैसियतका कारण परिवारले स्वीकार नगर्ने कुरा कुन्तीले राधालाई आफ्ना अतीतका बारेमा भनेका निम्नलिखित भनाइहरूबाट पुष्टि हुन्छ :

एक रात साह्रै कष्टसाथ, दाह्रा किटेर पीडा एक्ले खपेर, आमा र बुबाको मात्र मद्दतले मैले एउटा सन्तान जन्माएँ । छोरो थियो रे । सफासुग्घर गरिएको त्यो बालकको अनुहार हेर्न चाहें मैले तर आमाले हेर्ने दिनुभएन अनुहार देखेपछि माया लाग्छ, हेर्नु पर्दैन भनेर । त्यसपछि त्यो बालकलाई कता लगियो ? के गरियो ? मैले थाहा पाइँन । ... सन्चो भएपछि बारम्बार आमालाई कर गरेर मैले सोधिरहेपछि एकदिन उहाँले भन्नुभयो- सधैं दरबारमा ताजा माछा पुऱ्याउन आउने माझीलाई आमाले ठूलो धनराशिको लोभ देखाएर, त्यो बच्चा पाल्न दिनुभएछ । हाम्रै राज्यभित्र रहिरहे कुनै दिन त्यो गोप्यता भङ्ग हुने सम्भावना रहेकाले प्रशस्त गुप्तधन दिई त्यो राज्यै त्याग्न लगाइएछ । त्यो माझी त्यसपछि कता गयो उहाँहरूलाई पनि थाहा रहेनछ । (पृ. ३०१)

कुन्तीका दाजु वसुदेव र उनका मित्र सूर्यनारायण दुवैको सिकारमा रूची भएकाले दरबारमा आउने क्रममा उनीहरूको भेट हुन्छ । दाजुको घनिष्ठ मित्र भएको हुनाले उनी पनि सूर्यनारायणप्रति आकर्षित हुन्छन् । उनीहरूको प्रेमको प्रगाढता गहिरिँदै एकदिन शारीरिक संसर्गमा परिणत हुन्छ । सिकारमा रूची भएको सूर्यनारायणको सिकार खेल्ने क्रममा बाघको आक्रमणमा परी मृत्यु हुन्छ । कुन्तीको गर्भमा रहेको बच्चा दिनप्रतिदिन हुकिँदै जान्छ र गुप्त रूपमा जन्मेका बच्चा एउटा जातीय रूपमा तल्लो जातका रूपमा मानिने माझीलाई प्रशस्त धनसम्पत्ति दिएर अर्कै राज्यमा पठाउँछन् । आफैले जन्माएको बच्चाको कुन्तीले अनुहारसमेत हेर्न नपाउनु र हस्तीनापुरका दीर्घरोगी पाण्डुसँग उनको विवाह गरिदिनुले उनलाई निरीह र शक्तिहीन बनाएको छ । पुरुषको एकलौटी प्रभुत्व र निरङ्कुस शासनको छुट पाएको समाजमा नारीलाई शरीर वा आफ्नो व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकारसमेत हुँदैन । यसरी नारीलाई पुरुषहरूको मनोरञ्जनको साधनका रूपमा मात्र लिइन्छ भन्ने कुरा माथिको सन्दर्भले पुष्टि गरेको छ ।

राधा उपन्यासमा कंश, कृष्ण, नन्दराम, चन्द्रभानु आदि प्रभुत्वशाली वर्गका पात्रहरू हुन् । कंसले आफ्नै काकाकी छोरी देवकी र उनका लोग्ने वसुदेवलाई कैद गरी आफ्नो भय कम गर्न कोसिस गरेका छन् । सत्ता र शक्तिका आडमा उनले आफ्नो प्रभुत्व कायम गरी

वसुदेव र देवकीलाई सीमान्तीकरणको अवस्थामा पुन्याएका छन् । कृष्णले राधाको निस्वार्थ मायालाई लत्याएर आफू पुरुष हुनुको दम्भ देखाएका छन् । नन्दराय आफ्नी श्रीमती देवकीलाई जानकारी नै नदिईकन आफ्नी छोरी वसुदेवको हातमा सुम्पिन्छन् र कृष्ण आफ्नो सन्तान होइन भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि देवकीलाई भ्रममा राखेका छन् । चन्द्रभानु आफ्नी छोरी सुशीलाको बहकाउमा लागेर राधा र कृष्णको बारेमा नराम्रो भ्रम सिर्जना गर्ने र बृषभानुलाई गालीगलोज गरी बज्रवासीलाई भड्काउने कार्य गरेका छन् । यसरी राधा उपन्यासमा वर्गीय र लैङ्गिक रूपमा प्रभुत्वशाली पात्रहरूले अधीनस्थहरूलाई सीमान्तीय अवस्थामा पुन्याएका छन् ।

३.६ निष्कर्ष

विभेदकारी सामन्तवादी शासनव्यवस्थामा सत्ता र शक्तिका आडमा अधीनस्थ समुदायका मानिसलाई आर्थिक, सामाजिक, लैङ्गिक आदि रूपमा किनारीकृत गर्नु अथवा पाखा लगाउने प्रक्रियामा आधारित अभ्यास नै सीमान्तीकरण प्रक्रिया हो । धरावासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधा उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई प्रभुत्वशाली पात्रहरूले केकसरी सीमान्त पात्र बन्न बाध्य पारिएको छ भन्ने कुराको चर्चा यस परिच्छेदमा गरिएको छ । शरणार्थी उपन्यासमा आफ्नै मिहिनेत र परिश्रममा रमाइरहेका रामप्रसाद खनालको परिवारलाई समाजका प्रतिष्ठित भनिने पर्मानन्दले बडाभकारीको जिम्मा लगाई आफैले धान चोरी गरी रामप्रसादलाई दोष लगाएर जेल पठाएका छन् । रामप्रसाद जेल परेपछि उनको परिवारको तहसनहस भएको छ, जसबाट वर्गीय सीमान्तीयताको स्थितिको चिणत्र प्रस्ट रूपमा भएको छ । जयमायाले बर्माबाट यात्रा गर्ने क्रममा बाटोमा भेटिएका जयबहादुरलाई मनैदेखि मन पराएर घरजम गर्ने इच्छा व्यक्त गरे पनि जयबहादुरले स्वीकार नगर्दा उनीहरू भौतिक रूपमा सँगै भए तापनि मानसिक तथा आत्मीय रूपमा एक हुन नसकी जयमायाको नारी मनोभावमा पितृसत्तात्मक वर्चस्वको असर परेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । न्यासुर कान्छो, धर्म भुजेल, आइते दमाईलगायतका परिवारहरूले पनि भाषा, धर्म, संस्कृति र आफ्नो माटोको लागि सङ्घर्ष गर्नुपरेको तथ्य यसबाट प्रस्तुत भएको छ । यसरी धरावासीका शरणार्थी उपन्यासमा जयमाया, रामप्रसाद खनालको परिवार, न्यासुर कान्छो, धर्म भुजेल आदिलाई समाजले विभिन्न आरोप र प्रत्यारोप तथा भुट्टा मुद्दा, दमन र पीडा दिएर सीमान्तीय अवस्थामा पुन्याएका छन् । आधाबाटो उपन्यासमा आफ्नै आमाबुबाले समेत सहयोग नगरेको हुँदा म पात्रको परिवार गन्तव्यहीन यात्रामा निस्कन बाध्य भएको छ । म पात्रलाई पढाउन

र दुःख-कष्टबाट मुक्ति पाउनका लागि पहाडबाट मधेस भरेका उनको परिवारले बुबाको मृत्युमा ऋणको हिसाब-किताब हुनु, बिहान ८ बजेदेखि शङ्ख फुक्दा मध्याह्न १२ बजेतिर मात्र केही मानिस जम्मा हुनुले गरिबहरू बाँच्दा पनि एकलै रुँदै बाँच्नुपर्ने र मर्दा पनि पशुसरह मर्नुपर्ने रहेछ भन्ने हाम्रो समाजमा रहेको तितो यथार्थलाई प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । त्यसैगरी यस उपन्यासमा म पात्र र उनका परिवारलाई आफ्ना र आफन्तहरूले नै असहयोग गर्नु, धोका दिनु र पीडामाथि थप पीडा दिई चोट पुऱ्याउनुलेत्र वर्चस्वशाली र सीमान्तीकृत वर्गका बिचको वर्गीय विभेदको स्थिति स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । *राधा* उपन्यासमा कृष्णका मिलनसार साथी सुदामा हाम्रो समाजले मान्ने उच्चजातका ब्राह्मण भएर पनि गरिब रहेका छन् । राधा र कृष्णको बाल्यकालदेखिको प्रेमसम्बन्ध सफल हुनसकेको देखिँदैन । कृष्णका हरेक क्रियाकलापहरूमा साथ दिएकी राधाले कृष्णले कंसलाई बध गरेपछि उनलाई लिन आउनुको सट्टा रुक्मिणीसँग बिहे गरेपछि उनले वैष्णवी रूप धारण गरेकी छिन् । यस सन्दर्भमा यशोदा, देवकी, एकनंशा, कुन्ती र द्रौपदीजस्ता नारीहरू पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थामा नारीमाथि हुने दमन र शोषणको सिकार हुन बाध्य भएको देखिन्छ । यसरी *राधा* उपन्यासमा निस्वार्थी रूपमा कृष्णको माया चाहेकी राधालाई धोका भएको हुनाले उनले वैष्णवी रूप धारण गरेकी छिन् । यशोदा, एकनंशा, कुन्ती र द्रौपदीमाथि पुरुषहरूले अन्याय र अत्याचार गरेका छन् ।

समग्रमा धरावासीका उपन्यासहरूको अध्ययनबाट समाजमा हैकमवादी प्रवृत्तिका कारण सिधासाधाले कतिसम्म दुःखकष्ट र पीडा सहनुपर्दछ भन्ने कुराको यथार्थ बुझ्न सकिन्छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण नारीहरूले आफ्नै शरीरको र आफ्नो सन्तानको अधिकारसमेत गुमाएको कुरा धरावासीका उपन्यासबाट बुझ्न सकिन्छ । यसरी सामन्तवादी सोच भएका पात्रहरूले सोभा र सिधा पात्रहरूलाई मूलधारमा पुग्न दिएको छैन, जसले गर्दा उनीहरू सीमान्तीकरणको अवस्थामा पुगेर निरीह जीवन बाँच्न बाध्य भएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

४.१ विषयप्रवेश

सीमान्त समुदायले प्रभुत्वशाली र शासनसत्ता सम्हालेका वर्ग, जाति र लिङ्गका क्रियाकलापहरूमा असहमति जनाउँदै आफ्नो धारणा व्यक्त गर्नु सीमान्त आवाज हो भने त्यस्तो आवाजको प्रतिनिधित्व गर्ने सीमान्तीकृत समुदायको आवाजलाई बेवास्ता गर्दै प्रभुत्वशालीहरू अगाडि बढेको खण्डमा उनीहरूलाई रोक्नु वा उनीहरूको विरुद्धमा अगाडि बढ्नु प्रतिरोध हो । प्रस्तुत परिच्छेद कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजीमा केन्द्रित रहेको छ । यस क्रममा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी अवधारणाको सामान्य परिचय दिँदै धरावासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधा उपन्यासमा प्रयुक्त सीमान्तीकृत पात्रहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने विषयको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ आवाज र प्रतिरोधको सिद्धान्त

सामन्तवादी सामाजिक-सांस्कृतिक संरचनामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपबाट सीमान्त समुदायका मानिसलाई अवसर र प्राप्तिका प्रक्रियामा पछि पारिएको हुन्छ । यति मात्र नभएर त्यस प्रक्रियामा उनीहरूको समान सहभागिता र प्रतिनिधित्व पनि हुन सक्दैन । यस्तो समुदायले वर्चस्वशालीहरूबाट भएको अन्यायलाई समेत स्वाभाविक रूपमा स्वीकार गरेको हुन्छ । यस प्रक्रियामा भने वर्चस्वशाली समुदायले आत्मसात् गरेको प्रभुत्वको वार्ता तथा सहमतिको प्रक्रियाले मूल रूपमा काम गरेको हुन्छ । यस दृष्टिले वर्चस्वशाली समुदायका अधीनस्थ सीमान्त समुदाय आफ्नो पहिचान र प्रतिनिधित्व तथा अवसर र प्राप्तिका प्रक्रियामा आवाज उठाउन र प्रतिरोध गर्नसक्ने अवस्थामा हुँदैन । त्यसैले आवाजविहीनहरूको आवाज र अन्यायका विरुद्ध न्यायको खोजी गर्ने विषयमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास गरी उनीहरूको सामाजिक हैसियत स्थापित गर्ने मूल मान्यतामा आधारित सिद्धान्त नै सीमान्तीय सिद्धान्त हो । सामाजिक संरचना निर्माणको सन्दर्भमा पुँजीले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ, र यसबाट वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक भिन्नता तथा

अधीनस्थताको स्थिति सिर्जना हुन्छ । यसका विपरीत त्यसको विनिर्माण र नयाँ सामाजिक संरचना निर्माणको नैतिक प्रश्न पनि जन्मिन्छ । यस सन्दर्भमा मोहनविक्रम सिंह (२०७६) ले भनेका छन्- “पुरानो शोषक समाजलाई नष्ट गर्न तथा एउटा नयाँ कम्युनिस्ट समाज निर्माण कार्यमा लागेको वर्ग समाजको वरिपरि सम्पूर्ण श्रमजीविहरूलाई एकताबद्ध गर्न जुन कुराले सहायता गर्छ, त्यही नै नैतिकता हो” (पृ. ९९) । यसरी सिंहको उक्त विचारलाई हेर्दा शासकीय वर्चस्व र अधीनस्थताको स्थिति तथा त्यसको विनिर्माण र नयाँ सामाजिक संरचना निर्माणका प्रक्रियामा सीमान्त वर्गीय प्रतिरोधी चेतनासँग सम्बन्धित नैतिकताको प्रश्नले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययनमा आवाज र प्रतिरोधको सन्दर्भ प्रभुत्वशाली वर्गका अधीनस्थ सीमान्त समुदायको शक्तिसङ्घर्ष र त्यसको अभ्यास प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ । समाजमा निम्नवर्ग तथा समुदाय केकसरी अधीनस्थ अवस्थामा पुग्दछ ? त्यसको प्रक्रिया के हो ? त्यसका विरुद्धमा उनीहरूको प्रतिरोधको स्वरूपगत संरचना केकस्तो छ ? र अन्यायका विरुद्ध उनीहरूको आवाजको सशक्तता कस्तो छ भन्ने कुराको अध्ययन यसअन्तर्गत गरिन्छ । सामाजिक रूपमा वर्चस्वशालीहरूका विरुद्ध उनीहरूले आफै आवाज उठाएका छन् कि अरू कसैले उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व गरिदिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन पनि यसमा गरिन्छ । त्यसैले प्रभुत्वशाली तथा अधीनस्थ वर्ग तथा समुदायका बिचको सत्तासम्बन्ध र त्यसको प्राप्तिका लागि गरिने शक्तिसङ्घर्षको अभ्यासमा आधारित सीमान्तीय अध्ययनको सन्दर्भ नै आवाज र प्रतिरोधको मूल विषय हो । यस सन्दर्भमा ग्राम्ची (सन् १९७१/१९९२) ले भनेका छन् :

सीमान्त समुदाय दमित वर्ग हो । यो अन्यायका विरुद्ध बोल्न सक्दैन । प्रभुत्वशाली वर्गबाट निर्माण भएको राज्य सञ्चालनको एकल प्रक्रिया सहर्ष स्वीकार गरिरहेको हुन्छ र त्यसका विरुद्धमा आवाज उठाउन र सशक्त रूपमा प्रतिरोध गर्न सक्ने अवस्थामा हुँदैन यस सन्दर्भमा उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व अरू कसैले गरिदिनु पर्दछ । (पृ. ८९)

आवाज र प्रतिरोधसम्बन्धी ग्राम्चीको उपर्युक्त सन्दर्भलाई हेर्दा सीमान्त समुदाय प्रभुत्वशालीहरूका विरुद्धमा बोल्न र प्रतिरोध गर्न सक्दैन वा त्यस अवस्था र हैसियतमा हुँदैन । त्यसैले उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व अरू कसैले गरिदिनुपर्छ । त्यसैगरी उनीहरू सामाजिक सरोकारका क्षेत्र तथा प्रतिनिधित्व र पहिचानका सन्दर्भमा किनारीकृत अवस्थामा हुन्छन् । यस अवस्थामा पुऱ्याई निरीह जीवन बाँच्न बाध्य पार्ने कुरामा

प्रभुत्वशालीहरूको वार्ता र सहमति तथा दबावको प्रक्रियाले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ । यसरी आफूहरू सीमान्तीकृत भएर बाँच्न बाध्य भए पनि प्रभुत्वशालीहरूका विरुद्धमा आवाज उठाई त्यसको विरोध गर्न उनीहरू सक्दैनन् । यसलाई उनीहरूले स्वाभाविक जस्तै ठानी सत्तासञ्चालनको एकात्मवादी अभ्यास प्रक्रियालाई स्वीकार गरिरहन्छन् । तर, समाजका जैविक बुद्धिजीवीहरूले यस विषयमा सीमान्त समुदायलाई चेतनशील बनाई त्यस्तो एकात्मवादी सत्ता र शक्तिका विरुद्ध सशक्त आवाज उठाउनसक्ने हैसियतमा पुऱ्याउँछन् भन्ने कुरा ग्राम्चीका उपर्युक्त भनाइबाट पुष्टि हुन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययनमा वर्चस्वशाली वर्गका अधीनस्थ सीमान्तीकृत वर्गका मानिसहरू आवजविहीन अवस्थामा हुन्छन् । उनीहरू आफ्नो अधिकारको लागि बोल्न र अन्यायका विरुद्ध प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् । आवाज र प्रतिरोधी चेतनाका विषयमा ज्ञान र सत्ता सम्बन्धको विषय पनि मूल रूपमा रहने गर्दछ । यस सन्दर्भमा फुकोले ज्ञान, विमर्श र सत्तालाई आधुनिक समाजको निर्माणको आधारभूत पक्ष मानेका छन् र उत्तरआधुनिक समाजको ज्ञान र सत्ताको स्वरूप केन्द्रीकृत नभई विकेन्द्रीकरण छ (भट्टराई, २०७०, पृ. ४९) भन्ने कुरा स्वीकार गरेका छन् । यसरी सत्तासम्बन्धमा ज्ञान स्वतन्त्रता प्राप्तिको मूल आधार हो भन्ने कुरा फुकोका उक्त मान्यताबाट प्रमाणित हुन्छ । सीमान्तीय अध्ययनअन्तर्गत किनारिकृत भएकाहरूको अध्ययन गरिन्छ । त्यसैले उनीहरूको सामाजिक हैसियत र स्तरका कोणबाट पहिचान र प्रतिनिधित्वको सन्दर्भको मूल्याङ्कनसँग आवाज र प्रतिरोधको सैद्धान्तिक अवधारणा सम्बन्धित छ ।

वर्गीय तथा जातीय अध्ययन जस्तै सीमान्तीय अध्ययनको अर्को पक्ष लैङ्गिक अध्ययन पनि हो । यसअन्तर्गत समाजमा लैङ्गिक आधारमा केकसरी विभेदको स्थिति सिर्जना हुन्छ र त्यसबाट उत्पीडित वर्ग तथा समुदायको अवस्था के कस्तो हुन्छ भन्ने जस्ता विषयको अध्ययन गरिन्छ । सामाजिक रूपमा मूलतः महिलाहरूमाथि हुने विभेद र उत्पीडनको अवस्था नै लैङ्गिक विभेद हो । उनीहरूलाई सामाजिक सहभागिता र अवसरका प्रक्रियामा पछाडि पारी सामाजिक विभेद र दमन तथा उत्पीडनको अवस्था सिर्जना गरिएको हुन्छ । यस दृष्टिले हेर्ने हो भने समाज पुरुषप्रधान छ र सोही आधारमा एकलपथीय रूपमा अगाडि बढेको देखिन्छ । यसरी पुरुष वर्चस्वका आधारमा सामाजिक संरचना निर्मित छ र त्यस संरचनामा महिला वर्गको उपस्थितिलाई प्राथमिकता दिइएको छैन । त्यसैले समाजमा अवसर र प्राप्तिका प्रक्रियामा लैङ्गिक प्रतिनिधित्वका दृष्टिले महिलाहरू वञ्चित छन्,

उत्पीडित छन् र अधिकारविहीन छन् । अतः समाजमा हुने लैङ्गिक विभेदको यही विषयसँग सम्बन्धित भएर गरिने अध्ययन नै लैङ्गिक सीमान्तीयताको मूल विषय हो र यही आधारमा साहित्यभिन्न उपस्थित लैङ्गिक समाजको अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य हो । त्यस्तै यो लैङ्गिक दृष्टिले नारी दमन र मुक्ति तथा उनीहरूको पहिचानको विषयसम्बन्धी अध्ययन पनि हो । यसभिन्न लैङ्गिक परिचय तथा पहिचानका आधारको खोजी गरिन्छ, र यस दृष्टिले उत्पीडनमा परेका समुदायका समस्यालाई कसरी हेर्ने भन्ने दृष्टिकोण निर्माण गरिन्छ । यस सन्दर्भमा मोहन वैद्य 'किरण' (२०७७) ले भनेका छन् :

वर्ग, जाति र लिङ्गका स्वत्व र परिचय अर्थात् पहिचानका मूल आधार के हुन् ?
वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आदि उत्पीडन र मुक्तिका समस्यालाई कसरी हेर्ने ?
विज्ञान र प्रविधिको अपूर्व विकास हुँदै आएको वर्तमान युगमा मानव र प्रकृतिका बिचको असन्तुलन र पर्यावरणीय समस्याको कसरी समाधान गर्ने ? यी आज सिर्जना र समालोचना दृष्टि क्षेत्रमा निकै ज्वलन्त बन्दै आएका विषय हुन् । (पृ. ११)

माथिको सन्दर्भलाई हेर्दा समाजमा वर्गीय तथा जातीय उत्पीडन जस्तै लैङ्गिक उत्पीडनको अवस्था पनि उत्तिकै छ र यसका जगमा वर्चस्वशाली समुदायको हात छ । सत्ता र शक्तिका पहुँचमा महिलाका तुलनामा पुरुषहरूको वर्चस्व कायम छ । सामाजिक संरचनाका हरेक तहमा उनीहरूकै बोलबाला छ र त्यस पहुँचबाट महिलाहरू किनारामा छन्, जसले गर्दा सामाजिक सहभागिता र अवसरका प्रक्रियामा महिलाहरू सीमान्त छन् । यसरी महिलाहरू सामाजिक रूपमा अधिकारबाट वञ्चित छन् । उनीहरू चाहेका विषयमा समेत बोल्न पाउने अवस्था समाजमा छैन र बोलिहाले पनि उनीहरूको आवाजको कुनै मूल्य नै हुँदैन । त्यसैले यस्तो पुरुषप्रधान समाजमा महिलाहरूको कष्टकर जीवन दैनिकीका धरातलमा रही उनीहरूको सामाजिक प्रतिष्ठा र हैसियत निर्माणमा अरु कसैले उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व गरिदिनुपर्छ, भन्ने विषयका बारेको अध्ययन नै सीमान्तीय अध्ययनमा मूलतः लैङ्गिक अध्ययन हो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययनमा आवाज र प्रतिरोधको यो विषय उत्तरआधुनिकतासँग सम्बन्धित अथवा आधुनिकताभन्दा अलि परको विषयका रूपमा वर्तमान विश्वमा स्थापित छ । यस विषयमा गोविन्दराज भट्टराई (२०६९) ले आफ्नो भनाइ व्यक्त गरेका छन् । उनका अनुसार उत्तरआधुनिकता भनेको आधुनिक कालका त्रुटिहरू सच्याउन उठेको विषय हो (पृ. २५) । यसरी यो सिद्धान्त सामाजिक समता र समानताको विषय हो र सांस्कृतिक

पुनर्निर्माणको सन्दर्भ पनि हो । त्यस्तै यो सीमान्तीकृत समुदायका मूल मुद्दामा आधारित नवीन सामाजिक संरचना निर्माणको चाहना राख्ने सिद्धान्तका रूपमा स्थापित छ । यसबाट नै सीमान्त वर्गमा आफूमाथिको अन्याय र अत्याचारका विरुद्धमा आवाज उठाउन र त्यसको सशक्त प्रतिरोध गर्नसक्ने हैसियत निर्माण गर्न एक किसिमको उर्जा प्राप्त हुन्छ ।

वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा द्वैत व्यवस्थामा आधारित समाजमा वर्चस्व र अधीनस्थताको स्थिति विद्यमान हुन्छ र त्यसभित्र सामाजिक असमानताको जन्म हुन्छ । यसरी सामाजिक असमानताको गर्भमा जन्माइएका अस्वाभाविक कृत्रिम सन्दर्भभित्र अन्यलाई सीमान्तीकृत अवस्थामा पुऱ्याई सामाजिक सहभागिता तथा अवसरका प्रक्रियामा उनीहरूको प्रतिनिधित्व हुन दिइँदैन । यस प्रक्रियामा अन्यका रूपमा अपहेलित तथा प्रतिनिधित्व र पहिचानविहीन जीवन बाँच्न बाध्य सीमान्तीकृत समुदायमा वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक चेतना हुँदैन, जसका कारण आफूहरूमाथि गरिएको दमन र शोषणका विरुद्धमा उनीहरू न आवाज उठाउन सक्छन्, न त प्रतिरोध नै गर्न सक्छन् । यसर्थ जबसम्म उनीहरू स्वयम्मा चेतनाको विकास हुन सक्दैन तबसम्म उनीहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व अरू कसैले गरिदिनुपर्ने हुन्छ, जसलाई जैविक बुद्धिजीवीका रूपमा सीमान्तीय अध्ययनमा स्वीकार गरिन्छ । त्यसैगरी जबसम्म उनीहरूमा सत्यको ज्ञान हुँदैन तबसम्म प्रतिरोधी भावनाको विकास हुँदैन । त्यसैले अन्यायको विरुद्ध आवाज उठाउन र त्यसको सशक्त प्रतिरोध गरी आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न सीमान्तीकृत वर्गमा चेतनको विकास हुन जरुरी छ ।

समग्रमा वर्चस्वशाली समुदायमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृतहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व हुन सक्दैन । यस प्रक्रियामा सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता तथा पुँजीवादी अर्थव्यवस्थाले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ । द्वैत व्यवस्थामा आधारित यस्तो सामाजिक संरचनामा समान सामाजिक व्यवस्था तथा न्याय स्थापित गर्न वर्गीय चेतनाको आवश्यकता पर्दछ, जसले प्रतिरोधी आवाजको सन्दर्भलाई उठाउँछ र अन्तर्विरोधको अभ्यास प्रक्रियाका माध्यमबाट पुँजीवादी समाजको अतिरिक्त मूल्यको सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्दै वर्ग-शोषणमुक्त समाज निर्माणका लागि सङ्घर्ष गर्दछ । यस विषयमा जैविक बुद्धिजीविको अहम् भूमिका आवश्यक पर्दछ, जसबाट सीमान्तीकृतहरू चेतनशील भई अस्तित्व रक्षाका लागि सशक्त रूपमा आवाज उठाउन र प्रतिरोध गर्नसक्ने अवस्थामा पुग्छन् । यसरी आवाजविहीनहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा उनीहरूको अस्तित्व र समान सामाजिक सहभागिताका लागि सामान्तवादी विचारधारामा

आधारित शक्तिकेन्द्रका विरुद्ध सीमान्तीकृत समुदायमा सशक्त प्रतिरोधी चेतना निर्माण प्रक्रियाका सन्दर्भमा आवाज र प्रतिरोधी चेतना एक सशक्त सिद्धान्तका रूपमा स्थापित छ ।

४.३ शरणार्थी उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

शरणार्थी उपन्यासमा नेपाली मूलका नागरिकले नेपालबाहिर र नेपालभित्र भोग्नुपरेका तिता घटनाक्रमहरूको यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ । आफ्नो पुर्खाको थलो नेपाल भएर पनि नेपाल सरकारले उनीहरूलाई नेपाली हो भनेर स्वीकार नगर्नु एउटा दुःखलाग्दो विषय हो । भारत, भुटान र बर्मालाई आफ्नो कर्मभूमि बनाएर जीवनको उर्वर समय त्यहीं खर्च गर्दा पनि आफूले कमाएको धनसम्पत्ति सबै त्यहीं छाडी ज्यान जोगाउनकै लागि त्यस ठाउँलाई छोडी अन्यत्र भाग्नु अर्को दुःखलाग्दो कुरा हो । यसरी गाँस, बास र कपासका लागि भौतारिरहेका नेपालीहरूको दयनीय अवस्थाको कारुणिक चित्रण शरणार्थी उपन्यासमा धरावासीले गरेको हुँदा तिनै उपन्यासमा रहेका सीमान्त पात्रहरूको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन गरिएको छ ।

४.३.१ वर्गीय आवाज र प्रतिरोध चेतना

शरणार्थी उपन्यासमा मुख्य रूपमा निम्नवर्गीय नेपालीहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । आफ्नो जीवन धान्नका लागि र सुखसुविधाको भोग गर्नका लागि आफ्नो जन्मभूमि छाडी पराइको भूमिलाई कर्मभूमि बनाउँदा न यताको न उताको भएका नेपालीहरूको चर्चा यस उपन्यासमा गरिएको छ । बर्मा, भुटान र भारतका विभिन्न राज्यमा स्थायी रूपले बसोबास गरेका नेपालीहरूलाई उनीहरूको पुर्ख्यौली भूमि त्यहाँ नभएको भन्दै विभिन्न बहानामा दुःखकष्ट दिई त्यहाँबाट भाग्न बाध्य पारिएको छ । शरणार्थी उपन्यासमा सीमान्त पात्रका रूपमा रामप्रसाद खनालको परिवार धर्म भुजेल, न्यासुर कान्छो, जयबहादुर आदि पात्रहरू रहेका छन् । उनीहरूले प्रभुत्वशाली वर्गसमक्ष आफ्ना आवाजहरूलाई सशक्त रूपमा राख्न नसके तापनि कोसिस भने गरेका कुरा धर्म भुजेललगायत उनका साथीहरूलाई क्षेत्री सरले भनेका यी अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

हेर भाइ हो ! संसार अब चारैतिरबाट साँघुरिँदै आइरहेको छ । जनसङ्ख्या बृद्धिको समस्याले जतासुकै साम्प्रदायिक दङ्गाहरू बढिरहेछन् । विदेशमा बसेर हामीले हकको लडाइँ लड्न सक्तैनौँ । कुटाइ खान र भाग्नुबाहेका हाम्रो भविष्य बाँकी रहँदैन । बसेकाहरू भविष्य पर्खन बाध्य होलान तर हिँडिसकेकाहरूले पुग्ने राम्रो हो

आफ्नो देश । त्यहाँ हामीले जति दुख पाए पनि भागनुपदैन । त्यहाँको लडाइँ भनेको हकको लडाइँ हो । त्यहाँ मर्दा पनि एउटा सम्मानजनक मृत्यु मरिन्छ, जसका लागि लडे पनि । (पृ. ४७)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा क्षेत्री सरले भारतमा रहेका धर्म भुजेल र उनका साथीहरूलाई अरूको देशमा बसेर आफ्नो हक खोज्दा नपाइने हुँदा आफ्नै देशमा गएर आफ्नो हक र अधिकारका लागि सङ्घर्ष गर्नुपर्ने सुझाव दिएका छन् । सञ्चार प्रविधिका कारण आज विश्व साँघुरिँदै गइरहेको छ । भोकमरी, प्राकृतिक विपत्ति लगाएतका कारण गाँस, बास र कपासको समस्याले गर्दा हत्या, हिंसा, आतङ्क र बलात्कारका घटनाहरू बढ्दै गएको हुँदा हरेक नागरिकका लागि आफ्नो जन्मभूमि नै सबैभन्दा सुरक्षित रहने भाव व्यक्त गरेका छन् । देशमा रहेका प्रभुत्वशाली र शासनसत्ता सम्हालेका व्यक्तिले आफ्ना माग र आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने कुरामा ध्यान दिँदैन भने त्यसका लागि आवज उठाउन, सङ्घर्ष गर्नुका साथै प्रतिरोध गर्न पनि आह्वान गरेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध अधीनस्थले सधैं खबरदारी गर्नुपर्ने र आफ्नो हकको लडाइँमा मृत्यु भए उक्त मृत्यु सम्मानजनक हुने धारणा स्पष्ट पारेका छन् ।

समाजमा प्रभुत्वशाली तथा सामन्तवादी चिन्तन भएका व्यक्तिले सोझा, निमुखा र अधीनस्थलाई जे गर्दा पनि हुन्छ भन्ने मान्यताका कारण अधीनस्थहरू सधैं यिनीहरूका जालझेलका सिकार बन्न बाध्य हुन्छन् । यिनै प्रभुत्वशाली पात्र पर्मानन्दको षड्यन्त्रमा परी जेलमा रहेका रामप्रसाद खनालले आफ्नो छोरा हरी खनाललाई भनेका यी अभिव्यक्तिले सीमान्तहरू प्रभुत्वशालीका विरुद्ध आवाज उठाउन र सशक्त प्रतिरोध गर्न तयार रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ :

धरतीमा देश देशका सीमाना मेटिएर सारा संसार एक नभएसम्म मानिसले पाउने दुःख कायमै रहन्छ । कहिले देशका नाममा कहिले व्यवस्थाका नाममा कहिले जातिका नाममा निरन्तर खेदिनुपर्ने र भागिरहनुपर्ने यो यात्राको अब अन्त्य हुनुपर्छ बाबु ! हामी थातवासको टुङ्गो नभएका, परिचय हराएकाहरूको महाअभियानको थालनी गर्नुपर्छ । विश्वमा सबै हेपिएका, मिचिएका, पिसिएकाहरूले बाँच्न पाउने युगको आह्वान गर्नुपर्छ । (पृ. १५०)

उपन्यासमा समाजका प्रभुत्वशाली पात्र पर्मानन्दले षड्यन्त्र गरी रामप्रसाद खनाललाई धान चोरको भुटो मुद्दामा जेल पठाएका छन् । आफू निर्दोष रहेर पनि सजायको

भागीदार हुनुपरेका रामप्रसाद खनालले आफ्ना छोरा हरी खनाललाई जिन्दगीको कुनै ठेगान नभएका आफूजस्ता हेपिएका र बिनाकसुर सजाय भोग्न बाध्य भएका सीमान्तहरूले प्रभुत्वशालीका अधि घुँडा टेक्नुको सट्टा तिनीहरूको प्रतिरोध गरी समाजमा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याउनुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । समाजमा अन्याय र अत्याचारले सीमा नाघेपछि हेपिएका र चेपिएका साधारण व्यक्तिहरूले समेत आफ्नो हक र अधिकारका लागि प्रतिरोधमा उत्रन्छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले वार्ता तथा तथा सहमतिका आधारमा तिनलाई समावेश गर्ने कोसिस त गर्छन् तर तिनका मुख्य मुद्दालाई बेवास्ता गर्दा उनीहरू आन्दोलनमा उत्रन्छन् । यस्तै रामप्रसादका उपयुक्त अभिव्यक्तिले पनि आफ्ना छोरोलाई अब चुप लागेर बस्ने बेला नभएको भन्दै क्रान्ति र प्रतिरोध गर्न आह्वान गरेका छन् । तर सामन्तवादी एवम् प्रभुत्वशालीहरूसँग गरिब र निमुखा व्यक्तिहरूले केही गर्न नसक्ने कुरा लेखक तथा म पात्र र हरी खनालका यी संवादबाट स्पष्ट हुन्छ :

मैले भनें- त्यसो होइन दाइ ! गरिब मान्छेहरू गरिबीकै कारणले इमानदार हुन्छन् । गरिबको पुँजी नै इमानदारी हो । इमानको भरमा त्यसले काम पाउँछ र जीवन बाँच्छ । इमानदारीको दुरुपयोग बाठाहरूले गर्छन् । पर्मानन्द मालिक बाठा थिए, तपाइँहरूलाई भुक्काए, लोभमा फसाए । ... हरिका आँखा आँसुले भरिए । भन्यो- सर ! एउटा सानो घटनाले मानिसको जीवनमा कत्रो असर पार्दो रहेछ । म के हुन्थेँ, आज के भएको छु । बुबा जेलभित्रै भन्नुहुन्थ्यो- पर्मानन्दले जित्यो छोरा, हामीले हाँच्यौं । मैले कुरो राम्ररी बुझेको थिइनँ तर उहाँलाई सबै थाहा भएको रहेछ । (पृ. २०४)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिलाई हेर्दा लेखकले आफू स्वयम् र हरी खनालका माध्यमबाट आफ्ना दृष्टिकोणहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ । गरिबहरूसँग धनसम्पत्ति नभए पनि इमान र इज्जत हुने र त्यही इमानलाई नै धनीहरूले हतियार बनाई आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने गरेको देखिन्छ । सामन्तवादी सोच भएका पर्मानन्दले सोभ्रा र इमानदार रामप्रसादलाई आफ्नो जालमा पारी उनको इमानलाई बिक्री गरी आफ्नो स्वार्थ पूरा गरेका छन् । ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताअनुरूप नै पर्मानन्दले बडाभकारीको साँचो रामप्रसादलाई जिम्मा लगाई आफूले धान चोरेभैँ प्रभुत्वशाली सामन्तहरूले दया र माया देखाएर जनतालाई नै शोषण गरेको कुरा उनीहरूले पत्तो पाउँदैनन् भन्ने कुरा उपर्युक्त सन्दर्भबाट स्पष्ट भएको छ ।

पर्मानन्दले रामप्रसाद खनालको जीवन तहसनहस पारेका छन् । उनी जेलमा परेपछि परिवारमा आर्थिक सङ्कट पर्नु, आफ्नी छोरीलाई पदमले दुःख र यातना दिनु, छोरा विग्रनु

बुढीको मुत्यु हुनु, बुहारी पदमले लानुजस्ता यावत् घटनाहरूले उनको सुन्दर परिवार तहसनहस भएको छ । यसरी अधीनस्थहरू सधैं हेपिएर र विभिन्न षड्यन्त्रहरूकै सिकार भई बस्नुपर्ने र प्रभुत्वशालीहरूले उनीहरूको आवाजलाई सधैं दबाउनुको साथै आफूअनुकूलका नीति र नियम निर्माण गरी शासनसत्ता सञ्चालन गर्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारेका छन् । यसरी शरणार्थी उपन्यासमा सीमान्त समुदाय वर्गीय आवाज र प्रतिरोध चेतना प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध उठे पनि त्यसले सफल र मूर्त रूप लिन सकेको छैन ।

४.३.२ जातीय आवाज र प्रतिरोध चेतना

शरणार्थी उपन्यासमा आफ्नो जीवन धान्नकै लागि पुर्खाहरूले विदेशी भूमिलाई कर्मभूमि बनाउँदा तिनका सन्ततिले भोग्नुपरेका पीडाहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । नेपालको शरणार्थी शिविरमा होस् या बर्मा, भुटान र भारतका विभिन्न स्थानहरूमा शरणार्थीहरूको आपसमा जातीय विवादभन्दा पनि उनीहरूको मुख्य सङ्घर्ष उनीहरू रहेका देशका शासक र त्यस देशले उनीहरूलाई गर्ने व्यवहारसँग रहेको स्पष्ट हुन्छ । भारतको गारो-पहाडमा पशुपालन गरी बस्ने धर्मो भुजेललगाएत उनका साथीहरू भारत सरकारले गरेका ज्यादतीका विरुद्ध सङ्घर्षका लागि एकजुट भइरहेको कुरा तलको सन्दर्भबाट बुझ्न सकिन्छ :

नेपाली जाति जहाँ पुगे पनि मिलेर बस्न सक्ने, मिल्न खोज्ने र सजिलो भएकाले जस्तोसुकै अप्ठ्यारा ठाउँमा पनि यसले बास पाएको देखिन्छ । गारोपहाडका आदिवासीहरू मङ्गोल मूलका भएकाले हाम्रै देशका राई, लिम्बूजस्तो अनुहार देखिने यिनीहरूसँग मिल्न नेपालबाट गएका राई, लिम्बू, क्षेत्री, बाहुनहरूलाई कुनै अप्ठ्यारो परेन । मिलनसार र सम्भौतावादी जाति भएकाले नेपालीहरू गारोपहाडमा सय वर्षभन्दा अगिदेखि नै आफ्नो प्रभाव जमाएर बसिरहेका थिए । नेपालीहरूको आफ्नै पञ्चायत बनेको थियो । जातीय संस्थाको विकास गरिसकेका थिए । विस्तारै नेपालीहरूले आफ्नो सुरक्षाका निमित्त सामूहिकताको स्वरूप ग्रहण गर्न थालिसकेका थिए । (पृ. ५२)

आफ्नो देशको आर्थिक अवस्था कमजोर र राजनीति गर्ने राजनीतिज्ञहरू राष्ट्र र देशको हितभन्दा पनि आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थमा तल्लीन भएपछि त्यस देशका नागरिकले प्रवासमा कष्टप्रद जीवन बिताउन बाध्य हुनुपर्ने कुरा माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ ।

पुस्तौपुस्ता भारतमा बस्दा पनि भारत सरकारले त्यहाँ रहेका नेपालीहरूमाथि अपमान र ज्यादती गर्न नछाडेका कारण भारत सरकार र त्यहाँको स्थानीय प्रशासनविरुद्ध आफ्नै नेपाली पञ्चायत गठन गरी जातीय संस्थाको विकास गर्दै अघि बढेका छन् । प्रभुत्वशाली भारत सरकार र त्यहाँको स्थानीय सरकारका अघि कृषि पेशा अँगालिरहेका नेपालीभाषी अधीनस्थ समुदायको आवाजको सुनुवाइ नभए पनि उनीहरूले प्रतिरोध गर्ने प्रयास भने गरेको देखिन्छ । प्रभुत्वशालीहरूले अधीनस्थ वर्गलाई कसरी आफ्नो जालमा पार्छन् भन्ने कुरा दार्जिलिङमा रहेका नेपालीहरू पनि आर्थिक प्रलोभनमा परी धर्मपरिवर्तन गरेका र आफ्ना पुराना रीतिरिवाज तथा संस्कार र परम्परालाई विस्तारै भुल्दै गएको र नयाँ संस्कारलाई आत्मसात् गरेको कुरा तल उल्लिखित सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ :

धार्मिक र सांस्कृतिक समाज पनि विघटित अवस्थामा थियो । इसाई धर्मको प्रचार ज्यादा भएकाले नेपाली मूलका हिन्दू र बौद्धहरू पनि आर्थिक आकर्षणका कारण इसाईकरण भइरहेका थिए । जातपात र छुवाछुतजस्तो भावनाले समाजबाट अवकास पाइसकेका विहाबारीमा पनि अन्तर्जातीयता बढ्न थालेको थियो । अन्तर्जातीय विवाहबाट बनेको त्यहाँको समाज र नयाँ अनुहार आकर्षक र सुन्दर लाग्थे । (पृ. १२६)

जात, धर्म, भाषा आदिका नाममा प्रभुत्वशालीहरूले अधीनस्थहरूलाई माया गरेजस्तो गरी लुट्छन्, जुन कुरा अधीनस्थहरूले थाहै पाउँदैनन् भन्ने कुरालाई माथिको सन्दर्भबाट प्रस्ट हुन्छ । एकातिर नेपालीहरूको आर्थिक अवस्थालाई मूल हतियार बनाएर परिवर्तनका नाममा आर्थिक प्रलोभनमा पारी धर्मपरिवर्तन गराउन सफल भएका बङ्गाली, मारवाडीहरू अभिजात वर्गीय शोषक सामन्तहरूले नेपालीलाई किनारीकृत अवस्थामा पुऱ्याएका छन् । अर्कोतर्फ नेपाली-नेपालीहरूमा हुने आपसी विभेदको अन्त्य हुन थालेको देखिन्छ । यसरी अन्तर्जातीय विवाहले जातका आधारमा गरिने विभेद क्रमशः छुट्टै जानेहुँदा पराम्परागत रूपमा रहँदै आएको उच्चजात र निम्नजातका बिचको खाडल पुरिने सङ्केत माथिको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ ।

बर्मा, भुटान र भारतका विभिन्न स्थानबाट नेपाल फर्की आएका नेपालीहरूले नयाँ खालको संस्कृति, धार्मिक मान्यताहरू पनि साथै लिएर आएका हुनाले यहाँ रहेका नेपाली र शिविरका नेपालीहरूबिचमा आपसी मतभेद भएको देखिन्छ । यसरी आफू जुन देशमा रहे पनि आफ्नो धर्म, संस्कृति, भाषा लगायतका विषयलाई जोगाउँदा जोगाउँदै पनि आफूले जीवन बिताएका ठाउँको केही न केही रूपमा प्रभाव पर्ने हुँदा शरणार्थी शिविरमा रहेका

नेपाली र त्यस वरपर रहेका अन्य नेपालीका बिचमा अन्तर रहेको कुरा तलको सन्दर्भबाट पुष्टि हुन्छ :

भारतमा रहँदा त्यहाँका आदिवासी र रैथानेहरूसँग जुध्न जोगाएर राखेका कति सांस्कृतिक रीतिरिवाज यहाँहरूका लागि पुराना भइसकेका छन् भने उनीहरूसँग मिलेर बस्न गरेका सांस्कृतिक सम्झौताहरू यहाँकाहरूका लागि अनावश्यक छन् । जातीय अस्तित्वको लडाइँ लडी आएका उनीहरू र राष्ट्रियताको लडाइँ लडी आएका यहाँकाहरूबिच भावनात्मक तथा चिन्तनको स्तरमै अन्तर देखिन्छ । (पृ. १४३)

प्रवासी नेपालीहरूले आफ्नो पुर्खाको भूमि नेपाल छिरेपछि जुन शान्तिसँग बस्न पाइन्छ भन्ने कल्पना गरेका थिए उनीहरूले त्यसभन्दा नितान्त फरक पाएका छन् । भारतमा रहँदा त्यहाँका स्थानीयहरूसँग सङ्घर्ष गरी आफ्नो भनी जोगाएका सांस्कृतिक रीतिरिवाज नेपालमा पुरानो भएको महसुस गर्छन् । प्रवासमा रहँदा आफ्नो जाति, धर्म र भाषाका लागि सदा आवाज उठाई त्यसको प्रतिवाद गर्न तयार रहेका नेपाली भाषीहरू आफ्नै देशमा आफ्नाहरूसँग आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिका लागि आवाज उठाउनुपर्ने देखिन्छ । प्रवासमा जातीय अस्तित्वका लागि लडेर आएका नेपाली भाषीहरू र नेपालमै रहेका नेपाली मूलका बिचमा वैचारिक द्वन्द्व भएका कारण पुनः त्यसका लागि आवाज उठाउनुपर्ने र सशक्त प्रतिरोध गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी शरणार्थी उपन्यासमा जातीय आवाज र प्रतिरोध चेतना कथित उच्च र निम्नजातका पात्रहरूसँगभन्दा पनि प्रवासमा रहेका नेपालीहरूले आफूहरू सबै नेपाली जातका भएको हुँदा त्यस देशका नागरिकले बराबर अधिकारको माग गर्दै आवाज उठाएका छन् भने नेपालका शरणार्थी शिविरमा रहेकाहरूले पनि अन्य नेपालीसरह नै आफ्नो अस्तित्व कायम हुनुपर्ने सन्दर्भमा आवाज उठाएका छन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

४.३.३ लैङ्गिक आवाज र प्रतिरोध चेतना

शरणार्थी उपन्यासमा प्रमुख पात्रका रूपमा जयमाया रहे पनि उपन्यासभरि उनी पुरुष पात्रकै इच्छा र चाहनाअनुरूप अधि बढेको देखिन्छ । जयमायाले उपन्यासभित्र कहिँ पनि निर्णायक भूमिकामा प्रस्तुत गर्न सकेकी छैनन् । यस्तै उपन्यासका अन्य नारी पात्रहरूमा रामप्रसाद खनालकी श्रीमती जमुना, धर्मकी पत्नी तथा अन्य नारीहरूमा बर्था, नोयो, सुशीलाका साथै हरिकी पत्नी आदि नारी पात्रहरू पुरुषप्रवृत्तिका सिकार भएका छन् ।

नारीलाई जीवन धान्नका लागि र आफ्नो सहाराको लागि पनि पुरुषकै आवश्यकता पर्छ भन्ने मानसिकताबाट पर नपुगेसम्म नारीहरू सदा एक पशुसरह हुने कुरा धर्मकी श्रीमतीका यी भनाइबाट पुष्टि हुन्छ :

धर्मकी पत्नीले आँखाभरि आँसु पारेर भनी- के गर्नु, हामी आइमाइको कुरा कहिल्यै बिकतैन । हामीलाई खाली बस्तुभाउजस्तो सम्पत्तिका रूपमा पालेका ठान्नुहुन्छ, तपाईं लोग्ने मान्छेहरू । हाम्रो पनि बुद्धि हुन्छ, हामी पनि सोच्न सक्छौं, हाम्रा राय पनि काम लाग्छ, भन्ने ठानेको भा' यो दुःख पहिले नै टरिसक्ने थियो । सँगै बर्माबाट आएका साथीभाइहरू सबै उतिबेलै नेपाल गए । आफ्नो देशमा दुःखसुख जे भोगेर भए पनि यसरी अर्काको पिर त खपेका छैनन् नि । मैले उनीहरूसँगै नेपाल जाऊँ भनें । आइते, न्यासुर सबैले जाऊँ भनेकै थिए । घमण्डी मान्छे, कहिल्यै मेरो कुरा मान्नु भएन । यो लर्को लिएर उसैदिन मेची तरेको भए कस्तो हुन्थ्यो ? (पृ. १३६)

माथिका भनाइमा भन्ने व्यक्तिको आफ्नो छुट्टै पहिचान नभई धर्मकी पत्नी भनिएको छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने यस उपन्यासमा लेखक धरावासीले आफू पुरुष भएकाले र हाम्रो समाजको पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थाका कारण नारी पात्रहरूले आफ्नो लोग्नेको पहिचान वा नामबाट चिनिनुपरेको अवस्था विद्यमान छ । उपन्यासमा धर्मकी पत्नी, हरिकी पत्नी, हर्कध्वज कार्कीकी श्रीमती, आइतेकी श्रीमती भनी नारी पात्रहरूलाई उनीहरूका लोग्नेका नामबाट चिनाएको देखिन्छ । कुनै पनि पुरुष पात्रलाई जानुकाको लोग्ने, सुसिलाको श्रीमान् भनेर चिनाएको छैनन् । उनीहरू क्रमशः रामप्रसाद र पदम नामले चिनिएका छन् । यसरी हेर्ने हो भने प्रस्तुत उपन्यासका लेखक पनि पितृसत्तात्मक सामन्तवादी सोचबाट मुक्त हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ । त्यसैगरी धर्मकी श्रीमतीले सरासर नेपाल जान आग्रह गर्दा धर्मले नमानेको कुरा उनका यी अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट भएको छ । पुरुषहरूले नारीलाई सधैं पशुसरह व्यवहार गर्ने उनीहरूको सल्लाह-सुभावलाई बेवास्ता गर्ने, उनीहरूको भावनामा चोट पुऱ्याउने र हरेक कुराको एकलौटी निर्णय गर्दा पछि पछुताउनु परेको देखिन्छ । समयमै आफूले भनेको मानेको भए आज यस्तो दुःखद अवस्था भोग्नु नपर्ने भन्दै पुरुषहरूले नारीको कुरा र भावनालाई पनि बुझ्नुपर्ने आवाज व्यक्त गरेकी छिन् । पुरुषहरूले नारीको भावनालाई नबुझी आफ्नो इच्छा र चाहनाअनुरूप निर्णय गर्ने हुँदा नारीहरूले प्रतिरोध गर्नुपरेको कुरा हरिकी श्रीमतीले हरिलाई भनेका यी भनाइबाट प्रस्ट हुन्छ :

तिमीले मलाई त्यस्तो सुखपूर्ण घरबाट, आमाबाबुहरूबाट अनेक सपना देखाएर फकाएर ल्याएर आज यो अवस्थामा पुग्याउँदा पनि अझ चित्त बुझेन । अझ मलाई दुःख दिन आउँछौ ? मलाई यो अवस्थामा पुग्याउने तिमी नै हो । तिमीले नै मलाई यस्तो पायौ । तिमीले किन मलाई एकलै छोड्यौ ? किन तिम्रो ज्वाइँ बनाउँदोलाई मसँग आउनबाट रोकेनौ ? किन तिम्रा भान्जाभान्जीको बोझ ममाथि थोप्यौ ? त्यो दुष्टले मलाई एकली पाएर लुट्यो ? बलात्कार गर्‍यो ? (पृ. १८२)

हरिकी श्रीमतीका उपर्युक्त भनाइबाट नारीहरूले समय र परिस्थितिसँग के कसरी सम्भौता र सङ्घर्ष गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । आमाबाबुको सल्लाहबिना नै उनले हरिसँग प्रेमविवाह गरेको हुन्छ, सुरुमा हरिको घरको अवस्था सामान्य भए पनि समयक्रमसँगै परिवारमा ठूलो विपत्ति आउँछ र सबै तहसनहस हुन्छ । यसरी दैनिक छाक टार्नसमेत धौ-धौ भएपछि हरि कामको लागि घरबाहिर हुँदा उसकै ज्वाइँ पदमले घरको खाँचो टार्ने र सहयोग गर्ने बहानामा हरिकी श्रीमतीको इज्जत लुट्छ । विस्तारै हरिकी श्रीमती पनि पदमकै घरमा बस्न थालिन्छन् । हरि घर आउँदा श्रीमती घरमा भेट्दैन र छिमेकीबाट श्रीमती पदमसँग पोइल गएको छे भन्ने खबर थाहा पाएपछि हरि पदमको घरमा श्रीमतीलाई लिन जाँदा उनकी श्रीमतीले प्रतिरोध गर्ने क्रममा उपर्युक्त अभिव्यक्ति दिएकी हुन् ।

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा नारी भएकै कारण हरिकी श्रीमती सीमान्त पात्रका रूपमा आफ्ना आवाज हरिसामु अभिव्यक्त गरेकी छिन् । हरिकै कारण आफूले यी सबै कार्यहरू गर्न बाध्य भएकाले आफ्नो जिन्दगी हरिले नै बर्बाद गरेको कुरा स्पष्ट पारेकी छिन् । समय र परिस्थितिअनुसार कुनै कुनै गलत कार्यले पनि भविष्यमा फाइदा पुग्ने कुरा जयमायाले रत्नाको छोरोलाई देखाउँदै लेखक तथा म पात्रलाई भनेका यी भनाइबाट स्पष्ट हुन्छ :

वास्तवमा जीवनमा कोही कसैको छैन । सबै मानिएकाहरू मात्र छन्, आफन्तहरू । को कोहरू एक ठाउँमा भेला भएर एकैजस्ता हुन्छन् । बाँच्ने परिचय बनाउँछन् । यसको बाबुलाई एकले भेटे हामी मारिदिन्थ्यौँ होला । त्यसले हामी त्यस्ती राम्री विधवा छोरीमाथि जबर्जस्ती हातपात गरेको थियो, तर त्यसको त्यो जबर्जस्तीबाट हामीले यतिराम्रो नाति पायौँ । अब यो ठूलो हुन्छ, यसले पढ्छ र आमालाई पाल्छ । मेरी छोरी रत्ना बुढ्यौलीमा एकली हुन् । वैधव्यको सेतो बर्कोमा जीवनभरि लपेटिएर बाँच्नुभन्दा बलात्कारबाटै भए पनि आमा बनेर बाँच्नु नारीलाई उत्तम छ ।

सृष्टिको एउटा नवबालक भोलि एक प्रतिष्ठित नागरिक बन्दा आमाको हिजोको कलङ्क कहिले पखालिसकेको हुन्छ, कसलाई थाह ? (पृ. २०७)

जयमायका यी भनाइले पितृसत्तात्मक शासन-व्यवस्थाको विरोध गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । लोग्नेको मृत्युपश्चात् सहाराविहीन भएर सदा लोग्नेकै यादमा तड्पिएर बस्नुभन्दा बलात्कारबाटै भए पनि सन्तानको आमा बनी आफूलाई पूर्ण नारी बनाउनु उचित ठानेकी छिन् । नारीलाई कमजोर तुल्याई भोग्य वस्तुका रूपमा ठान्ने पुरुषवादी सामाजिक संरचनाको विरोध गर्दै उनले आफन्तहरू भनेका मनले मानेका मात्र हुन्, माने आफन्त नमाने कोही न कोही । त्यसैले समय र परिस्थितिले जस्तो रूप लिन्छ, त्यसैलाई आत्मसात् गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने भाव व्यक्त गरेकी छिन् । लोग्ने मरेपछि नारीले अर्को विवाह गर्नुहुँदैन र बच्चा जन्माउँदा अनिवार्य रूपमा बुबाको पहिचान हुनुपर्दछ भन्ने हाम्रो हिन्दू धार्मिक परम्परालाई चुनौती दिँदै यदि यसो गर्नु कलङ्क हो भने पनि त्यस कार्यले भविष्यमा समाजको योगदान गरे कलङ्क पनि सफा हुन्छ भन्दै जयमायामा हाम्रो धर्म र परम्पराप्रति प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ ।

शरणार्थी उपन्यासमा वर्गीय रूपमा प्रभुत्वशाली र सामन्तवादी सोचका विरुद्ध क्षेत्री सर, रामप्रसाद खनाल र म पात्र तथा लेखकमा आफ्नो हक र अधिकारको लागि कठिन सङ्घर्ष गर्नुपर्ने र त्यसका लागि आफ्ना आवाजहरू बुलन्द पार्नुका साथै शासनसत्ताको केन्द्रमा रहेका प्रभुत्वशालीहरूका विरुद्ध सशक्त प्रतिरोध गर्नुपर्ने भाव व्यक्त भएको पाइन्छ । जातीय रूपमा उच्च र निम्नजातका भन्दा पनि रैथाने तथा पुराना स्थानीय र आगन्तुकका बिचमा प्रतिरोधको द्वैत अवस्था देखिन्छ । लैङ्गिक रूपमा जयमाया, हरिकी श्रीमती, धर्मकी पत्नी लगायतका नारी पात्रहरूले पुरुषप्रधान पात्रहरूको विद्रोह गरी प्रतिरोध चेतनाको केही हदसम्म भए पनि विकास गरेको पाइन्छ । यस दृष्टिले प्रस्तुत *शरणार्थी* उपन्यास एक सशक्त सिर्जनाका रूपमा रहेको छ ।

४.४ आधाबाटो उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

आधाबाटो उपन्यासमा धरावासीले जस्तो देखेका थिए त्यस्तै र जे भोगेका थिए त्यही लेखेका छन् । आफ्नै जीवनभोगाइहरूलाई उपन्यासका रूपमा उतारेका उनले गरिवीका कारण आफ्नो परिवारले भोग्नुपरेका पीडाहरूलाई कारुणिक रूपमा चित्रण गरेका छन् । आफ्नै परिवाले आफूलाई अष्ट्यारो परिस्थितिमा सहयोग नगरेका कारण उनका बुबाले

विद्रोह गरी बिनायोजना आफ्नो पुख्यौली थलो छाडी बसाइ हिँड्नुले धराबासीका बुबामा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक र राजनैतिक रूपमा समेत लेखक तथा म पात्र धराबासीले कतै आफैले त कतै पात्रहरूका माध्यमबाट राज्यको शासनव्यवस्था र प्रभुत्वशालीहरूका विरुद्ध आवाज उठाई प्रतिरोध गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त सीमान्त पात्रहरूको वर्गीय, जातीय तथा लैङ्गिक आवाज र तिनमा रहेको प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन गरिएको छ ।

४.४.१ वर्गीय आवाज र प्रतिरोध चेतना

आधाबाटो उपन्यासमा एउटै परिवारभित्र पनि प्रभुत्वशाली र अधीनस्थ वर्गका पात्रहरू रहेका छन् । म पात्र र उनका हजुरबुबा, हजुरआमा तथा काकाकाकीहरू एउटै घरपरिवारका सदस्य भएर पनि म पात्रको परिवारलाई खान-लाउन नै अभाव रहेको छ भने उनका हजुरबुबाहरूका घरमा प्रशस्त अन्नपात रहेको छ । दसैंमा टीका मुछ्ने चामलसमेत नभएको चरम गरिबीमा आफ्नै आमासँग एकमुरी धान ऋण माग्दा नदिएको तर बल जेठालाई दिएकोमा चित्त दुखाउँदै म पात्रका बुबाले अभिव्यक्त गरेको तलको अभिव्यक्तिबाट आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विषय प्रस्ट हुन्छ :

आफूले दुईदिन अघि गएर धान माग्दा एकगडो छैन भनेर टार्ने र गाउँका अरू बलिया बाङ्गालाई भने मबाट लुकाएर पछि खेताला लाउने सर्तमा भए पनि दिने ? मलाई साह्रै रिस उठ्यो । के म तिनीहरूको छोरा हैन ? मूलघरमा आएका सबै पाहुना म छुट्टिएको दाजुका घरमा आउँदैनन् ? उत्तिकै भार मैले खप्नुपर्दैन ? अनि उनीहरू भने मलाई नाथे एकमुरी धान एक महिनाका लागि विश्वास गर्दैनन् भने अब यिनीहरूका छेउमा केका लागि बस्नु ? म कमजोर छु, लड्गडो छुँ, केही गर्न सकिदैन । आमाबाबु, भाइहरूले भरअभर हेर्लान् भन्ने आशाले यिनीहरूका छेउमा बस्नुपर्ने तर उनीहरू भने कुनै प्रवाह गर्दैनन् भने फेरि यिनीहरूको छेउमा बस्नुको औचित्य नै के ? (पृ. ५)

सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा रहेको म पात्रका बुबाले प्रभुत्वशाली वर्ग आफ्ना परिवारले गरेको सामन्तवादी प्रवृत्तिको प्रतिकार गरेका छन् । एउटै परिवारबाट अलग भएका उनीहरूलाई पाखोबारी दिएर एक वर्षका लागि खान पुग्ने अन्न उत्पादन भएको छैन । मूलघरमा भने आफूलाई पुगेर पनि बेच्ने प्रशस्त अन्न भएको र एकमुरी धान एक महिनको

लागि ऋण माग्दासमेत नदिएकाले आफन्त र आफ्ना आमाबुबा भनेर उक्त गाउँमा बस्नुको औचित्य नरहेको कुरा माथिको अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ ।

नेपालीहरूको महान् चाड दसैंमा आफ्नै जेठो छोराको घरमा अक्षता मुछ्ने चामलसमेत नहुनु र आमाबाबुले आफ्नै छोरोलाई धान नदिएर अरूलाई दिनुले धन र बलका अधि रगतको नाता वा अभै त्योभन्दा पर पुगेर हेर्ने हो भने आफ्नै छोरा पनि केही होइन रहेछ भन्ने यथार्थलाई यहाँ स्पष्ट पारेको छ । गरिबीका कारण आफ्नै परिवारले समेत बेवास्ता गरेका म पात्रको परिवारले सामन्तवादी सोच भएका आफ्ना हजुरबुबा र हजुरआमाको साथ छोडी अन्यत्र बसाइँ सरी जाने साहस गर्नुले उनको परिवारमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा धनी र सामन्तवादी सोच भएकाहरूले गरिबलाई सधैं हाँसोको पात्र मात्र बनाउँदा रहेछन् भन्ने कुरा सरोज सरका अभिव्यक्तिले म पात्रमा पारेको यस किसिमको प्रभावबाट बुझ्न सकिन्छ :

तर सरोज सरको त्यो अभिव्यक्ति मेरो लागि साह्रै नै उर्जाशील भयो । संसार देख्न र चिन्न त्यसले मलाई ठूलो मद्दत गरेजस्तो लाग्छ । सानो र त्यति महत्त्वको नभएर पनि त्यो आरोपले मेरो चिन्तनशैलीमै परिवर्तन गरेको छ । गरिबीको यथार्थ परिभाषा समाजमा कसरी स्थापित भएको हुन्छ भन्ने त्योभन्दा ताजा र शास्वत उदाहरण अरू हुन सक्दैन भन्ने मैले बुझेको छु । गरिब भएपछि चोर र बुढी भएपछि बोक्सीको आरोप लाग्ने परम्परा हाम्रो समाजमा छ । पढेलेखेका बुद्धिजीवीहरू पनि त्यस परम्पराबाट मुक्त छैनन् । (पृ. १२३)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिका आधारमा म पात्र सीमान्तीकृत पात्र हुन् र उनको गरिबीलाई उपहास गर्ने सरोज सर सामन्तवादी सोच भएका प्रभुत्वशाली पात्र हुन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । यस सन्दर्भमा म पात्रसँग चिस खेलमा हारेपछि सरोज सरले प्रतिशोधका रूपमा उनको गरिबीलाई खिल्ली उडाएका छन् । म पात्रको घरमा आगलागि हुँदा दश रुपैयाँ चन्दा दिएको र उनका साथी संजीवले म पात्रलाई नै दिनका लागि अरूको पाइन्ट चोरेको आरोप लगाई एक वर्षअघिको कुरा भिकी म पात्रलाई रुनु न हास्नु पारेको देखिन्छ । तर, पनि उनी सरोज सरका अधि केही पनि नबोल्नुले सीमान्तीकृतहरू बोल्न नसक्ने र बोले पनि उनीहरूको आवाजको सुनुवाइ नै नहुने कुरा सीमान्तीय सिद्धान्त सापेक्ष प्रस्ट भएको छ ।

म पात्रले सरोज सरजस्ता प्रभुत्वशाली वर्गले निर्माण गरेको सामन्तवादी प्रवृत्तिलाई मौन रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । सञ्जीवले लुकाएको पाइन्ट आफूलाई ठिक नहुने र

आफूलाई संजीवले पहिल्यै दिएको पाइन्टहरू प्रशस्त हुँदा पनि सरोज सरको अपमानपूर्ण व्यवहारमा केही नबोली उनको अपमानलाई नै मूल मन्त्र ठानी अगाडि बढेको हुँदा म पात्रमा सरोज सरप्रति मौन रूपमा प्रतिरोधी चेतनको विकास भने भएको पाइन्छ ।

पुरातनवादी सोचमा आधारित शासनव्यवस्थाभन्दा जनताले नै चुनेर जनताकै प्रत्यक्ष शासनव्यवस्था उचित ठानी ल्याएको बहुदलीय व्यवस्थामा म पात्रकी आमाले निराशाको भाव व्यक्त गर्दै यी दलभन्दा त राजा नै ठिक थियो । कमसेकम राजाले मान्छे त मारेका थिएनन् भन्ने आक्रोशपूर्ण भनाइलाई आत्मसात गर्दै म पात्रले तात्कालीन समयलाई स्मरण गर्छन् :

देशमा प्रजातन्त्र आएको दश वर्षमा सत्ता र राजनीतिभन्दा बढ्ता केही भएन । अविश्वासको प्रस्ताव, संसद विघटन, सरकार परिवर्तन आदि आदि । देशमा जनसरोकारका कामतिर सरकारको चासो पुगेन । ठूलाठूला नाराहरू, भाषण र योजनाहरू आए । एसियाली मापदण्डमा पुग्ने सपनाहरू आए तर माथि दुर्गमा हिमालतिरका मान्छेहरूलाई मधेशसम्म आउने बाटो थिएन । अनिकालमा खाने अन्न थिएन, तिनले बुनेका राडीपाखी बिकने बजार थिएन । रोगी भए निको हुने औषधी थिएन, एक तिर्खा मेट्ने पानी थिएन । ... काठमाडौँका तारे होटलमा गोष्ठी र सेमिनार गरेर डलरको खेती भइरहेको थियो । हिजोको भुक्के चप्पल लगाएर मैला कुर्ता सुरुवाल भिर्नेहरू पजेरोमा थिए । गरिबका मसिहा बामपन्थीहरू र प्रजातन्त्रका ठेकेदार काङ्ग्रेसहरू चारतारे र हँसियाहथौडाका झण्डा हम्किन व्यस्त थिए । गाउँमा पञ्चायतले पुऱ्याएका बाटाहरू मासिएका थिए । पैनीहरूमा पार्टीका सुकुम्बासीहरू थिए । मठमन्दिर, सार्वजनिक स्थलहरू सबै व्यक्तिका नाममा दर्ता भइरहेका थिए । (पृ. ३४९)

म पात्रले स्मरण गरेका माथिका अभिव्यक्तिले हाम्रो देशमा जनताका हितमा राजनीति गर्छु भनी सीमान्त समुदायका भोटले शासनसत्ता सम्हालेका राजनीतिक दलका नेताहरू देश र जनताका हितमा भन्दा पनि आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थमा लिप्त भएको स्पष्ट हुन्छ । जनतालाई भुक्त्याएर जनताकै रगत र पसिनामा पौडी खेलन पत्केका सामन्तवादी सोच भएका मुट्ठीभरका राजनैतिक दलका नेताहरूले जनताका मनोभवना विपरीत कार्य गरी जनतालाई भोक, रोग र शोकमा बाँच्न बाध्य पारेको आक्रोशपूर्ण अभिव्यक्ति उक्त अंशमा देखिन्छ । ग्राम्चीको हैकमवादअनुरूप नै नेताहरूले जनताले थाहा नपाउने गरी

आफ्नो प्रभुत्व जनतामा कायम गर्छन् र जनताले थाहा पाउँदा आफूहरू सीमान्तीकृत अवस्थामा पुगिसकेका हुन्छन् । जुन अवस्थामा प्रतिरोधी आवाज र विद्रोहमाथि दमन हुन्छ त्यतिबेला प्रभुत्वशालीहरू शासक र अधीनस्थहरू शासित हुने अवस्थाको सिर्जना भइसकेको हुन्छ ।

म पात्रले प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि नेपाली जनताले गरेका त्याग र बलिदानको कुनै उपलब्धि नभएको साधारण जीवनयापन गरिरहेका केही व्यक्तिहरूका जीवनस्तरमा आकास-जमिन फरक भएको तर समग्र जनताको स्थिति भने नाजुक भएको हुँदा अप्रत्यक्ष रूपमा बहुदलीय व्यवस्थाभन्दा पञ्चायती व्यवस्था नै उचित थियो कि भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । यसरी *आधाबाटो* उपन्यासमा सीमान्त समुदायको वर्गीय आवाज र प्रतिरोधी चेतनाको विकास भए पनि पूर्ण रूपमा सफल भने हुन सकेको छैन ।

४.४.२ जातीय आवाज र प्रतिरोध चेतना

आधाबाटो उपन्यासमा हाम्रो समाजले विभाजन गरेको उच्चजात र निम्नजातका पात्रहरूमा भन्दा पनि समान जातका पात्रहरूमा र आफ्नै थरमा लेखक स्वयंमूले विरोध जनाएका छन् । आफ्नै मावलीको आडभरोसामा पहाडबाट तराई भरेका म पात्रका परिवारलाई जग्गाको कारण दसैं र तिहारजस्ता चाडपर्वमा पनि मामाहरूले वास्ता नगरेपछि तिहारमा उनकी आमा नराम्रो गरी रोएको देखेर उनका बाबुले व्यक्त गरेका यी अभिव्यक्तिले जातीय आवाज र प्रतिरोधको सन्दर्भलाई प्रस्ट पारेका छन् :

तँ चित्त नदुखा, नरो । त्यस्ता भाइहरूलाई माइती मान्नुभन्दा बरु दुईटा मधिसेलाई टीको लगाइदे । माइती भन्ने चीज आफ्नो मनले मान्ने हो । रगतकै नाता भएर पनि खै के माइती भएर तिनीहरू । तँ टीकाको सामग्री ठीक पार् । तेरा दुईटा भाइहरू म लिएर आउँछु । (पृ. ३२-३३)

उपर्युक्त सन्दर्भअनुसार म पात्रको परिवार पहाडको ब्राह्मण परिवार र उनका मामाहरू पनि समान जात र समान ठाउँका भएर पनि आफ्नी दिदीलाई तिहारजस्तो पवित्र चाडमा समेत नबोलाएको हुँदा प्रतिरोधस्वरूप आफ्ना दुई भाइहरूको सट्टामा दुईजना तराईमूलका व्यक्तिहरूलाई टीका लगाएका छन् । यस सन्दर्भमा उच्चजातीय पात्रको प्रतिनिधित्व म पात्रका मामाले गरेको देखिन्छ भने एउटै जातका पात्रहरूका बिचमा पनि आर्थिक हैसियत र व्यक्तिगत घटनाक्रमले गर्दा म पात्रकी आमा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा

देखापरेकी छिन् । यसरी रगत सबैको रातो हुने हुँदा हाम्रो हिन्दू धर्म र परम्पराअनुसारको जातीय विभेदलाई उपर्युक्त सन्दर्भमार्फत प्रतिरोधी चेतनालाई अभिव्यक्त गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । म पात्रकी आमा उच्चजातकी भएर पनि भारतको बिहार भन्ने ठाउँबाट नेपालको भ्गापा जिल्लामा आएर व्यावसाय गरी बसेका दुईजना तराईमूलका व्यक्तिलाई भाइहरू मानी टीका लगाउनाले तथा जात पनि स्पष्ट नभएका उनीहरूलाई भाइ स्वीकार गर्नुले म पात्रको आमामा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको देखिन्छ । जातीय दम्भका कारण उच्चजातका सामन्तवादीहरूको प्रभुत्वमा निम्नजातका र समान जातका पनि आर्थिक हैसियत कमजोर भएका व्यक्तिहरू सीमान्तीकृत अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । यसरी सीमान्तीकृत अवस्थामा पुगेकाहरूले आफ्नै जातिप्रति गरेको विद्रोह म पात्रले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

मभिन्न यो देश, जाति, राष्ट्र, रङ्ग, लिङ्गका भेदहरूका विरोधमा विद्रोह पलाउन थाल्यो । सारा संसारका मानिसहरू एकै हुन्, तिनको भोक, तिनले पाउने दुःख, तिनका इच्छा, आकाङ्क्षा, पीडा र समस्याहरू सबै एकै हुन् । संसारमा जन्मेपछि सबैले सुरक्षित रहेर आनन्दले बाँच्न पाउनुपर्छ । बलियाको करिया भएर कमजोरले किन बाँच्ने ? धर्तीका सबै धरावासीहरू एकै हुन् । (पृ. १४९)

माथिका अभिव्यक्तिमा लेखक तथा म पात्रले समाजमा हुने विभेदको अन्त्य गर्नका लागि विद्रोह गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा उनले पृथ्वी सबैको साझा घर भएको हुँदा कुनै पनि व्यक्ति एक जात, एक धर्म र एक भाषामा मात्र सीमित नभई खुला रूपमा बाँच्न पाउनुपर्छ भनेका छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले कमजोर वर्गलाई आफ्नो अनुकूल शासन गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्नुपर्ने र सबै धर्तीका समान सन्तान भएकाले सामन्तवादी चिन्तन र त्यसले पारेको प्रभावका विरुद्धमा आवाज उठाई न्याय स्थापनार्थ सशक्त प्रतिरोध गर्नसक्ने चेतनाको विकास भएको देखिन्छ ।

समाजले पहिलेदेखि नै आफ्नो वर्चस्व कायम गर्न सफल उच्चजातका व्यक्तिहरूलाई निम्नजातका व्यक्तिहरूले नै प्रोत्साहन गरेका हुन् भन्ने कुरा उपन्यासमा लावतीजीका अभिव्यक्तिमा आधारित यस्तो जानी छ मेरो साथी ! बाहुनलाई कहाँबाट बुद्धि आउँछ, हामी राईलिम्बू साँच्चै रक्सीले नै विग्रेका हो बुभ्यो भट्टराई (पृ. २५०) भन्ने भनाइबाट थप स्पष्ट हुन्छ । यस सन्दर्भमा उच्चजातका बाहुनहरू बुद्धिमानी हुने र समाजले तल्लो जातको दर्जा दिएको राईलिम्बू भने रक्सीका कारण विग्रिएको भन्दै आफूहरू कमजोर र ब्राह्मणहरू शक्तिशाली हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

जातीय आधारमा सीमान्तीकृत अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूले समानताका लागि अन्यायका विरुद्ध आवाज उठाउनुको सट्टा तिनकै प्रशंसा गर्नाले सीमान्तीकृतहरू प्रभुत्वशालीका गतिविधिहरूमा प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । यसरी *आधाबाटो* उपन्यासमा म पात्रको परिवारले आफ्नै जातका विरुद्धमा जातीय आवाज र प्रतिरोधी चेतनाको विकास गरे पनि अन्य पात्रहरूका सन्दर्भमा भने यसको विकास भएको देखिँदैन ।

४.४.३ लैङ्गिक आवाज र प्रतिरोध चेतना

आधाबाटो उपन्यासमा म पात्रकी आमाले समाजमा गर्नुपरेका सङ्घर्ष र भोग्नुपरेका पीडाहरूको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । पितृसत्तात्मक सोच भएको हाम्रो समाजमा पुरुषहरू परिवारको हर्ताकर्ता भए तापनि परिवारको हेरविचार, धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा नारीहरूले नै बढी जिम्मेवारी लिएको देखिन्छ । यस उपन्यासमा पनि म पात्रकी आमाले बजारमा चुर-दोकान गरी आफ्नो दैनिक घरखर्च चलाउँदै आएको देखिन्छ । व्यापारकै क्रममा एकदिन उडियाले म पात्रकी आमालाई हात हाल्न लागेपछि उनका व्यापारी साथीहरूले पटवारी बालाई उजुर गर्दै भनेका यी भनाइले हाम्रो समाजमा नारीहरू कति असुरक्षित छन् भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ :

...यसमा माइलीको केही दोष छैन । त्यो उडिया रक्सीले मातेर आएर जहिले पनि यिनलाई कस्तो नराम्रो गरी हेर्ने, खैनी किन्ने निहुँले हात समात्न खोज्ने गर्थ्यो । आज त त्यसले जिउमै हात हालुँलाजस्तो गर्‍यो । व्यापारी हुँदा कति सहनु त । तिनै उडिया मोराहरूले खैनी नकिने किन्दैनन् । माइलीले आज त्यसलाई ढकले हानेकै हो । हामी आइमाईले गरी खान नपाउनु मालिक ? (पृ. ४२)

माथिको अभिव्यक्तिलाई हेर्दा पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गरिने व्यवहारको विरुद्ध म पात्रकी आमा माइलीले विद्रोह गरेकी छिन् । आफ्नो दैनिक खर्च धान्नका लागि बजारमा सानो चुर-दोकान खोली बसेका म पात्रकी आमालाई खैनी किन्ने बहानामा उडियाले हातमा छुनुले नारी अस्मिताको खिल्ली उडाउँदै पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको वर्चस्व कायम रहेको स्पष्ट देखिन्छ । त्यसैगरी नारी हुँदा आफ्नो भाग्यलाई दोष दिँदै सबै कुराहरू सहनुपर्छ भन्ने मान्यताबाट अलग रही म पात्रकी आमाले उडियालाई ढकले हान्नु र सबै व्यापारी महिलाहरू एकजुट हुनुले केही रूपमा लैङ्गिक आवाज र

प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । तर, आइमाईहरूले गरी खान नपाउनु मालिक ? (पृ.४२) भन्दै पटवारी बालाई मालिक भनेर सम्बोधन गर्नुले नारीहरू पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा पुरुषलाई मालिक र आफूहरूलाई नोकर तथा दासी ठान्ने प्रवृत्तिबाट अभै पनि मुक्त हुन नसकेको कुरा स्पष्ट भएको छ ।

नारी र पुरुष एकै सिक्काका दुई पाटा भने तापनि नारीहरू बोक्सीको आरोपमा जिउंदै जल्नुपरेका र कलिलो उमेरमै बलात्कृत हुनुपरेका घटनाहरू हाम्रो समाजमा प्रशस्तै पाइन्छन् । आफूलाई प्रभुत्वशाली ठान्ने पुरुषहरूले एउटी मानसिक सन्तुलन गुमाएकी नारीलाई समेत बलात्कार गरी दुई जिउकी बनाएको घटना म पात्रले व्यक्त गरेका यी अभिव्यक्तिबाट प्रष्ट हुन्छ :

निकै वर्षपछि फेरि अर्को हल्ला चल्यो- 'भगी दुई जीउकी भइछे ।' सुतेकै ठाउँमा राति सपनामा आकासबाट कुनै तेजिलो ज्योति आएर भगीको गर्भमा पसेको होइन भने त्यो कस्तो पुरुष होला जसले बारम्बार भगीलाई गर्भवती तुल्याउँछ ? भगीको गर्भवती अवस्था देख्दा मलाई आफू पुरुष भएकोमा समेत कतिपल्ट घृणा पलाएर आउँथ्यो । समाजमा नारीको अवस्थालाई व्यवस्थित गरिँदैन भने पुरुषको कर्तव्य आफ्नो चरित्रको संरक्षण गर्नुमा रहँदैन ? रक्सी खाएर पनि, माते पनि जे भए पनि होस गुमाएको त्यसले कहाँ हुन्छ ? अरे नर्कबासी पुरुष ! कति सास्ती दिन्छौ नारीको शरीरको मासुलाई ? (पृ. ३१३)

उपर्युक्त सन्दर्भलाई हेर्दा खसीकट्टा कार्कीकी जेठी छोरी भगी मागेर खाने, कपाल नकोर्ने, ननुहाउने तथा सुस्त मनस्थितिकीलाई समेत पुरुषप्रधान समाजका कुनै बलवान पुरुषले आफ्नो कामवासनाको सिकार बनाएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा आफ्नो मानसिक सन्तुलन ठिक नभएकी भगी बलात्कृत भएर नारी अस्मिता गुमाई सीमान्तीकृत बन्न पुगेकी छिन् । गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले भनेभैँ सीमान्तीकृतहरू बोल्न नसक्ने सन्दर्भ सापेक्ष भगीले विद्रोह गर्न सक्दैनन् तर उनको आवाज तथा प्रतिरोधी चेतनाको प्रतिनिधित्व भने जैविक बुद्धिजीवीका रूपमा म पात्र तथा लेखकले गरेका छन् र उनकै माध्यमबाट भगीका अभिव्यक्तिहरू व्यक्त भएका छन् । लेखक आफू पुरुष भएकोमा समेत पुरुषका यी क्रियाकलापले आफूमा घृणा पलाएको र यस्ता नारीका इज्जत लुट्ने लुटेराहरूले होसमा नै यी सबै कार्यहरू गर्ने हुँदा तिनीहरूले कहिल्यै शान्ती नपाउने र उनीहरूको बास नर्कमा हुने भाव व्यक्त गरेका छन् ।

नारीहरूलाई आफ्नै शरीर पनि आफ्नै लागि कतिपय सन्दर्भमा खतरा महसुस हुने गर्दछ । यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा अनेक समस्याहरूसँग कतै सम्भौता त कतै सङ्घर्ष गर्दै आएका म पात्रकी आमाको मृत्यु हुन्छ । आफन्तहरूले नै दिएका चोट, पीडा र अपमानजन्य व्यवहारलाई सहस्र स्वीकार गरी आफ्नाहरूका खुशीका लागि सदा सङ्घर्ष गर्ने आमाहरूको अवस्थालाई नियाल्दै म पात्र स्मरण गर्छुन् :

नारीलाई इज्जतको, प्रतिष्ठाको, सुरक्षाको, आफ्नै शरीरको पनि कति भारी हुन्छ, बोझ हुन्छ । आफ्नै शरीरलाई पनि कति गाह्रोसँगले बोक्दै त्यसमाथि अरू सन्तानका भारीहरू खप्टनु पर्छ । अनाथ, असहाय र विपन्नतासँग धेरै जिस्कन्छ समाज, धेरै हाँस्दछ परिवार । ... आफूलाई आफू बनाएर उभ्याउन कति कठिन छ एउटी नारीलाई, जोसँग उसका लागि संवेदित हुने संसारमा आफन्त भन्ने कोही पनि हुँदैन । तर आमाहरू आफू सलेदो बनेर सन्तानलाई उज्यालो दिइरहेका हुन्छन् सदा । संसारमा सबै चीज घट्टै जान्छ, सन्तान नै त्यस्तो चीज हो जो निरन्तर बढिरहन्छ । समयजस्तै सधैं त्यो नयाँ र अनौठो भएर आइरहन्छ । आस गरेभन्दा भिन्दै भएर जब सन्तानहरू आइरहन्छन् मातापिताको जीवनको सार्थकता त्यसैमा छ । (पृ. ३८२)

प्रस्तुत अभिव्यक्तिमा म पात्रले आफ्नी आमाले समाजमा गरेका सङ्घर्षहरूको चित्रण गरेका छन् । पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा एउटी नारीले अपाङ्ग लोग्ने र साना-साना छोराछोरीलाई एक गास खान र एकसरो लगाउनका लागि गर्नुपरेका कडा मिहिनेत र नारी भएर समाजका चुनौतीहरूसँग लड्नुपर्दाको पीडाहरू व्यक्त गरेका छन् । मर्नेबेला भएको लोग्नेलाई एकलै घरमा छाडी काखेबच्चा च्यापेर चुर बेचन बस्दाको क्षण होस् या त लोग्नेको मृत्युमा मलामी नआएको, घरमा सुनपानी छर्कने सुन नभएको आदि कारुणिक अवस्थामासँग पनि जुध्दै म पात्रलाई समाजमा सङ्घर्ष गर्न योग्य बनाएका छन् । नारीहरू आफ्ना सन्तानका लागि आफ्ना खुशीहरूको बलिदानी दिन पनि तयार हुन्छन् भन्ने कुरा माथिका अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको हाम्रो समाजमा म पात्रकी आमाले आफ्ना सबै इच्छा र चाहना मारेर छोरोलाई पढाएको तर छोरीहरूलाई नपढाएको सन्दर्भले पनि यहाँ लैङ्गिक विभेदको अवस्थालाई प्रस्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । म पात्रका दिदीबहिनीले आफूले पढ्न पाउनुपर्छ भन्ने माग नगरेको र आमाले पनि छोरीहरूलाई पढाउनुपर्छ भन्ने आवाज व्यक्त नगर्नुले नारीहरूलाई प्रस्तुत उपन्यासमा सीमान्तीकृत पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

आधाबाटो उपन्यासमा वर्गीय रूपमा म पात्रका परिवारले आफ्नै हजुरबबा र हजुरआमासँग भगडा गरी आफ्नो पुख्यौली थलो छाडेर बसाइँ हिँड्नुले प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । जातीय रूपमा म पात्रका परिवारलाई आफ्नै घरपरिवार र मामाहरूले बेवास्ता गरेका कारण उनले आफ्नो थरलाई नै परिवर्तन गरी धरावासी राख्नुले समाज जातमै पनि जातीय दृष्टिले प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । लैङ्गिक रूपमा पितृसत्तात्मक संरचनाको कारण म पात्रका आमा तथा दिदीबहिनीहरूले पढ्न नपाउनु, भगीजस्ती मानसिक सन्तुलन गुमाएकी पात्रसमेत बलात्कृत हुनु, आतालाई उनको केटाले छाड्दा पनि उनले केही प्रतिरोध नगर्नु आदि सन्दर्भले पुरुषप्रधान समाजको वर्चस्व कायम रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा वर्गीय र जातीय रूपमा केही हदसम्म आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइए तापनि लैङ्गिक रूपमा भने त्यही आधारमा विकास भएको अवस्था देखिँदैन ।

४.५ राधा उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना

राधा उपन्यासमा मथुराका राजा कंसले आफ्नो काकाकी छोरी देवकीको विवाह आफ्नै मिल्ने साथी बसुदेवसँग गरिदिन्छ । आफ्नै मनको त्रासका कारण कंसले उनीहरूलाई दरबारमा नै बस्ने व्यवस्था गरिदिन्छन् । देवकीका हरेक सन्तान दरबारबाट गायब भएपछि बसुदेवले आफ्नो पछिल्लो छोरालाई जन्मनासाथ ब्रजमा आफ्नो मिल्ने साथी नन्दरायकहाँ छाडी उनको छोरी लिएर आउँछन्, जुन कुरा दुवै आमाहरू देवकी र यशोदालाई थाहा हुँदैन । समयक्रमसँगै ब्रजमा रहेका कृष्ण पनि हुर्कँदै र बढ्दै जान्छ र उनको ब्रजकै बृषभानुकी छोरी राधासँग प्रेम बस्छ । गर्ग ऋषिका माध्यमबाट आफ्नो वास्तविकता थाहा भएपछि कृष्ण ब्रजा छोडी मथुरातर्फ लाग्छन् र कंसको बध गरी उनका बाबु उग्रसेनलाई राजा बनाउँछन् । कंसको बध गरेको केही समयपछि कृष्णले रुक्मिणीसँग विवाह गर्छन्, जुन कुरा राधालाई सत्य हुँदैन र उनी वैष्णवी रूप धारण गरी तीर्थतिर लाग्छन् । अन्त्यमा कृष्ण र राधाको भेट भए पनि उनीहरूको विवाह भने हुँदैन ।

प्रस्तुत उपन्यासमा कृष्णको कंससितको लडाइँ सत्ता र आर्थिक प्राप्तिका लागि नभई कंसको अत्याचारको अन्त्य गर्नको लागि मात्र भएको कुरा कंसलाई बध गरेपछि कृष्ण आफू राजा नभएर कंसका बुबा उग्रसेनलाई राजा बनाएको सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ । जातीय रूपमा पनि प्रस्तुत उपन्यासमा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइँदैन । तर, लैङ्गिक रूपमा भने राधा, विशाखा, रुक्मिणी, एकनंशा, द्रौपदी, यशोदा, कुन्ती आदि नारी पात्रहरूमा

पुरुषका लापरवाहीले ठूला-ठूला सडकटहरू भोग्न बाध्य भएपछि उनीहरू कसैले आफ्ना व्यथाहरू व्यक्त गरेका छन् भने राधाले विद्रोह गरी आफू अविवाहित नै बसेको देखिन्छ । यसरी राधा उपन्यासमा वर्गीय र जातीय आवाज र प्रतिरोध चेतना स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त नभएको हुँदा यहाँ सीमान्त समुदायको लैङ्गिक आवाज र प्रतिरोध चेतनाको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

४.५.१ लैङ्गिक आवाज र प्रतिरोध चेतना

राधा उपन्यासको नामकरण उपन्यासकी प्रमुख पात्र राधाको नामबाट गरिएको छ । ब्रजका बृषभानुकी छोरी, कृष्णकी प्रेमीका, साथीहरूकी प्रिय राधाले उपन्यासभरि कहिँ पनि आफ्नो स्वाभिमान गुमाएकी छैनन् । बाल्यकालमा कृष्णसँग आफ्नो नाम जोडी गाउँले सबैले उनको विरोध गर्दा पनि उनी आफ्नो प्रेममा अडिग रहेर उनले विद्रोहको भावना यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

गाउँलेलाई के मतलब कसले के गर्छ, कसले केमा ? म जोसँग प्रेम गरौँ कि विवाह गरौँ, त्यो मेरो रुचि, इच्छाको कुरा हो । आफ्नो हित अहित सोच्ने मेरो आफ्नै काम हो । दुःख पाए पनि सुख पाए पनि संसारमा त्यसको बाँडफाँड कसले गर्ने गरेको छ ? सुखमा सबैले अधिकार जमाउन खोजे पनि दुःखमा कसले साथ दिन्छ ? मानिस आफ्नो जीवन बारे निर्णय गर्न पूर्ण रूपले स्वतन्त्र हुनुपर्छ । (पृ. ६५)

राधाले यी अभिव्यक्ति कृष्ण र राधाको प्रेमलाई ब्रजका केही मानिसले ठूलो विषय बनाएर यशोदाको अस्मितामाथि प्रश्न उठाई सारा जनपदले नन्दरायको घरपरिवारलाई बहिष्कार गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरेकी हुन् । कृष्णको शङ्कास्पद कार्यशैली र उनको श्याम वर्णले गर्दा नन्दराय र यशोदाको वर्ण पनि नमिल्ने र कार्यशैली पनि गोपाल वंशको जस्तो नभई क्षेत्रीय वंशको जस्तो देखिने भनी आरोप लगाएका छन् । राधा र कृष्णको प्रेम पनि सफल हुँदैन भन्ने गाउँलेको भनाइलाई बेवास्ता गर्दै नारी र पुरुष जसले पनि स्वतन्त्र रूपले आफ्नो व्यक्तिगत जीवन सञ्चालन गर्न पाउनुपर्छ । आफ्नो जीवन कसरी चलाउने भन्ने कुरा र सुखदुःख भोग्ने विषय नितान्त व्यक्तिगत विषय भएको हुँदा त्यसमा गाउँलेले चिन्ता लिनुपर्ने कुरा राधाले व्यक्त गरेकी छिन् ।

सन्तानलाई नौ महिना गर्भमा राखेर आफ्नो दशधारा दुध खुवाउने आमाको आफ्ना सन्तानप्रति हुने माया र बुबाको सन्तानप्रति हुने मायामा फरक देखाउँदै यशोदाले नन्दरायको व्यवहारलाई विरोध गर्दै आफ्ना पीडाहरू यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

मैले तपाइँसँग पुत्र मागेकी थिइनँ । मेरो गर्भमा हुर्किएकी छोरी मलाई धेरै हुने थिइन । त्यो मेरो रगत र मासुले बनेकी हुन्थी, मेरै प्रतिमूर्ति । म त्यसमा मेरो रूप देख्ने थिएँ, मेरै अनुहार देख्ने थिएँ । त्यसले पनि भोलि यस संसारमा अरू महान् सन्तान जन्माउने थिई र ममतामयी आमा भएर यस लोकमा मानव सभ्यताको नयाँ अध्याय खोल्ने थिई । त्यसले हाँसेको, नाचेको, कति राम्रो देखिन्थ्यो होला ? त्यसले रिसाएको र रोएको पनि कति प्यारो हुन्थ्यो होला ! हे नन्दजी ! तपाइँ पुरुषहरूलाई के थाहा आमाहरूको छातीको पीडा ? हेर्नोस्, यस उमेरमा पनि आज त्यो बच्चीको स्मरण गर्दा पनि मेरो छातीमा दुध रसाएर आएको छ । छाती भिजेको छ । तपाइँले मेरो पोल्टामा देवकीनन्दनलाई राखिदिएर कृत्रिम पुत्रवती बनाई ठूलै यश लिनुभएको ठाने पनि आज मलाई त्यो कार्य गलत लागेको छ । तपाइँले त्यसरी नढाँटेर, नलुकाएर पनि मलाई अझ सहयोगी यशोदा पाउन सक्नुहुन्थ्यो । यत्रो ऐतिहासिक यात्रामा मैले कृष्णको ओठमा आफ्नो दुधको मुन्टो राख्दै गर्दा र त्यसलाई उसले चुस्दै गर्दा पनि एक महान् कार्यका लागि छोरीको बलिदान दिएर अत्याचारका विरुद्ध लड्ने योद्धा हुर्काउँदै गरेको आत्मगौरव त गर्न पाउँथे । यस युद्धमा मेरो पनि लगानी भइरहेको छ भन्ने सन्तोष त लिन पाउँथे । कंसद्वारा बध नगरिएकी त्यो पुत्रीलाई म आफ्नै अर्को फाँचोपान गराएरै हुकाउन पनि त सक्थे । शङ्कालु, अविश्वासी दम्भ पुरुष ! तिमीले मेरो सारा जीवनलाई निरर्थक बनाइदियौ । मलाई कहिको हुन दिएनौ । (पृ. १०८)

प्रस्तुत सन्दर्भमा नन्दरायले आफ्नो छोरी र मित्र बसुदेवको छोरा साटासाट गरेको कुरा आफ्नी श्रीमती यशोदालाई व्यक्त नगर्नु र बृषभानुकी श्रीमतीबाट सम्पूर्ण कुराको जानकारी हुँदा लोग्नेप्रति आक्रोशित हुँदै व्यक्त गरेका हुन् । आफ्नो परिवार, इष्टमित्र सबै छाडेर लोग्नेलाई नै सबैभन्दा प्रिय ठानी आएको श्रीमतीलाई तिनै लोग्नेले विश्वास नगरेर वास्तविकता व्यक्त नगर्दा र प्रशस्त समय हुँदा पनि अरुकै मुखबाट कल्पना नै नगरेका कुरा सन्नुपर्दा यशोदामा आक्रोश उत्पन्न भई आफ्नो सारा जीवन अर्थहीन भएको भाव व्यक्त गरेकी छिन् ।

यशोदाले पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थाको विरोध गर्दै महिलालाई आफ्नो हक र अधिकारबाट वञ्चित गरिएकोमा प्रतिरोध गरेकी छिन् । एउटी जननीका लागि छोरा र छोरी दुवै समान हुने भएकाले कृष्ण आफ्नो सन्तान होइन भन्ने स्पष्ट भएपछि आफूले छोरा

नमामागेको हुनाले छोरी भए पनि आफू सन्तुष्ट हुने धारणा व्यक्त गरेकी छिन् । पुरुषहरूको हैकमवादी प्रवृत्तिको विरोध गर्दै आफ्नी छोरीले नयाँ सृष्टि गर्ने, तिनका हरेक क्रियाकलापहरू कति रोमाञ्चक र सन्तुष्टिपूर्ण हुन्थ्यो होला भन्ने कुराको कल्पना गरेकी छिन् । नारीहरूको धर्म, सहनशीलता र मातृत्वलाई पुरुषहरूले बुझ्न नसक्ने बताउँदै आफ्नी छोरीको कल्पना गर्दासमेत पनि उनका छातीमा दुध रसाएको महसुस गरेकी छिन् । यशोदाले उनको लग्ने नन्दरायको हरेक दुःख र सुखमा साथ दिएको र वास्तविकता उचित समयमा व्यक्त गरेको भए जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि साथ दिने तर धेरै समयपछि अरूबाट नै वास्तविकताको अवगत भएपछि आफ्नो लग्ने र पुरुषसत्ताले गर्ने अन्यायको विरुद्ध आवाज उठाई प्रतिरोध गरेकी छिन् ।

बाल्यकालदेखि नै कृष्णलाई माया गर्ने राधा कृष्णको विवाहपछि मानसिक आघातले विरामी अवस्थामा हुन्छन् । आफ्नो रोगको उपचार भन्नु नै आफूलाई संयम राख्नु र वास्तविकतालाई स्वीकार गर्नु हो भन्ने बुझेकी राधाले आफ्नी आमाले विवाह गरी आफ्नो वंश र परम्परालाई निरन्तरता दिनु नै नारीको धर्म हो भन्ने भनाइलाई प्रतिउत्तर दिँदै उनले भनेकी छिन् :

तपाईंका कुरा सत्य हुन् माता । तर मनविनाको शरीर भनेको मृत अवस्थाको जस्तै हो वा निद्रित अवस्थाको जस्तै हो । त्यस्तो शरीरलाई भोग गर्ने पुरुष पनि के सुखी हुन्छ र ? मैले कसैसँग बिहे गरेर यो शरीर जिम्मा लगाइदिँदा मेरो कर्तव्य पूरा हुँदैन । यस शरीरप्रति पनि त मेरो जिम्मेदारी छ नि । मन र इच्छाविना प्रस्तुत गरिएको शरीरले दिने सन्तानले पनि कालान्तरमा वंशवृक्षको निरन्तरता दिन सक्दैन । त्यसमा अनेक मनोविकृतिहरू जन्मसँगसँगै आएका हुन्छन् । गर्भदेखि नै त्यसले आमाको मनबाट जीवनलाई बुझ्न खोजिरहेको हुन्छ । त्यसैले यो भ्रमेलामा लाग्न चाहँन्न म र म शिथिल शरीरले कसैको ओछ्यान बन्न चाहँन्न आमा । म कुनै पुरुषकी ऐच्छिक भोग्या मात्र बन्न चाहँन्न । एउटी नारीको बन्ध्याले संसार बाँभो हुँदैन । हरेकसँग सन्तान जन्माउन सक्ने प्रकृतिले प्राविधिक शक्ति दिएको छ । तर प्रत्येकले जन्माउनै पर्ने अनिवार्यता छैन । चाहेमा सम्भाव्यताको विद्यमानता मात्र हो त्यो । (पृ. २१३)

राधाको यस अभिव्यक्तिले हाम्रो सामाजिक मान्यताअनुरूप नारी भएर बिहे गरी लग्नेको घर जानुपर्ने र सन्तान जन्माउनु पर्ने परम्परालाई रुपान्तरणको अभ्यासको सङ्केत

गरेको छ । आफूले मन पराएको कृष्ण अरू कसैको भएपछि आमाले अरू कसैसँग विवाह गरी घरजम गर्न आग्रह गर्दा उनले भौतिक प्रेमभन्दा मानसिक प्रेमलाई जोड दिएकी छिन् । शरीर अरू कसैका सामु भए पनि मन सदा कृष्णकै समीपमा हुनेहुँदा अरूलाई धोका दिनुभन्दा अविवाहित नै बस्नु उचित ठानेकी छिन् । नारी भएर सन्तान र वंश-परम्परालाई निरन्तरता दिनुपर्छ भन्ने आमाको मान्यतालाई पनि उनले गहन रूपमा खण्डन गर्दै आत्मीक प्रेमबिना जन्मिएको सन्तान पनि सक्षम र योग्य नभई मनोरोगी अथवा विकृत रूप हुनेहुँदा यस्तो सन्तानलाई जन्म दिनु र कुनै पुरुषको खेलौना मात्र बन्नुभन्दा जीवनलाई सन्यास दिनु उपयुक्त हुने धारणा व्यक्त गरेको कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

राधाले हाम्रो समाजमा हुने पितृसत्तात्मक विचारधाराको विरोध गर्दै एउटी नारीले बिहे नगर्दा अथवा सन्तान नजन्माउँदैमा संसार बाँझो नहुने र प्रत्येक नारीसँग सन्तान जन्माउन सक्ने क्षमता भए पनि जन्माउनै पर्छ भन्ने बाध्यता नभएको कुरा उनको अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ । पुरुषवादी समाजमा महिलाले विवाह गरी बच्चा जन्माउनु पर्ने, सदा लोग्नेको सेवा र घरपरिवारको हेरचाह मात्र गरी जिन्दगी बिताउनु पर्ने परम्परागत प्रवृत्तिको विरोध एकातिर भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ आफूले बाल्यकालदेखि मन पराएको र अन्तर्मनले चाहेको व्यक्ति अरू कसैको भएपछि जीवनभर विवाह नै नगरी बस्ने राधाको अठोटले प्रस्तुत उपन्यासमा उनलाई पितृसत्तात्मक समाजमा हुने लैङ्गिक विभेदलाई सशक्त रूपमा आवाज उठाई अन्यायप्रति प्रतिरोध गर्नसक्ने सक्षम नारी पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

पुरुषप्रधान समाजमा पुरुषहरूले जस्तासुकै व्यवहार गरे तापनि नारीहरूले त्यसलाई बाध्यात्मक रूपमा सहेर बस्न बाध्य हुन्छन् । नारी भएकै कारण उनीहरू शारीरिक, मानसिक, यौनिक आदि हिंसाको शिकार हुन्छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा नन्दराय र यशोदाकी छोरी एकनंशा जन्मनेवित्तिकै वसुदेवको माध्यमबाट कंशको दरबारमा लगिन्छ । छोरी भएकै कारण कंशले समेत नमारेका उनी हुर्कँदै र बढ्दैजाँदा आफू को हुँ र कसरी कंसको दरबारसम्म आइपुगौं भन्ने कुरा धेरै पछि मात्र थाहा पाउँछन् । कृष्णले कंसको बध गरेको धेरै समयपछि कृष्णले एकनंशाको विवाह ऋषि दुर्वासासँग गरिदिन्छन्, जसमा उनको राय लिइएको हुँदैन । यसरी हरेक परिस्थितिलाई स्वीकार गरेकी एकनंशाले राधासँगको भेटमा आफ्नो अवस्थालाई यसरी प्रस्तुत गरेकी छिन् :

...ती पनि त्यस्तो पति जसले यसअघि नै आफ्नी अत्यन्त रूपवती, ज्ञानी, तार्किक, विदुषी पत्नी कन्दलीलाई उनको तर्कसँग हार्नुपरेको रिसले घिउ खन्याएर कालो लगाएर भस्म गराएका थिए । स्वास्नीमारा त्यस्ता स्वाँठ बूढालाई बिना मेरो प्रतिक्रिया स्वयंवर गर्न लगाएका थिए । म विरोध गर्न सक्थेँ । तर त्यस्तालाई खुशीखुशी स्वीकार्नु पनि एउटा विरोध नै हो मेरो । म जतिबेला पनि त्रसित छु, आतङ्कित छु, असुरक्षित छु । कुनै बेला पनि मेरो वध हुन सक्छ मेरो धर्मपतिका हातबाट । त्यस्तो मुठ बुद्धिलाई स्वामी स्वीकार गरी त्यसकी दासी भएर उसको यौनसाधन बनेकी छु म । के मलाई चाहिँ रूपको, सुन्दरताको, बलिष्ठताको, यौवनको रहर हुँदैन ? (पृ. २८६)

पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा पुरुषहरूले प्रभुत्वशाली प्रवृत्तिका कारण महिलाहरूलाई उनीहरूको हक र अधिकारबाट वञ्चित गरी सामाजिक सहभागिताका दृष्टिले किनारामा पुऱ्याएका छन् । कंसप्रवृत्ति भएको वसुदेव र नन्दरायले नारीविरुद्ध षड्यन्त्र गरी एकनंशालाई कंसको दरवारमा पुऱ्याउँछन् । छोरी भएकै कारण मृत्युको मुखमा परेर पनि बाँचेकी एकनंशा कृष्णको जीवनरक्षाकै लागि कंसनजिक पुगे पनि कृष्णको पुरुषदम्भका कारण उनलाई एकवचन पनि नसोधी स्वास्नीमारा दुर्वासासँग उनको विवाह गरिदिन्छ । प्रभुत्वशाली कृष्णका अगाडि आफूले विरोध नगरी त्यसलाई खुशीका साथ स्वीकार गर्नु पनि विरोध नै हो भन्ने एकनंशाले आफ्नो जिन्दगीको कुनै पनि औचित्य र मूल्य नभएको जुनसुकै बेला पनि लोग्नेबाट आफ्नो मृत्यु हुनसक्ने त्रासपूर्ण तथ्य व्यक्त गरेकी छिन् । हजारौं पत्नीहरू जम्मा गर्ने कृष्णले एकनंशाको मनोभावना नबुझी बृद्ध ऋषिसँग उनको विवाह गरिदिनुले नारी भएकै कारण उनलाई आफ्नो हक र अधिकारबाट वञ्चित गरी सामाजिक प्रतिनिधित्वका दृष्टिले किनारीकृत अवस्थामा पुऱ्याइएको छ । कृष्ण र पुरुषप्रधान समाजको राधाका सामु विरोध गरे तापनि मनमनै आक्रोश व्यक्त गरी रिसाहा र स्वास्नीमारालाई लोग्ने स्वीकार गरी बाँच्नुपरेकोमा आफूलाई असुरक्षित गर्नुबाहेक अरू कुनै प्रतिक्रिया नदेखाएको हुँदा एकनंशाले पुरुषप्रधान समाजका विरुद्ध आवाज उठाए पनि सशक्त प्रतिरोध भने गर्न सकेको देखिँदैन ।

नारीलाई दोस्रो दर्जाको हैसियतमा राखी पुरुषहरूकै इच्छा र चाहनाअनुरूप आफ्नो जिन्दगी चलाउनुपर्ने पितृसत्ताको उक्त विभेदकारी सामाजिक व्यवस्थालाई राधा उपन्यासमा बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ । उपन्यासमा रहेका हरेक नारी पात्रहरू कुनै न कुनै रूपमा

आफ्नो लोग्ने, प्रेमी तथा अन्य पुरुष पात्रहरूसँग असन्तुष्ट रहेका छन् । यसै क्रममा उपन्यासकी नारी पात्र द्रौपदी पनि पुरुषप्रवृत्तिप्रति असन्तुष्टि जनाउँदै राधासामु आफ्ना पीडाहरू यसरी व्यक्त गरेकी छिन् :

राधा ! युधिष्ठिरले दरबारको जुवामा मलाई समेत दाउमा हालेर हारेछन् । हामी नारीहरूलाई यिनीहरू गरगहना, घरबारी, वस्तुभाउ जस्तै व्यक्तिगत स्वामित्वको सरसामान मान्छन् । तिनले जुवामा हार्दा म अर्को जुवाडेले जितिएँ रे । मेरो कुनै राय छैन त्यसमा । त्यत्रो सभाबिच मलाई अनेक व्यङ्ग्यवाण प्रहार गरियो । निर्वस्त्र गरियो । सारा हाँसे ममाथि । मलाई आफ्नो लाज ढाक्न कति कठिन भयो होला ? पछि थाहा पाएँ मैले, मेरो स्वयम्बर समारोहमा उपस्थित दुर्योधन र कर्ण त्यस दिनको असफलताको बदला लिन चाहँदा रहेछन् । मन परेको वस्तु प्राप्त गर्न नसके नष्ट गरिदिने इच्छा जागेको रहेछ तिनीहरूमा । तर त्यो सबै घटनाका कारक युधिष्ठिर नै थिए । राजा भएर पनि तिनले न्याय गर्न सकेनन् । विवेकहीन, लाचार र स्वार्थी तिनको मानसिकताको परिणाम थियो त्यो । राधा मलाई पहिलो दिनै युधिष्ठिर साह्रै चाम्रो र चिसो मान्छे लागेको हो । भाइले बाजी जितेर ल्याएकी उसकी पत्नीलाई आमाले भनिन् भन्दैमा आफूले पनि पत्नी स्वीकार्नु हुन्छ ? त्यसमा फेरि कसैले मेरो राय पनि लिएन । एक प्रकारले भन्ने भए म सामूहिक बलात्कारकी सिकार भएकी थिएँ । अब त मैले त्यसलाई स्वीकार गरिसकेँ । सारा लोकले जान्यो । आज मलाई मानिसहरू उदाहरण बनाउँछन् । (पृ. ६-७)

द्रौपदीका यी अभिव्यक्तिले साँच्चै नै हाम्रो समाजमा नारीहरूको अवस्था कतिसम्म दयनीय रहेछ भन्ने कुराको अवगत गराउँछ । नारीलाई सामान्य सामानसरह ठान्ने पुरुषप्रधान समाजमा नारीको इज्जत र अस्मितालाई आफ्नो दैनिक उपभोग्य वस्तुसरह ठानेका छन् । राधासँगको भेटमा उनले अर्जुनले बाजी जितेर ल्याएकी बुहारीलाई आमाले भनेकै भरमा युधिष्ठिरले श्रीमती स्वीकार गर्नु हाम्रो हिन्दु धर्म अनुसार पनि जेठाजु-बुहारीको सम्बन्धलाई समेत चुनौती दिएको देखिन्छ ।

युधिष्ठिरले दरबारको जुवामा द्रौपदीलाई दाउमा हान्नुले पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्थाको अमानवीय प्रवृत्तिको पराकृष्ठाका रूपमा लिन सकिन्छ । युधिष्ठिरले जुवामा हारेकी द्रौपदीलाई दुर्योधनले सभामा व्यङ्ग्य गर्दै निर्वस्त्र गर्नुले नारी अस्मितालाई खेलौना र मनोरञ्जनको साधनका रूपमा लिएको सन्दर्भ प्रस्ट हुन्छ । यसरी पितृसत्तात्मक

प्रवृत्तिका पुरुष वर्गले निर्वल र किनारामा पारिएकी नारीमाथि हैकम जमाएको र त्यसको विरुद्धमा आफूभित्र असन्तुष्टिको भाव पैदा भए तापनि द्रौपदीले सबै घटनाहरूलाई विद्रोह नगरी सहर्ष स्वीकार गर्नुले उनमा प्रतिरोधी चेतना विकास भएको पाइँदैन ।

राधा उपन्यासमा प्रमुख चरित्रका रूपमा र उपन्यासको शीर्षक नारी केन्द्रित भए पनि उपन्यासमा पुरुषहरूकै वर्चस्व रहेको छ । उपन्यासमा पुरुषहरूले मात्र नभएर महिलाले पनि महिलालाई पितृसत्तात्मक चिन्तनमा साथ दिन आग्रह गरेको कुरा राधाकी आमा कलावतीले राधालाई नारी भएपछि विवाह गर्नु र सन्तान जन्माई वंश परम्परालाई निरन्तरता दिनु कर्तव्य ठानेकी छिन् । साथै माता कुन्तिले आफू नारी भएर पनि द्रौपदीलाई पाँचै छोराहरूलाई साभा पत्नीका रूपमा स्वीकार्नु भन्ने आदेश दिनुले पनि उक्त विषयसन्दर्भको पुष्टि हुन्छ ।

राधा उपन्यासमा वर्गीय र जातिय रूपमा आवाज र प्रतिरोध चेतना स्पष्ट नभएका कारण लैङ्गिक रूपमा मात्र आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन गरिएको छ । लैङ्गिक रूपमा अध्ययन गर्ने क्रममा यशोदाले नन्दरायलाई यथार्थ कुरा पहिल्यै नबताएकोमा यमुना नदीमा आफ्नो शरीर त्याग्न लाग्नु नन्दरायसँग भगडा गर्नु, नबोल्न र ओछ्यानसमेत अलग गर्नु, राधाले कृष्णको रुक्मिणी लगायत अन्यसँग विवाह भएपछि आफू तीर्थ यात्रामा लाग्नु, कसको ज्यादती अन्त्य गर्नका लागि कृष्णलाई सहयोग गर्नु, कृष्णसँग भेट भएर पनि उनको धन सम्पति र मायामा नफस्नु, सदा आफ्नो अडानमा निश्चित हुनुले प्रस्तुत उपन्यासमा यशोदा र राधामा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ भने अन्य नारी पात्रहरू देवकी, कुन्ती, एकनंशा, द्रौपदी, रुक्मिणी आदिले पितृसत्तात्मक शासनव्यवस्था र तिनका ज्यादतीका विरुद्ध आवाज उठाए पनि प्रतिरोध नगरी परिस्थितिलाई सहर्ष स्वीकार गरेको देखिन्छ । त्यैसले माथिका भनाइसँग यसको सारभूत कुराको सन्दर्भ मेल खाने हुनाले यसबाट उक्त विषयसन्दर्भको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

४.६ निष्कर्ष

प्रभुत्वशाली वर्गमा निहित विभेदकारी शासनसत्ताका विरुद्ध अधीनस्थ समुदाबाट आफ्नो हक र अधिकारका लागि उठाइने सशक्त आवाज र विरोधको सन्दर्भ नै आवाज र प्रतिरोध हो । यस सन्दर्भमा अध्ययनका लागि छनोट गरिएका कृष्ण धरावासीका तीनवटा औपन्यासिक कृतिहरूमा उपर्युक्त दमित, शोषित र पीडित पात्रहरूमा वर्गीय, जातीय र

लैङ्गिक रूपमा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास केकसरी र कसका लागि अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । धरावासीको *शरणार्थी* उपन्यासमा सीमान्त पात्रहरूले विभिन्न आन्दोलन, धर्ना र जुलुसजस्ता विरोधका कार्यहरू गरे पनि उनीहरूको आवाज प्रभुत्वशाली वर्गसमक्ष पुग्न सकेको छैन । यसरी हेर्दा उनीहरूको जीवनमा खासै परिवर्तन आउन सकेको देखिँदैन । भोक, रोग र शोकको स्थिति कायमै रहेको हुँदा उनीहरूले आफ्नो आवाज व्यक्त गरे पनि प्रतिरोध गर्न सकेका छैनन् भन्ने कुरा पनि उपन्यासको विषयवस्तुको आधारमा पुष्टि हुन्छ । *आधाबाटो* उपन्यासमा समाजमा रहेका चुनौती र सङ्घर्षहरूसँग सम्झौता गर्दै म पात्रको परिवार अगाडि बढेको देखिन्छ । आर्थिक स्थिति नाजुक भए पनि सधैं आफ्नो स्वाभिमान र अस्तित्व कायम गर्न सफल म पात्रको परिवारले आफ्नै परिवारभित्र विद्रोह गरी बसाइँ हिँड्नुले उनीहरूमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । *राधा* उपन्यासमा कृष्णसँगै जीवन बिताउने चाहना गरेकी राधा कंसको बधपछि उनलाई भेट्न कृष्ण नआएको र रुक्मिणीसँग विवाह गरेको खबर प्राप्त भएपछि वैष्णवी रूप धारण गरी तिर्थ जानु र आफू जीवनभरि कुमारी नै बस्नुले उनमा एककिसिमले वर्चस्वशाली समुदायका विरुद्ध प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । त्यसैगरी प्रस्तुत उपन्यासमा एकातिर यशोदाले पनि आफूमाथि परेको अन्यायका विरुद्धमा प्रतिकार गरे पनि उनको आवाजको सुनुवाइ भएको छैन भने अर्कोतिर अन्य पात्रहरूले समेत सामान्य रूपमा प्रभुत्वशालीहरूका विरुद्धमा आवाज उठाएको सन्दर्भ देखिए तापनि सशक्त रूपमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको छ भन्ने आधार भने देखिँदैन ।

समग्रमा हेर्दा धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतना सामान्य रहेको देखिन्छ । *आधाबाटो* र *राधा* उपन्यासमा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको स्थिति उच्च भए तापनि *शरणार्थी* उपन्यासमा रामप्रसाद खनालको परिवारले आफूमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा आवाज उठाउन खोजे पनि समाजका प्रभुत्वशाली वर्गहरूले उनीहरूको आवाजलाई मूलधारमा पुग्न दिइएको छैन । तर, पनि समाजमा अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा सीमान्तवर्ग सङ्गठित भएर अगाडि बढेमा भविष्यमा आफ्नो हक र अधिकार प्राप्त गरेरै छाड्ने कुरा धरावासीका प्रस्तुत उपन्यासहरूको अध्ययनबाट प्रस्ट हुन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीयताको अध्ययन गर्ने क्रममा सीमान्तीय सिद्धान्तका दृष्टिले उपयुक्त देखिएका धरावासीमा शरणार्थी (२०५६), आधावाटो (२०५९) र राधा (२०६२) गरी तीनवटा उपन्यासहरू छनोट गरिएको छ। उपन्यासभित्र रहेका पात्रहरूले देखेका र भोगेका घटनाहरूलाई सीमान्तीय सिद्धान्तानुरूप वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा अध्ययन गरिएको छ। विश्लेष्य तीनवटै उपन्यासहरूमा शोधसमस्याका रूपमा निर्धारण गरिएका समस्याहरूको समाधान खोजिएको छ। शोधसमस्याको समाधान खोज्ने क्रममा शोधको उद्देश्य (क) अनुसार सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण गरिएको छ, जसअन्तर्गत कृतिमा रहेका पात्रहरूको वर्ग, जाति, लिङ्ग, धर्म, भाषा र संस्कृति आदि विषयका आधारमा तिनको सक्रियता र सहभागिताको विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैगरी उद्देश्य (ख) अनुसार सीमान्तीकरण प्रक्रियाको विश्लेषण गरिएको छ, जसमा कृतिभित्र रहेका पात्रहरूलाई कसले र कसरी सीमान्ता पात्र बन्न बाध्य गरायो भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ। यस्तै उद्देश्य (ग) मा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ। यसमा प्रभुत्वशाली वर्ग तथा विभेदकारी शासनसत्ताका विरुद्ध अधीनस्थहरूले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिका लागि कृतिमा केकसरी आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ। यसरी प्रस्तुत शोधप्रबन्धलाई सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गरी पाँचवटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय रहेको छ। शोधपरिचयअन्तर्गत विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य र महत्त्व शोधको सीमाङ्कन, अध्ययन विधि (सामग्री सङ्कलन र सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा) र शोधप्रबन्धको रूपरेखाजस्ता उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

दोस्रो परिच्छेदमा कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्थाबारे चर्चा गर्दै त्यसैका आधारमा धरावासीका शरणार्थी (२०५६), आधावाटो (२०५९) र राधा (२०६२) उपन्यासमा रहेका सीमान्त पात्रहरूले भोग्नुपरेका पीडाहरूलाई वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

तेस्रो परिच्छेदमा कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रियाअन्तर्गत सीमान्तीकरण प्रक्रियाको सैद्धान्तिक अवधारणाको चर्चा गर्दै शरणार्थी (२०५६), आधाबाटो (२०५९) र राधा (२०६२) उपन्यासमा रहेका पात्रहरूलाई कसले, कसरी र किन सीमान्त पात्र बन्न बाध्य पारियो भन्ने कुराको गहन अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अवस्थाअन्तर्गत आवाज र प्रतिरोध चेतनाको सिद्धान्तको चर्चा गर्दै तिनकै आधारमा धरावासीका शरणार्थी (२०५६), आधाबाटो (२०५९) र राधा (२०६२) उपन्यासमा रहेका पात्रहरूले आफैले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिका लागि आवाज उठाएका छन् या छैनन् र उनीहरूको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक छ अथवा निराशाजनक छ भन्ने विषयको अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद प्रस्तुत शोधप्रबन्धको निष्कर्षका रूपमा रहेको छ । यस खण्डमा समग्र शोधकार्यको सारांश र निष्कर्षलाई संयोजनात्मक दृष्टिले प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बन्धित धरावासीका उपन्यासमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत वर्ग तथा समुदायको सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचान, उनीहरूको सीमान्तीकरणको प्रक्रिया तथा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी र शोधसमस्याको वस्तुगत विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त भएका छन् :

१. धरावासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था केकस्तो रहेको छ भन्ने प्रश्नको उत्तरस्वरूप प्राप्त भएका निष्कर्ष यसप्रकार छन् :
 - (क) धरावासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधा गरी तीनवटै उपन्यासहरूको सीमान्तीय सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्दा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक अवस्थाको पहिचान र प्रतिनिधित्व रहेको छ ।
 - (ख) सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको कोणबाट हेर्दा शरणार्थी र आधाबाटो उपन्यासमा सबै जाति, धर्म, भाषा, लिङ्ग, संस्कृति, धनी, गरिब, उच्चवर्ग, निम्नवर्गको उपस्थिति रहेको छ भने राधा उपन्यासमा वर्गीय र जातीय रूपमा भन्दा पनि लैङ्गिक रूपमा सघन पहिचान र प्रतिनिधित्व भएको छ ।

- (ग) वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको पहिचान र प्रतिनिधित्व धरावासीका तीनवटै उपन्यासमा भएको छ । यस सन्दर्भमा *शरणार्थी*मा रामप्रसाद खनालको परिवारले समाजमा आफ्नो पहिचान त कायम राख्छन् तर तिनीहरूको अवस्था भने ज्यादै पीडादायी रहेको हुँदा समाजमा उनीहरूको सार्थक प्रतिनिधित्व भने भएको पाइँदैन । *आधाबाटो*मा भने म पात्रको परिवारले आफ्नो पहिचान र स्थापित गरी समाजमा आफ्नो सार्थक प्रतिनिधित्व कायम गर्न सफल भएका छन् । *राधा*मा उच्चवर्ग र निम्नवर्गका बिचमा भन्दा पनि व्यक्तिगत दम्भका कारण प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गका बिचमा शक्तिसङ्घर्ष भई अधीनस्थ वर्गले आफ्नो पहिचान कायम गरेको सन्दर्भबाट सफल प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।
- (घ) धरावासीका विश्लेष्य उपन्यासमा जातीय रूपमा सीमान्त समुदायको अवस्था दयनीय रहेको छ । आफूलाई उच्चजातका भनी घमण्ड गर्ने पात्रहरूले निम्नजातका पात्रहरूलाई जातका आधारमा कार्यविभाजन गराई जातीय विभेद गरेका छन् । धरावासीका उपन्यासमा दमाई, सतार, राई, लिम्बु, कामी आदि जातीय रूपमा सीमान्त पात्रहरूको प्रतिनिधित्व भएको छ भने उनीहरूलाई जातकै आधारमा हली, गोठालो र खेतालो बनाई उनीहरूको पहिचान कायम गरिएको छ । यस दृष्टिले उनीहरूको सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानको अवस्था कमजोर रहेको प्रस्ट हुन्छ ।
- (ङ) लैङ्गिक रूपमा *शरणार्थी*मा जयमाया, *आधाबाटो*मा म पात्रकी आमा र *राधा*मा राधाले आफ्नो पहिचान स्थापित गरी सफल प्रतिनिधित्व भएको पाइन्छ । यसरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारी भएर पनि आफ्नो काम र कर्तव्यबाट नभागी सदा सङ्घर्ष गरी बाँचेका छन् ।
२. कृष्ण धरावासीका उपन्यासमा सीमान्तीकरण प्रक्रिया केकस्तो छ भन्ने शोधप्रश्नसँग सम्बन्धित समस्याको समाधान पहिल्याउने क्रममा निम्नलिखित निष्कर्ष निकालिएको छ :
- (क) धरावासीका उपन्यासमा अभिव्यक्त भएका वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत समुदायका मानिसहरूलाई सामाजिक सहभागिता र प्राप्तिका प्रक्रियाबाट पछि पार्न वर्चस्वशालीहरूको सम्भ्रान्तवर्गीय मान्यतामा आधारित मूर्त र अमूर्त दुवै व्यवहार नै सीमान्तीकरण प्रक्रियाका रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा धरावासीका उपन्यासमा प्रतिबिम्बित आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र पुरातनवादी सांस्कृतिक

संरचनात्मक सामाज व्यवस्थामा सम्भ्रान्त वर्गले अधीनस्थ समुदायलाई सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानका प्रक्रियाबाट किनारीकृत अवस्थामा पुऱ्याइएको तथ्य प्रस्ट हुन्छ ।

(ख) धराबासीका शरणार्थी, आधाबाटो र राधामा प्रयुक्त पात्रहरू सीमान्तीय सिद्धान्तका दृष्टिले वर्चस्वशालीहरूका अधीनस्थ वर्गीय सीमान्तीकृत पात्र हुन् । उनीहरूलाई सामाजिक रूपमा हैसियतविहीन अवस्थामा पुऱ्याउने प्रभुत्वशालीहरूको सामन्तवादी संस्कृति नै विषयसन्दर्भका दृष्टिले सीमान्तीकरणको प्रक्रियाका रूपमा अभिव्यक्त भएको छ ।

(ग) जातीय सन्दर्भका दृष्टिले धराबासीका विश्लेष्य तीनवटै उपन्यासहरू त्यति सशक्त नभए तापनि एउटै जातविशेषमा आधारित हेलाहोचोको सन्दर्भ भने प्रस्तुत भएको छ, जसका आधारमा शोधप्रश्नअनुरूप जातीय पृष्ठभूमिको समग्र व्याख्या गरिएको छ ।

(घ) लैङ्गिक सन्दर्भका दृष्टिले भने धराबासीका तीनवटै उपन्यासहरू सशक्त छन्, जसमा पुरुषकै वर्चस्व र त्यस वर्चस्वका परिधिमा महिला शोषण र दमनको पितृसत्तात्मक संस्कृतिको संरचनात्मक स्वरूप अभिव्यक्त भएको छ । यसरी पितृसत्ताको वर्चस्वमा महिलाहरू सामाजिक रूपमा भूमिकाविहीन भएको तथ्य उनका उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । शरणार्थी उपन्यासकी जयमाया, कान्ता, आधाबाटोकी म पात्रीकी आमा, उनका दिदीबहिनी, आता र राधाकी राधा, यशोदा, एकनंशा लगायतका नारी पात्रहरूलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. कृष्ण धराबासीका उपन्यासमा सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अवस्थाको अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने शोधप्रश्नसँग सम्बन्धित समस्याको समाधान खोज्ने क्रममा निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त भएको छ :

(क) सीमान्तीकृत पात्रहरू शताब्दीयौँदेखि पहिचान र प्रतिनिधित्वका दृष्टिले किनारीकृत छन् । यस दृष्टिले उनीहरू वर्चस्वशालीहरूका अधीनस्थ र सामाजिक रूपमा भूमिकाविहीन जीवन बाँच्न बाध्य छन् । समयक्रमसँगै उनीहरूमा चेतनाको विकास हुँदै जाँदा आफूमाथि भएको दमन र शोषणका विरुद्ध आवाज उठाउन र त्यसको सशक्त प्रतिरोध गर्नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन् भन्ने कुरा धराबासीका उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । यस सन्दर्भमा वर्गीय रूपमा शरणार्थी उपन्यासका रामप्रसाद

खनाल, धर्म भुजेल, आधाबाटोका म पात्रको परिवार र राधा उपन्यासका कृष्णलगायतका पात्र तथा जातीय रूपमा आफ्नै जातविशेषभित्रका सम्बन्धित पात्र र लैङ्गिक रूपमा शरणार्थीकी जयमाया, हरिकी श्रीमती, आधाबाटोमा म पात्रकी आमा र राधामा राधा, एकनंशा, यशोदा आदि पात्रहरूले दमन र शोषणका विरुद्धमा आवाज उठाएका छन् र त्यसको सशक्त रूपमा प्रतिकार गरेका छन् ।

(ख) धरावासीका तीनवटै उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरू अन्यायप्रतिको विरोधका दृष्टिले सशक्त रूपमा प्रतिकारमा उत्रेकाले वाचाल देखिन्छन् । यस सन्दर्भमा शरणार्थीमा रामप्रसाद खनाल, जयमाया, आधाबाटोका म पात्रको परिवार तथा राधामा राधा, कृष्ण, एकनंशालगायतका पात्रहरू सशक्त देखिन्छन् ।

(ग) धरावासीका तीनवटा उपन्यासमध्ये शरणार्थी र आधाबाटो उपन्यास आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकासका दृष्टिले सशक्त देखिन्छन् भने राधा यस दृष्टिले अपेक्षाकृत कमजोर छ, तापनि लैङ्गिक दृष्टिले भने सशक्त रहेको छ ।

समग्रमा धरावासीका उपन्यास सीमान्तीय अध्ययनका दृष्टिले सशक्त छन् । उनका उपन्यासमा नेपाली समाजको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक व्यवस्थाको यथार्थ प्रतिबिम्बन पाइन्छ । यसरी वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत पात्रहरू सामाजिक प्रतिनिधित्व र पहिचानसँग सम्बन्धित अवसर र प्राप्तिका प्रक्रियामा वर्चस्वशाली समुदायबाट किनारीकृत भएको यथार्थ अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै त्यसका विरुद्ध आवाज उठाई आफ्नो हक र हैसियत खोज्नसक्ने प्रतिरोधी चेतनाका दृष्टिले सशक्त र उपयुक्त पात्रहरूको प्रस्तुतिले उनका उपन्यासलाई जीवन्तता प्रदान गरेको छ । मूलतः यही नै उनका उपन्यासको प्राप्ति हो ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अर्याल, अम्बिका (२०६९), 'कृष्ण धराबासीका उपन्यासमा नारीवाद', अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा* (चौथो संस्क.), काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- खनाल, रामप्रसाद (२०७५), 'कृष्ण धराबासीका उपन्यासमा शरीर राजनीति', अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- खालिङ, दान (२०६७), 'हिमालयका सन्तानको कथा' (भूमिका), *शरणार्थी*, कृष्ण धराबासी, (चौथो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ग्राम्ची, अन्तोनियो/Gramsci, Antonio (सन् १९७१/१९९२), *Selections of the Prison Notebooks (Problems of History and Culture)*, New York : International Publishers.
- गौतम, कृष्ण (२०७५), *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७०), 'कृतिविश्लेषणमा सांस्कृतिक समालोचनाका सैद्धान्तिक पर्याधार', *भृकुटी*, पूर्णाङ्क १९, पृ. ३६५-३७७ ।
- चापागाई, निनु (२०६४), *मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तनमा सौन्दर्य*, (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चापागाई, निनु (२०७३), *पूर्ववाद र सद्देली विचार*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चैतन्य (२०७०), 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन', *भृकुटी*, पूर्णाङ्क १९, पृ. १४२ - १४५ ।
- जोशी, चन्द्रदेव (२०७८), *मार्क्सवाद र विश्व-कम्युनिष्ट आन्दोलन*, काठमाडौं : इन्डिगो इन्क प्रा.लि. ।
- ढकाल, रजनी (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता', *भृकुटी*, पूर्णाङ्क १९, पृ. ३२६-३३३ ।
- दीक्षित, मदनमणि (२०५९), 'शरणार्थी : मानवीय सहानुभूतिले ओतप्रोत', *लीला, वार्ता र शरणार्थी*, (सम्पा.) कृष्ण बराल, भापा : नियात्रा प्रकाशन ।
- धराबासी, कृष्ण (२०५७), *शरणार्थी* (दोस्रो संस्क.), भापा : नियात्रा प्रकाशन ।
- धराबासी, कृष्ण (२०५९), *आधाबाटो*, भापा : नियात्रा प्रकाशन ।
- धराबासी, कृष्ण (२०५९), *राधा*, (दोस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पौडेल, गोपीन्द्र र विष्णु ज्ञवाली, (२०७८), सम्पा. *मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तन*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

- बराल, ऋषिराज (२०६३), *उत्तरआधुनिकतावाद र समकालीन साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४), *साहित्य र समाज*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३), *माक्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६९), *समयबोध र उत्तरआधुनिकता*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू', *भृकुटी*, पूर्णाङ्क १९. पृ. ३३४ - ३६४ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७ - (क), *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- भट्टराई, विष्णुकुमार (२०६०), 'नेपाली उपन्यासको सय वर्ष आधाबाटोमा आइपुग्दा', *गरिमा*, वर्ष २२, अङ्क २, पृ. ५३ - ६० ।
- मिश्र, चैतन्य (२०६७), *बदलिँदो नेपाली समाज*, काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट ।
- रेग्मी, बृषराज (२०७८), 'खगेन्द्र सङ्गौलाका उपन्यासमा सीमान्तीयता' अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), *नेपाली उपन्यासको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- वैद्य, मोहन (२०७४/२०७६), *हिमाली दर्शन*, (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- वैद्य, मोहन, (२०७७), *माक्सवादी समालोचना*, काठमाडौं : शमी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, कृष्णचन्द्र (२०७२), सम्पा., *माक्सवादी साहित्य-सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०), 'अवरजन अध्ययन र साहित्य', *भृकुटी*, पूर्णाङ्क १९. पृ. ३१४-३२५ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- सिंह, मोहनविक्रम (२०७६), *साहित्य समालोचना र साहित्य*, काठमाडौं : जनमत प्रकाशन नेपाल ।
- सुवेदी, अभि (२०६८), 'सबाल्टर्न इतिहास र बोली' (भूमिका), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, तारालाल श्रेष्ठ, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८), *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।